

ТАВАРЫСТВА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
ІМЯ ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ

ГЕОГРАФІЯ БЕЛАРУСІ

4-е выданье

МЕНСК «БЕЛАРУСЬ» 1993

ББК 26.8 (2Б)
С 51
УДК 91 (476)

Друкуецца па выданыні:
Смоліч А. Географія Беларусі.
Выд. 3, перароб. і дап.—
Вільня: Вілен. выд.-ва Б. А. Клецкіна.
Беларускі аддзел, 1923.

Выпушчана па заказу Таварыства
беларускай мовы імя Ф. Скарыны.

Мастацкае афармленыне
фірмы «Графема».

Пасъляслоўе А. Ліса.

Смоліч А.
С 51 Географія Беларусі / Пасълясл. А. Ліса.—4-е
выданынне.—Мн.: Беларусь, 1993.—382 с.: іл.
ISBN 5-338-01035-6.

Кніга Аркадзея Смоліча (1891—1938) — выдатнага вучонага і палітычнага дзеяча, педагога і літаратара — упершыню пабачыла съвет у 1919 годзе, пасъля неаднаразова перавыдавалася. Напісаная прыгожай літаратурнай мовай, багата ілюстраваная, насычаная цікавымі звесткамі з гісторыі і этнографіі, яна і сёньня застаецца ўзорам навукова-папулярнага апісання нашае зямлі.

Адресуецца шырокаму колу чытчоў, а таксама вучням для пазакласнага чытання.

1805060000—036
С Зак. выд. 92
М 301(03)—93

ББК 26.8 (2Б)

ISBN 5-338-01035-6

© Афармленыне. «Графема», 1993
© Пасъляслоўе. А. Ліс, 1993

Прадмова да 2-га выданыння.

Тры гады назад выйшла 1-е выданынне гэтае кнігі. Было яно спробаю стварэння падручніка па географіі Беларусі, адпавядзяючага найбольш гарачым патрэбам жыхця беларускай школы. Рысы гэтае школы тады, аднак, толькі яшчэ пачыналі выяўляцца; гэта не магло не адбіцца на харектары кнігі і было аднёю з прычынаў значных яе недахватаў. Ласкавыя ўвагі чытчоў кнігі і некаторых беларускіх навуковых працаўнікоў, асабліва ж грунтоўны разбор кнігі, зроблены п. Язэмам Валадковічам, ды вельмі цэнныя наказы беларускіх навуковых і пэдагогічных установаў далі мне магчымасць уплянаваць пераробку кнігі для другога яе выданыння. Выказуючы сваю найшчырэйшую падзяку ўспомненым асобам і ўстановам, мушу, аднак, адзначыць, што яна ўсё з зробленых пажаданняў удалося цяпер здзейсьніць. Ня раз даводзілася чуць, прыкл., зразумелая вымаганыні, каб «Географія Беларусі» была перароблена ў падручнік для малодшых ступеняў сярэдняе школы ды для ніжэйшае школы. На гэта, аднак, плян і харектар кнігі, ў якой зашмат ёсць рэчаў досіць трудных для такога веку і падгатоўкі, не дазвалялі. І ў другім выданынні кніга застаецца прызначанаю найбольш для досіць ужо інтэлігентнага чытчача і вучня, маючы на мэце аблужыць перад усім вучыцялёў пачатковых школ і старэйшыя ступені сярэдніх школаў ды тэхнікумы.

У другім выданынні зроблена шмат пераробак, асабліва ў першым аддзеле кнігі — фізычнай географіі, які блізка таго, што напісаны нанова. Аўтар звярнуў асаблівую ўвагу на гэту частку з таё прычыны, што фізычная географія з кожным годам усё больш і больш віднае мейсца займае ў географічнай науцы, ды яшчэ таму, што матар'ял з іншых частак географіі, прыкл. з экономічнай географіі, у нашыя часы вельмі хутка старэе і траціць вартасць. Дзеля гэтага тут прыходзіцца ўвесі час карыстацца толькі перадваеннымі фактамі і даннімі, хатця-б яны і не згаджаліся з цяперашнімі, часамі, можа, рабіць занадта гіпотэтычныя выводы; аб данных фізычнай географії гэтага сказаць нельга: яны шмат трывалейшы і пэўнешыя. Пры апрацаванні аддзела аб прыродзе Беларусі прыходзілася мнё, шмат карыстацца з гэткіх твораў: S. Wołosowicz. Litwa i Białorus. Budowa fizyczno-geograficzna, Warszawa. 1920; В. Семеновъ-Тянъ-Шанскій. Типы мѣстностей Европейской Россіи и Кавказа. Петроградъ. 1915; A. Rehman. Ziemia dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich. T. II. Polska niżowa. Lwow. 1904. На гэтыя творы ёсць адсылкі ў тэксьце.

Грунтоўна перароблены і некаторыя іншыя аддзёлы, асабліва этнографічнай харектарыстыка насяляённія. Драбязгі па мёры магчымасці выдзелены і надрукаваны вузейнымі шрыфтам. Увёдзена крыху новых рэсункаў і картаграмаў; апошнія павінны прывучыць вучняў да картаграфіравання ўсвойянных географічных вéдамасцяў. Рысункі паходзяць найбольш са збораў Таварыства Краязнаўчага ў Варшаве, пры

чым лéпшыя з іх роблены з фотографіяў вядомага віленскага артыста-фотографа Яна Булгака. Апроч таго выкарыстыны некаторыя рысункі з кніг: Максімовъ—Днѣпры; Сапуновъ—Рѣка Зап. Двіна; Семеновъ—Верхнєе Поднѣпровье и Бѣлоруссія ды іншых. Частка рысункаў рысаваны спэцыяльна для цяперашняга выданья.

Спадзяючыся, што паважаныя чытачы не адмовяць і ў дальнейшым перасылаць мне сваё ўвагі аб кнізе, яё недахватак і пажаданых зъменах і дапаўненнях, прашу ўсё гэтая матар'ялы скроўваць на адрес Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, Вострабрамская, 9. За ўсё ўвагі буду шчыра дзякаваць.

Аркадзь Смоліч.

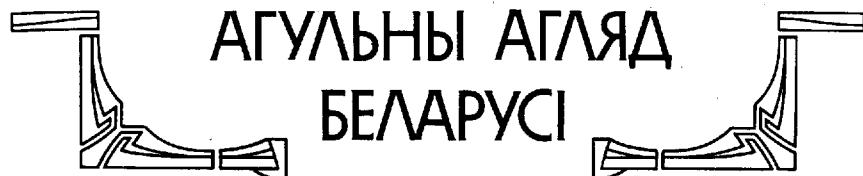
Травень. 1922.

З прадмовы да 1-га выданья (1919 г.).

Беларуская школа і курсы беларусазнаўства ня маюць ніякіх падручнікаў па географіі Бацькаўшчыны. Нацыянальны рух, шырокай ракою разыліўшыся па Беларусі за апошнія два гады, ужо шмат цéрпіць ад таго, што ня толькі шырокая публіка, а навет шмат хто з маладых беларускіх працаўнікоў, ня маюць аб родным краі найпатрабнейшых ведамасцяў і часта навет ня вéдаюць, скуль іх могуць узяць. Урэшце масы беларусаў, прайшоўшых расейскія ды іншыя школы, яшчэ і дагэтуль глядзяць на родны край вачамі казённых вучэбнікаў. Беларуская маладзéж давéдавалася ў школе толькі аб tym, што яé Бацькаўшчына — гэта нейкае адно балота; самае важнае ў ёй— гэта хвароба «каўтун», а па-за гэтым больш няма нічога цікаўнага.

Атручаная такою «навукаю» беларуская маладзéж, як толькі становілася на ўласныя ногі, старалася як найхутчэй уцякаць куды небудзь з Бацькаўшчыны: у Маскоўшчыну, Польшчу, Сыбір. А і тыя, якія заставаліся ў краі, працавалі найбольш для свайго толькі кутка, бо бачылі, які ён прыгожы, які багаты, як непадобен да казённых апісанняў. Для ўсяго-ж краю працаўцаў баяліся, бо не маглі павéрыць, успамінаючы школьнную навуку, што гэты край можа быць здольным да самаістнага жыцця.

Вось-жа, калі-б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яé, ці асобных праяваў яé жыцця, каб заахвоціліся шукаць і бачыць яé арыгінальнае хараштво, дык-бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі-б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да сваёй роднае многапакутнае стараёны, такой простай і разам цудоўнай, навет у часы заняпаду свайго поўнай велічу і схаваных сілаў, каб яны павéрылі ў яé вялікую будучыну і дзеля будучыны гэтай шчыра працаўца і змагацца началі, тады-б аўтар быў папраўдзе шчасльвы.

АГУЛЬНЫ АГЛЯД БЕЛАРУСІ

У С Т У П.

§ 1. ГЕОГРАФІЯ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ.

Навука географіі апісуе ўсю зямлю і краіны, на якія яна дзеліцца, іхні выгляд, прыроду, насяленыне і іншыя спатыканыя на павéрхні зямлі, зъявішчы; пры гэтым яна стараецца вытлумачыць кожнае зъявішча яго сувязьлю з іншымі, ды такім чынам разгадаць тыя законы, якія кіруюць разъмешчэннем гэтых усіх зъявішчаў па павéрхні зямное кулі. Як і кожная з навукаў, яна роўна цікавіца і вёскамі роднае для таго ці іншага географа старонкі, і далёкімі акеанічнымі астравамі.

Чалавек, аднак, пазнаё даўлекае і незнаёмае, раўнуючы яго да блізкога і знаёмага. Затым-же навет той, хто цікавіца толькі географію чужых краёў, павінен уперад добра ведаць географію найбліжэйшае мяйсцавасці; павінен ведаць, далей, географію сваёй роднае стараёны, дзе ён радзіўся, вырас, працуе, дзе ляжаць косыці яго дзядоў, дзе жыць і працаўца будуць дзеці і ўнукі яго самога, дзе жыве той народ, з якога ён паходзіць, адным словам — географію Бацькаўшчыны. Знаючы географію сваёй Бацькаўшчыны, ён ужо шмат лягчай зразумее географічныя зъявішчы якога хаты краю.

Але з паніццем Бацькаўшчыны ў нас з'явізуецца яшчэ і нейкае цéплае, а іншы раз і вельмі гарачае пачуцьцё да нашае роднае стараёны. Кожын чалавек любіць сваю Бацькаўшчыну, незалéжна ад вéлічу і хараштва яé прыроды, ад яé багацця і славы, ад таго дабрабыту, якім яна дарыць сваіх сыноў. Брадзячы жыхар паўночнае тундры любіць сваю суровую Бацькаўшчыну ня мénш, чым жыхар яскравага, поўнага жыцця і фарбаў, багатага паўдня. А гэткае замілаваньне змушае нас цікавіца родною стараёною, яé рэкамі, гарамі, лясамі, мéстамі, як цікавіца кожным прадметам, якога любяць.

Урэшце, гатуючыся да практычнага жыцця, мы, ў большасці, зьбіраемся правесці яго ў родным краі, ахвяруючы Бацькаўшчыне сваё сілы. Адны з нас будуць працаўца на зямлі, другія — на фабрыцы, трэція — ў школах дый у

навуцы; але кожын будзе грамадзянінам свайго краю і сынам свайго народу. Знаць прыроду краю ды іншыя яго асаблівасці кожнаму абавязкова патрэбна хаця-бы дзеля чиста практичных меркаванняў.

З гэтага мы бачым, як чалавéку патрэбна навука географіі Бацькаўшчыны. Кожын вéдае, што для нас, беларусаў, Бацькаўшчына ёсьць Беларусь, край, дзе мы самі жывём, дзе жывé Народ Беларускі, да якога мы належым. Географія Бацькаўшчыны для нас гэта — географія Беларусі.

§ 2. КАРТА БЕЛАРУСІ.

Калі мы заходам знайсці і азначыць Беларусь на агульной карце Эўропы, дык мусім ведаць, што Беларускі Народ шчыльнаю масаю засяляе вялікі простор зямлі ў самай геомэтрычнай сярэдзіне Эўропы, на вялікай Эўрапейскай раўніне, паміж Балтыцкім і Чорным морамі, там, дзе цякучы верхнія Дняпро, Нёман, Дзьвіна, ды іх важнейшыя прытокі, паміж 51 і 57 паўночнае шырыні і 40 ды 52 ўсходнія даўжыні ад Фэрро. На захад ад Беларусі жывуць народы — латыскі, літоўскі, нямецкі і польскі; на паўдня жывуць украінцы, а на ўсход ды на паўнач ад Беларусі — маскоўцы, або велікаросы.

Кінем цяпёр вокам на карту Беларусі і пастараємся здзяйсніць хоць нéкалькі важнейшых яé лініяў. Гэта дасьць нам нéйкае паняцце аб Беларусі, як аб суцэльнасці, і дазволіць перайсці да съвéдамага разгляду яé частак, ды паасобных зьявішчай яé прыроды і жыцця (гл. карту 1).

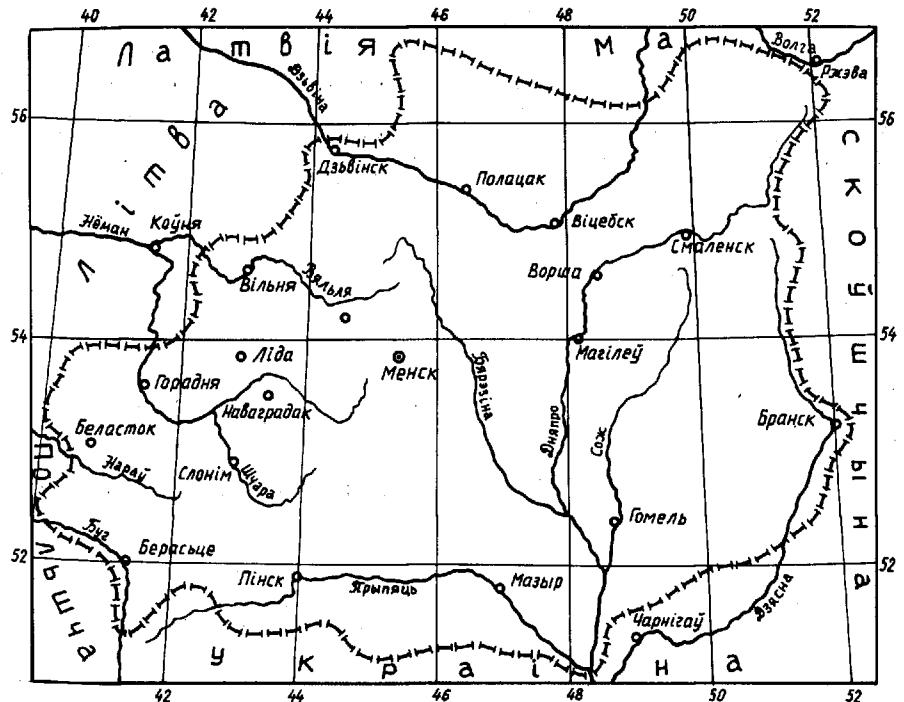
Пасярэдзіне Беларусі мы можам лёгка разгледзіць фігуру Дняпра, які разам з сваімі прытокамі выглядае на нéйкае скрыўлене дрэва. Недалёка ад геомэтрычнага цэнтра Беларусі, калі места Ворши, Дняпро заламуецца пад простым кутом (як кажуць, робіць калéна); дагэтуль ён цёк на захад, цяпер-же пачынае цякці на паўдня.

Пачатак Дняпра мы знайдзем аж на самай усходнай мяжы Беларусі: далёй на ўсход ужо Маскоўшчына. Адгэтуль цячэ ён праз стary Смаленск і далей на захад аж да саме Ворши.

Спусцімся па Дняпры ўніз ад Ворши. Пабачымо тады прыгожы Магілеў, які раскінуўся на высокіх берагах Дняпра, вусыце Бярэзіны, Сожа, Прыйпяці — вялікіх прытокаў Дняпрова. Вусыце Прыйпяці таксама ляжыць ужо на мяжы Беларусі, але паўднёвай. Зблішыцца з Прыйпяцю, Дняпро цячэ ў прасторы краіны, і яго лéвы прыток, Дзясна, хоць і пачынаецца ў Беларусі і цячэць у значнай частцы па ўсходній яé мяжы, але ўпадае ў Дняпро ўжо на Украіне. Здзяйснім фігуры пералічаных прытокаў Дняпра і тыя большыя гарады, што над імі, ці па суседству з імі знаходзяцца: Гомель на Сожы, Менск на захад ад Бярэзіны, Пінск ля Прыйпяці, ды Бранск над Дзясною.

Дняпро разам з сваімі вялікімі прытокамі абыймае палаўину Беларусі — паўднёва-ўсходнюю. На захад ад яго вадазборніка ляжаць вытакі вялікіх рэкаў, што цякуюць у Балтыцкое мора.

На паўдня ад Менску пачынаецца прыгожы съвёты Нёман. Выкручуючыся, як вуж, між лясістых узгоркаў, што цякуюць у Балтыцкое мора. Гора дні; абняўшы яе з двух бакоў, павяртаецца ён на поўнач і адхадзіць ад нас у Літоўскую зямлю, каб праз яé трапіць у мора. Пад Коўняю спатыкаецца ён з прыгожаю

Рыс. 1. Галоўныя рысы карты Беларусі.

Вяльлёю. А тая, пачаўшыся на поўнач ад Менску, гэтак сама, як і Нёман, выкручуюцца між лясістых узгоркаў, прыхарошуе сабою Вільню і яе цудоўныя ваколіцы, ды таксама кіруеца ў Літоўскую зямлю, каб сустэрэцца гэнам з Нёманам.

Менск, як мы бачым, ляжыць у сэрцы Беларусі. З яго ваколіцаў па вялікім жылам-рэкам разносяцца воды ўсё бакі Беларусі, ў ім крыжуюцца і экономічныя і культурныя шляхі Беларусі; за тое і стаўся ён сталіцю Беларусі.

Паўночную Беларусь праразае Дзьвіна. Пачынаецца Дзьвіна на паўночнай мяжы Беларусі і цячэ ўпéрад пад

Віцебск (вялікае і старое места, ляжыць вёрст 80 на поўнач ад Воршы), а адтуль, заламаўшыся блізка таго, што пад простым кутом, — пачынае плысці на паўночны захад. Пралыўшы міма Плацку, гэтае калыскі старое беларускае дзяржаўнасці, ды міма грознае крэпасці Дзінскую, яна ўваходзіць у зямлю Латышоў, а праз яе даходзіць да мора, да Рыжскага Затокі.

На самым паўночным усходзе мяжа Беларусі даходзіць да верхняе Волгі пад Режавую, а якраз на процілегальным баку Беларускае зямлі, на паўднёвым яе заходзе, да беларускіх межаў прытыкаецца шырокі, балоцты Буг. З нетры Белавежскіх лясоў выпаўзае да яго на спатканье Нарва з сваім прытокам Бабром. Ужо на захад ад Беларусі, ў Польскай зямлі, зыліваюцца яны разам. І тут, як на ўсходзе, беларус заняў вярхоўі вялікіх рэк, пакідаючы нізы іншым народам.

Над Бугам стаіць Берасцьце, моцная да нядайных часоў крэпасць, а ля Нарві — вялізарнае места Беласток, найбольшае фабрычнае места Беларусі.

Заўважыўшы згруба рысы пералічаных галоўных рэкаў Беларусі, ды важнейшых яе местаў, бяз клопату патрапім мы авбесці, хаця-б прыблізна, прастор Беларусі на карце Эўропы. Перад нашымі вачымі вырысуецца нейкая масыўная фігура, крыху прыпамінаючая трапэцыю, ці можа сякёр. Зъмераўшы яе ўдоўжкі, мы даведаемся, што Беларусь цягнецца з усходу на захад каля 700 вёрст; зъмераўшы ў поперак — атрымаем каля 550 вёрст. А ўсяго прастору Беларусь займае каля 300.000 квадратных вёрст.

§ 3. ПРАСТОР І НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ Ў ПАРАЎНАНЬНІ З ІНШЫМІ КРАЯМІ.

Прастор, які займае Беларусь, як бачым, немалы. Перавеўшы на дзесяціны гэта будзе каля 30 міліёнаў дзесяцін. Сярод культурных краёў на шмат ёсьць такіх, якія-б мелі зямлі больш, чым мае Беларусь; большая частка дзяржаваў у Эўропе займае мэншы прастор.

Цікава, што роўна з Беларусью, а часамі й мэнш зямлі маюць такія народы, якія лічацца цяпэру найдужэйшымі (калі ня лічыць, вёдама, іхніх калёніяў), як, прыкладам, Англія (314 тыс. кв. км.), Італія (257 тыс. кв. км.). Наагул, больш за Беларусь зямлі маюць ўсяго толькі 10 эўрапейскіх дзяржаваў. Нямеччына мае зямлі ў $1\frac{1}{2}$ разы больш, Францыя ў 2 разы, гэтак сама блізка і Украіна, а Маскоўшчына (лічачы толькі прастор, заселены самымі маскоўцамі) — у 6 разоў большая за Беларусь.

З другога боку нéкалькі дзесяткаў эўрапейскіх дзяржаваў маюць зямлі па мэнш за Беларусь. Грэцыя і Чехія маюць аж у 2 разы менш зямлі, чым у нас, Баўгарыя — у 3 разы; а нашыя суседзі Літва і Эстонія — у 5—7 разоў меншыя

за Беларусь; урэшце Голяндыя і Бэльгія мэншыя па прастору за Беларусь у 10 разоў.

Шмат зямлі ёсьць у Беларусі, ды рэдка народ, у ёй жыве. Большая часць зямлі ляжыць у нас пад бесканечнымі лясамі, пад дзікім балотам. Ворнае зямлі ў нас ня шмат, дый на тэй, якая ёсьць, гаспадарыць наш земляроб блага, бо ляпей ня ўмее. Вось-жа і жыло на ўсім прасторы Беларусі перад вайною ўсяго толькі 14 міліёнаў людзей. Праўда, насяленыне ў нас дужа шыбка прырастает — за 5 гадоў прырастает яно на $1\frac{1}{10}$ (па 2 % у год). Дык, калі-б усё было спакойна, цяпэру на Беларусі было-б мо' якіх 16, калі ня больш, міліёнаў насяленыня. Але здарылася вайна, шмат беларусаў загінула ў бітвах, ад хваробаў і ран, шмат разсыпалася па сёвеце, а найбольш, бо нéшта аж каля 3 міліёнаў, людзей, было выселена расейскім урадам з Заходняе Беларусі — у глыбіню Ресей, у бежанства. Вось-жа гэтая прычына зрабіла тое, што цяпэру у Беларусі жывець не 16 міліёнаў, а, як ablічаюць некаторыя аўтары, ўсяго толькі каля 10 міліёнаў жыхараў.

У Заходняй Эўропе, пры тамашняй гушчыні насяленыня, на гэткім прасторы жыло-б, можа, міліёнаў 40—50, калі ня больш, народу.

Дзеля гэтага па ліку насяленыня эўрапейскія дзяржавы ўжо ня ў 2 разы большыя за Беларусь, а ў 3, 4 і 5 разоў; Нямеччына-ж большая навет у 6 разоў (мае каля 60 міл. насяленыня). Англія мае жыхараў у 5 разоў больш, Францыя і Украіна — у 4 разы, Італія ў 3 разы, Румынія ў $1\frac{1}{2}$ разы. Аднак Чехія і Югославія маюць насяленыня блізка што роўна з Беларусью (11—12 міл.). Іншыя-ж эўрапейскія краі маюць насяленыня шмат мэнш за Беларусь: Грэцыя, Швэдзія, Голяндыя, Баўгарыя — у 2 разы, Фінляндыя, Літва — у 3—4 разы мেнш, а Латвія, Эстонія ды інш. — у 7—10 разоў мэнш. Значыць па агульнаму ліку жыхараў Беларусь таксама досіць высака стаіць у сьпісе эўрапейскіх краёў — прыблізна на 12 мэйсы.

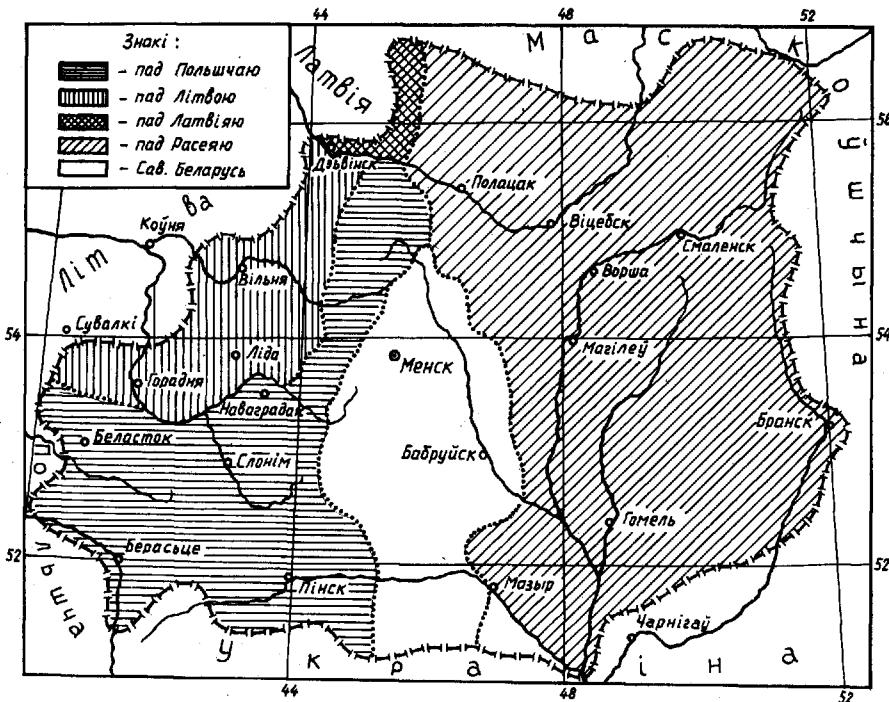
За тое з боку гушчыні насяленыня Беларусь стаіць далёка ззаду за перадавымі культурнымі старонамі Эўропы. У Беларусі на 1 кв. вярсцё, кругом бяручи, жыве ўсяго каля 30—35 чалавек. Радзей, чым у Беларусі, народ жыве вось у якіх краёх Эўропы: ў Маскоўшчыне, Латвіі, Эстоніі, Швэдзіі, Фінляндыі і інш.

У Фінляндыі на 1 кв. вярсцё жывець ўсяго 10 чалавек. Аднак старонка гэтая вельмі культурная, дый людзі там багата жывуць. А гушчыня невялікая выходзіць затым, што шмат прастору займаюць вялікія вазёры ды горы, ды яшчэ паўночная тундра, саўсім блізка бязлюдная, якая налέжыць да Фінляндыі. Але-ж і ў Беларусі, каб ня лічыць бязлюдных прастораў, занятых нашымі вялізарнымі палескімі балотамі ды пушчамі, дык бы гушчыня насяленыня выйшла-б большая. Усё-ж гушчыню насяленыня ў Беларусі прыходзіцца прызнаць малою.

Некаторыя вучоныя думаюць, што малая гушчыня насяленъя была галоўнай прычынаю палітычнага і культурнага заняпаду Беларусі; і ў гэтым, здаецца, шмат праўды.

§ 4. АДМИНІСТРАЦЫЙНЫ І ПАЛІТЫЧНЫ ПАДЗЁЛ БЕЛАРУСКАЕ ЗЯМЛІ.

Перад вайною 1914 году ўся Беларусь наляжала да Расеі і была падзелена на губэрні ды павёты. Усіх беларускіх павётаў было 62—65. Яны ўваходзілі ў склад губэрняў:

Рыс. 2. Палітычны падзёл Беларусі ў 1920 г.

Віленскае, Віцебскае, Горадзенскае, Мёнскае, Магілёўскае, Смаленскае і Чарнігаўскае. Апроч гэтага і некаторыя сумежныя павёты іншых губэрняў наляжалі да Беларусі.

Міравыя ўмовы, якімі закончылася вайна, што вялася праз 6 гадоў на нашай зямлі, падзялілі Беларусь паміж 5-ма дзяржавамі. А таві атрымала пагранічныя землі ў паветах Дзівінскім, Ілукштанскім, Дрысенскім, Люцынскім і Себежскім, усяго каля 6 тыс. кв. вёр. з 150 тыс. беларускага насяленъя. Паўночна-заходняя частка Беларусі (Віленшчына)

адыйшла была да Літвы, але цяпер занята Польшчай. Тут больш мілёна людзей на 30 тыс. кв. вёр. Усяго-ж пад Польшчай цяпёр фактычна ёсьць больш 100.000 кв. вёр. прастору, а значыць, цэлая траціна Беларусі. Да таго-ж гэта якраз заходняя частка Беларусі, якая перад вайною была найбольш культурнаю, густа насёленаю і сывёдамаю нацыянальна. Цяпёр-жа жыве тут усяго каля 3.000.000 людзей.

Шэсьць цэнтральных паветаў Беларусі: Мёнскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Бабруйскі, Мазырскі і Слуцкі твораць у данным часе самастойную рэспубліку, знаходзячуюся ў федэрацыі з Расеяю, Савецкую Беларусь. Займае яна прастору каля 50 тыс. кв. вёрст і мае больш як $1\frac{1}{2}$ мілёны насяленъя. Гэта, аднак, ёсьць толькі шостая частка ўсяе Беларусі.

Уся-ж заходняя Беларусь да гэтага часу злучана безпасярэдна з Расеяю. Па свайму прастору і ліку насяленъя гэтая частка найбольшая, ды, здаецца, мала што меншшая ад усіх іншых частак Беларусі, ўзятых разам (гл. карту 2).

Такі палітычны падзёл Беларусі не апіраецца ні на якія географічныя асновы. Межы новых дзяржаваў праведзены па жывому цéлу Беларусі, дзéлячы краіны, якія найцягнёней звязаны між сабою і прыроднымі і экономічнымі і культурнагістарычнымі варункамі, на кажучы ўжо аб tym, што ўсё яны наймацней звязаны з боку этнографічнага, бо ўва ўсіх пяцёх кавалках, на якія парэзана Беларуская зямля, жывець адзін і той самы Беларускі Народ.

Дзеля такое штучнасці сучаснага палітычнага падзелу Беларусі мы ня будзем браць яго пад увагу ў дальнейшым выкладзе. Але трэба сказаць, што і даўнейшыя адміністрацыйныя дзяялennі Беларусі, гэтыя расейскія губэрні ды навет паветы, таксама былі досіць штучнымі творамі. Суцэльнныя з усіх паглядаў краіны яны рэзалі на часткі, а злучалі разам саўсім непадобныя да сябе мяісцавасці. Дзеля таго, аднак, што дагэтуль усё навуковыя даннныя аб Беларусі адносіліся да даўнейших расейскіх адміністрацыйных адзінак (паветаў), мы, апісуючы Беларусь, тымчасам змушаны будзем так сама апіраецца на гэтых адзінках. Мы будзем найчасцей апісаваць асобныя паветы, зграмаджуючы іх у буйнейшыя адзінкі на аснове іхніх прыроды ды іншых адзнакаў.

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ.

(ФІЗЫЧНАЯ ГЕОГРАФІЯ).

РАЗДЗЕЛ 1.

Выгляд паверхні зямлі.

§ 5. АГУЛЬНЫЯ УВАГІ АБ ПРЫРОДЗЕ БЕЛАРУСІ.

Прырода Беларусі ня вызначаецца гэткаю яскравасцюю фарбаў, зъменнасцюю вобразаў і ня робіць, можа, на староньняга чалавека гэткіх моцных уражаньняў, як прырода шмат якіх краёў тропічных, горных, ці прыморскіх. З гэтага боку яна мае шмат супольнага з краямі ўсходніх Эўропы; лежачы на раўніне, ў досіць халодным ужо клімаце, гэтыя краі, раўнину, прыкл., да Заходніх ды Паўднёвых Эўропы, адзначаюцца аднавобразнасцюю сваёй прыроды, сваіх краявідаў.

Шмат якія вялікія ды грозныя зъявішчы прыроды, як, прыкл., трасенія зямлі, вулканы і інш. у нас саўсім не здараюцца. Не пабачым мы ў сябе і высокіх гораў, бязъмежнага мора, пустыні; хочучы ўгледзіць гэтыя зъявішчы, мы павінны будзем ёхаць у суседнія з намі краі, а то навет і далей.

Гледзячы на нашую старану з вышыні птушынага лёту, мы ўбачым аграмадную, ў большасці лясістую рападу ніні. Захад і поўнач яе вышэйшыя, з моцна няроўнаю, ўзоркаватай паверхніяю зямлі; поўдзень-жа Беларусі ўяўляе з сябе балоцістую роўную нізіну. Сярод зялёніх пушчаў ды пяшчаных узоркаў блішчаць люстры нязылічоных вазёраў. Серабрыстыя йстужкі вялікіх рэкаў прарэзуюць край ува ўсіх кірунках. Ад сярэдзіны Беларусі яны разъбягаюцца ў два бакі, нясучы сваё воды ці то ў Чорнае, ці ў Балтыцкае мора, якія відны далёка за межамі Беларусі, за Украінскай ды Літоўскай і Латышскай зямлём.

Гэтак выглядае наш край здалёку, ды з птушынага лёту. Зблізка выглядае ён іншай. Таго, хто ўгледзіцца ў прыроду Беларусі, услухаецца ў яе жыццё, каго ахопіць яна сваімі тонамі і настроемі, той з'ядзіцца багаццю і зъмястоўнасці яе формаў, глыбіні і значнасці яе зъявішчаў. Прыроду паўночнае Беларусі, якая дала натхнёньне Міцкевічу, ў кожным разе нельга лічыцца аднастайнаю. Краявіды адзін за аднаго прыгажэйшыя зъмяняюцца тут вельмі хутка, мала што

ня з кожным заваротам дарогі, кожным узгоркам і лагчынаю. Паўднёвая, нізінная Беларусь, больш аднастайная, захапляе таёману шырачынёю сваіх вобразаў, а часта дзікім і некранутым харектарамі сваёй прыроды.

Беларусь, як мы ўжо заўважылі, абымае вέрхняя часткі вадазборнікаў нéкалькіх вялікіх рэкаў Эўропы: Дняпра і яго прытокі, Нёмана, Вільі, Дзвіны, Нарві і ін., але не займае ні аднае ракі ў цэласці аж да яе вусцяця, ня мае доступу да мора. Гэта, бязумоўна, мэла сваё падітычнае значэнне ў гісторыі Беларусі. Але яня трэба забывацца, што такое палажэнне Беларусі на скрыжаваных між сабою вададзёлах Эўропы павінна было вельмі моцна адбіцца і на прыродзе Беларусі, надаючы ёй шмат харектэрных рысаў ды рэзка адзначаючы яе ад прыроды якраз найбольш блізкіх і суседніх краёў, як, прыкл., Латвіі і Украіны.

У далейшым мы ня раз пераканаемся, што прырода Беларусі на ўсім яе вялізарным просторы мае шмат супольных харектэрных адзнакаў, якія, адражнююць яе ад прыроды суседніх краёў. Гэта адносіцца і да беларускіх рэкаў, і ўзоркаў, і да беларускага сіняга, як вочы дзяцей беларускіх, неба, і да ўсяго харектару беларускага краявіду, і нашага ўмеру мягкога клімату, і ўрэшце — жывое прыроды.

Разгляд прыроды Беларусі мы пачнём з апісання будовы і выгляду паверхні зямлі ў Беларусі, ад якіх моцна залέжаць усё іншыя бакі жыцця нашае прыроды.

§ 6. ВАЖНЕЙШЫЯ ТЫПЫ БЕЛАРУСКИХ КРАЯВІДАЎ.

Пераяжджаючы праз Беларусь уздоўж і ўпоперак яе, мы будзем бачыць шмат краявідаў — і падобных да сябе, і вельмі розных між сабою. Разгледзім больш харектэрныя з іх.

На паўдня ад мяжы Беларусі, ўжо ў Украіне, ляжаць стэпы. Тамака, як выйсці ў поле, перад вачамі адкрываюцца вялізарныя роўныя і бязълесныя просторы; бывае, што нідзе і дрэўца не пабачыш, ані ўзорачка, да якіх мы гэтак прызыўчайліся ў Беларусі. Роўнае, як стол, поле йдзе ў даль, аж пакуль ня збліжаецца з небам, аж да самага гарызонту. І толькі дзе-ня-дзе трапляюцца глыбокія, з вельмі стромкімі, проста навет стацьцявымі берагамі, — равы-яры, якіх папракавала вада, што збліжалася з гэнага вялізарнага поля — стэпу. Равы гэтыя бягуть да рэчкі, якая пльве па шырокай даліне, адгранічанай з абоіх бакоў высокімі ды стромкімі съценамі — берагамі, на версе якіх съцелецца роўнае стаповае поле. Глянуўши зынізу, ад рэчкі на тыя съцены-берагі, здаецца, што гэта такія самыя горы, як і ў нас бываюць; іхня вышыня даходзіць іншы раз да сотні і больш сажаней. Але гэтак выдае толькі зынізу: узышоўши на такую «гару», мы пабачым вакола сябе ўсё тое самае стаповае роўнае поле. Між іншым вéдаем мы ўсё добра, што ў стапох зямля вельмі ўраджайная; ляжыць там таўсты пласт чарназёму, па

аршыну, дый больш таўшчынёю, дык яго і гнаіць ня трэба, і ўсё роўна збожжа родзіць, як ня трэба ляпей.

У Беларусі нідзе мы такіх стэпаў ня знайдзем, бо пачынаюцца яны якраз за нашаю мяжою, за р. Дзясною. На наш бок Дзясны праўдзівых стэпаў ужо няма; ёсьць толькі ў паўднёвай ды асабліва ў паўднёва-ўсходній Беларусі, ў Чарнігаўшчыне гэт. зв. лесастэпы. Там, дзе яны цяпер знаходзяцца, нéкаласісь таксама ляжалі бязълесныя стэпы. Але з часам пакрысé сталі зьяўляцца малéнкія зарасьнікі ліставых дрэваў; з зарасьнікаў пасъля павырасталі гai ды лясы, і на мéйсцы даўнёйшага стэпу запанаваў лéс. Вільгаці тут і ранéй было больш, чымся ў паўднёвым стэпу (бо бліжэй да мора), а як пайшлі лясы, дык яшчэ яé пабольшала. Вада павыкопавала шмат новых яроў і павыпаласкавала з чарназёму шмат яго частак, найбольш пажыўных для расылінаў. Чарназём зрабіўся значна бяднёйшим.

У нашыя часы лясоў тых ня шмат ужо засталося; але ўсё-ж ня там, то там выгляне зялёны гаёк з старымі дубамі, яварамі, ды ляшчынаю. А ў яро, ды паразмываных шырокіх рачных далінах залягаюць на вялізарных прасторах пескавыя грунты, на якіх парасьлі вялікія хваёвые бары. Большая частка зямлі тут абérнута пад поле, і трэба сказаць, што хаця тут зямля і бяднёйшая, як чарназём, але ўсё-ж збожжа на ёй добра родзіць і гаспадары там жывуць нябéдна. Цікава адзначыць, што тут на палёх мы ня сустрэнем камéньняй.

* * *

Перанясéмся цяпéр думкаю з нашага Чарнігаўскага лесастэпу на другі канéц Беларусі, ў Віцебшчыну.

Жыхару паўднёвой Беларусі адразу будзе здавацца, што ён трапіў у праўдзівы горны край. Куды ні глянь — усё горы ды горы. Ездеш па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары; рэдка-рэдка здарыцца поўварсты роўнае дарогі. Камéньня тут усюдых як-бы насéяў хто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі-крушнямі, а то дык і вялікае поле скрозь бывае завалена камéньнем; асабліва шмат яго на ўзгорках. Узгоркі тут рэдка бываюць стромкімі. Найчасцей яны памалу падыймаюцца над далінамі, а звёрху роўныя, гладкія, быццам рукою прыгладжаныя. Узгоркі звычайна бываюць паабрастаўшы мяшаным лéсам; дзёля гэтага на гарызонце вока заўсёды ўпíраецца ў лéс.

І лагодныя ўзгоркі, і зялёныя лясы робяць краявіды гэтае старонкі дужа прыгожымі. Але найлепш прыхарошуецца іх сьветлыя вазёры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсьць бяз ліку; увесь край чыста зрэзаны гэтымі вазёрамі (рыс. 3). Дарога іншы раз мусіць дзесятак вёрст круціцца паміж іх, каб выйсьці на другі бок возера, што ляжыць, можа, за якую

Рыс. 3. Морэнныя краявіды.

вярсту. Прыёмна жыць у гэтым прыгожым краю, але нялёгка гаспадарыць.

Такі край гораў, камéньня і вазёраў называюць **морэнным краем**.

* * *

А вось яшчэ адзін абрэзок, які вельмі часта можна сустрэць у Беларусі. Ня дужа вялікая, роўненская палянка. Навакола, як вокам сягнуць, стары хваёвы бор. У рагу палянкі з бору выплывае рэчка, ля рэчкі стаіць шэрая вёска, а ад яе па ўсёй палянцы цягнуцца роўныя залёныя шнурывы сялянскага збожжа. Ніводнага ўзгорка, — усё роўна, як у стэпу. Але няма і тых яроў, ды рачных далінай з стромкім берагамі. Тутака рачное даліны саўсім блізка ня знаць, а ў рацэ вады — роўна з берагамі. Ціха цячэць гэтая вада па нязначнаму спаду, аж пакуль яе што не затрымае. А як задзёржыць яе што, яна шырака разальлёнца і зробіць на мейсцы поля ды ўзьбярэжнае сенажаці — балота. Гэткія балоты, бывае, цягнуцца праз дзесяткі вёрстаў (рыс. 4). Травы на іх расьцё досіць. Праўда, трава гэтая — благая, але ёсьць яе шмат. Гаспадары цярэбяць лазу ды бярэзянік, якімі хутка абрастают гэткія балоты, крыху іх падсушуюць, праводзячы канавы, і гэткім чынам уздоўж рэк зъяўляюцца вялізарныя палескія сенажаці.

На полі зямля тут усюдых вельмі лёгкая, пясок. Ураджай з яе малы, дык гаспадары найбольш увагі звязратаюць на сенажаці ды гадоўлю скатіны.

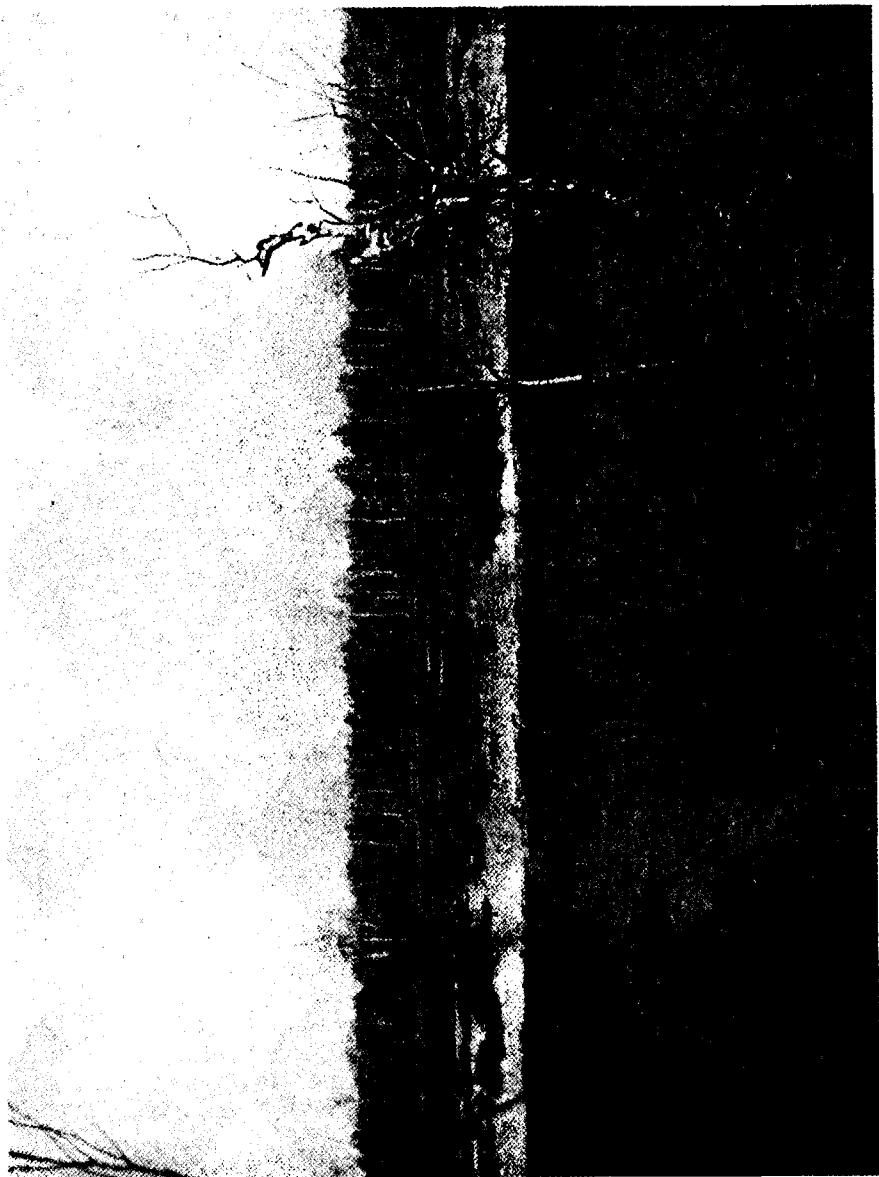
Часамі, бывае, лясы высякаюць. Тады далёка-далёка, як вока сягнё, відна ўсё тая самая раўніна з роўнымі паяскамі ніваў ды абышырнымі балотнымі сенажацямі, аж пакуль нέдзе на гарызонце за шмат вёрстаў не пакажацца палоска лесу.

Гэты край пяшчаных раўнінаў, парослых хваёвымі барамі, і вялізарных балотаў ды балоцістых сенажацяў, называюць палесьсем.

Мы разгледзілі такім чынам трох найбольш тыповыя беларускія краявіды: лесастеп, морэнны край і палесьсе. Трапляюцца ў Беларусі яшчэ і іншыя досіць харктэрныя краявіды; аб іх будзе гутарка пазыней. Цяпер глянем, як у навуцы растлумачана, адкуль і якім чынам стварыўся гэткі выгляд нашае зямлі.

§ 7. ЛЯДАВІКОВЫ ПЭРЫОД ГІСТОРЫИ НАШАЕ СТАРАНЫ.

У далёкай мінуўшчыне, шмат тысяч гадоў назад быў такі час, калі ўса ўсёй паўночнай Эўропе стала шмат хала дненей, чым, прыкл., ёсьць цяпер. Адначасна з гэтым праз тысячу гадоў бязупынна ліліся да дажды, і шо ў сьнег. Дзякуючы гэтаму ў поўночных горных краёх, у Фінляндыі ды

Рыс. 4. Палескі краявід.

Скандинавії (Швэдзія і Норвэгія), павырасталі вялізарныя масы лёду, па нéкалькі сот сажняў таўшчынёю. Тым часам дажджы ўсё ліліся, нарасталі зьвёрху ўсё новыя лядавыя горы і націскалі на тыя, што стварыліся ўпéрад. З гэтае прычыны маса лёду кранулася і памалу папаўзла на паўдня, адрываючы ад скалаў большае і мéншае камéньне, якое, мяшаючыся з лёдам, пераціралася на пясок. Шмат камéньня ляжало зьвёрху на лёдзе, шмат было ў сярэдзіне, шмат валок гэты, як яго называюць, лядавік пад сабою камéньня, ды пяску, гліны і іншага перацёргага матар'ялу; апрача таго, перад сабою лядавік сунуў найбольшае камéньне, ды было яго шмат і па бакох ці берагох гэнага лядавіковага мора (рыс. 5).

Рыс. 5. Адзін з сучасных лядавікоў.
Наперадзе рысунку — лядавіковы паток,
які прабіваецца праз камéньне канцавое морэны.

Усё гэтае камéньне, пясок, гліну называюць морэнаю. Тая морэна, якую лядавік пхаў перад сабою, называецца канцавою морэнаю; тая, што была падысподам лядавіка, — падысподнюю (доннаю) морэнаю.

Праз шмат вякоў поўз лядавік на паўдня, аж у канцы дапоўз і да Беларусі, ды ўсю яé накрыў. Увесь край счэз пад аднастайнаю посыцілкаю бруднага, перагруженага фінлян-

дзкім каменем, лядавіка. Папоўз ён і яшчэ далей і заняў частку Украіны; наагул пад лядавіком апынулася ўся паўночная Эўропа: значная частка Нямеччыны, Польшчы, Маскоўшчыны, Украіны ды іншых старонак; усяго да 6 міл. кв. вёрст было ім пакрыта.

Доўга была схавана зямелька нашая пад лядоваю вopраткаю, — аж пакуль не вярнуліся цяплейшыя гады. Тады лёд пачаў пакрысé растапляцца; на паўдні ён хутка ўжо зусім зыйшоў. На Беларусі, асабліва паўночнай, ён крыху даўжэй затрымаўся, але праз нейкі час пачаў з-пад яго аслабаніцца і Беларускі простор. Калі мы ўздумаем, якія паводкі бываюць у нас вясною з таё прычыны, што растаё пласт снегу ўсяго нéкалькі вяршкоў таўшчыні, дык зможам сабе ўявіць, што сталася, калі пачала таяць маса лёду, таўшчынёю на нéкалькі сот сажанёў. Зразумéла, што выйшла бяз мéры шмат вады і вада гэтая рынулася кудою толькі магла, і па вольным ад лядавіка просторы, і падысподам самога лядавіка, каб трапіць у моры ды акеаны. Па ўсёй Беларусі пацяклі вялізарныя лядавіковыя рабкі, якія папракопавалі сабе глыбокія, шырачэнныя даліны, добра значныя і да нашага часу (ладавіковыя даліны).

Спачатку лядавіковыя воды ня мéлі пэўнага стоку. На паўдня ад Беларусі, у Украіне, ляжаць Валынскія (ці, як кажуць, Аўратынскія) горы. Гэныя горы задзéржавалі сток вады на паўдня, і яна стала перад імі, творачы вялізарнае возера, ці, як называюць яго часамі, Гэродотавае мора. Возера гэтае заняло блізка што ўсю паўднёвую Беларусь. Лішкі вады з яго сцякалі найбольш на захад, уздоўж паўднёвага краю лядавіка, творачы сабою вялікую раку, якая праз Польшчу і Нямеччыну несла свае воды аж ў саме Нямéцкае мора.

Такім самым спосабам, як на паўдні, стварыліся вялікія лядавіковыя вазёры і ў іншых місцох Беларусі, прыкл., каля Полацку — Палацкае возера, таксама — на тым мейсцы, дзе цяпер Налібоцкая пушча, далей — у паўднёвой часці Ігуменскага павéту і г. д.

Зыходзячы з Беларускага зямлі лядавік пакідаў па сабе значныя съяды. У ся морэна — маса пяску, гліны, каменьня і цэлья навет скалы, якія нёс з сабою лядавік, з астаўліся на мéйсцы і пакрыла ўсю Беларусь досіць таўстою карою — часамі сажанёў да 50-х таўшчыні. За той час, які нас дзéліць ад лядавіковага перыоду, з гэтаю морэнаю зрабіліся вялікія зымены. Пад уплывам вады, морозаў і павéтра скалы пашчапаліся на камéньне, камéньне паразвалівалася на жарству, а з жарствы зрабілася морэнная гліна.

Мы вéдаем, што робіцца з такою глінай, калі яе раскалациць у бягучай вадзе. Вада замуціцца і пацячэ далей, але зараз-жа муць з яе пачнё асядаць. У гліне, як ведама, ёсьць пяшчынкі і ёсьць глéй. Пяшчынкі большыя і цяжэйшыя, вадзе трудней іх трymаць на сабе і яны хутчэй асядуць. А

глэй — лёгкі, і яго вада можа далёка занесыці; ў канцы-ж і ён таксама нёдзе ў іншым мэйсцы асядзе. Гэтак звычайна бягучая вада дзэліць морэнную гліну на пясок і глэй.

З-пад лядавіка на паўдня цяклі нязылічоныя рэкі і ручай узмучанае вады, якая, дзякуючы свайму борздаму цячэнню, размывала, захапляла і цягнула з сабою масы морэннае гліны, створанае лядавіком. Трапляючы ў Гэродотавае мора, ці ў якое іншае возера, узмучаная вада рэкаў пачынала цякі вельмі памалу і дзеля таго з яе тут асядаў пясок. Гляістыя-ж часткі вада несла далей.

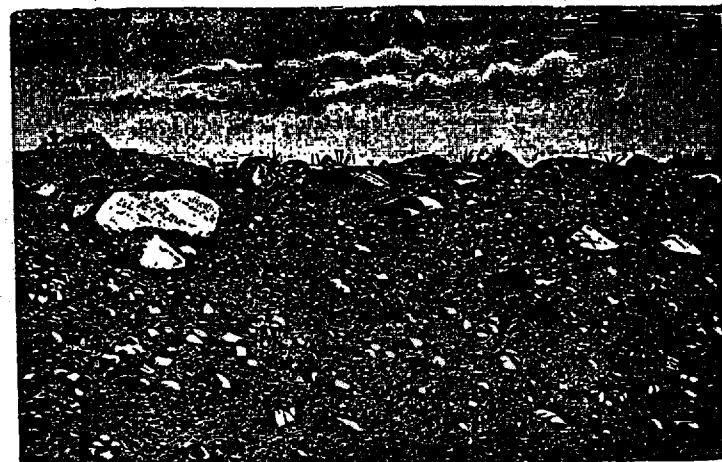
З лядавіка ўвесь час дзьмулі вятры, якія, спускаючыся ўніз, на вольныя ад лядавіка прасторы, рабіліся цёплымі і сухімі, — гэтак сама, як і цяпёр бывае з вятрамі, што дзьмудзь з высокіх горных краінаў (фены). Гэтыя вятры абсушылі ўсю незанятую лядавіком і вадою паверхню і адложаныя на ёй морэнныя матар'ялы, ды навет перасушылі іх. На tym мейсцы, дзе яшчэ нядаўна былі лядавыя горы, зрабілася цяпёр сухая бязводная пустыня. Вéцер дакончыў туго работу, якую была пачаўшы вада. З морэннае гліны ён выдзмухаў усё лягчэйшыя, гляістыя часткі і зрабіў з іх безпразветныя хмары пылу, якіх ўвесь час гнаў на паўдня. Тамака, найбольш за Дзясною, дзе цяпер украінскія стэпы, пыл гэты асядаў на зямлю; цягнулася гэтая справа дужа доўта і праз гэты час тамака павырасталі таўстыя пласты гэнага пылу, якога вучоныя назвалі па німецку лёссам (*löss*). На ім хутка парасльі буйныя стаповыя травы, бо ў лёссе ёсьць шмат пажывы для расылінаў. Год-у-год адміраючы і перагніваючы, стаповая расылінасьць зрабіла верхні пласт лёссу чорным, чарназёмам.

Шмат дзе і ў нас, у паўднёвой Беларусі, асядаў лёсс і на ім тварыліся стэпы і чарназём, праўда, не такія багаты, як у краіне. Лёсс ляжыць у нас цяпёр у Чарнігаўшчыне, Наваградчыне ды ў іншых мейсцах паўднёвае Беларусі, найбольш астравамі сярод пластоў іншага паходжанья. У даунейшыя часы, абкружаныя з усіх бакоў непраходнымі пушчамі, гэтыя астравы стэпу, мусіць, былі першымі мэйсцамі, дзе пачынала разъвіваша земляробства. Праўда, большая частка нашых стэпаў пазарастала паслья лёсам і на ёй стварыўся вышэйапісаны лесастэпавы краявід.

Там, дзе паслья лядавіка пазаставаліся канцовыя морэны, дзе морэннага матар'яла пазаставалася найбольш, там ні вада ні вéцер не змаглі зраўнаваць мейсцовасці (рыс. 6). Праўда, каменільне зьвёрху праз шмат гадоў паразыпалася на жарству і гліну, на якіх сталі расыці дрэвы і трава. Вада і вéцер, хая і адкопавалі ўсё новае і новае каменільне і размывалі гліну, але расыліннае адзéжа значна стрымлівала іхнюю работу. На мэйсцы безканечных грудаў каменільня зьявіліся прыгожыя лягістыя ўзгоркі; у глыбокіх лагчынах між іх заляглі сьвётлыя вазёры; каменнае пустыня канцове морэны абырнулася ў хароши морэнны краі.

Канцовыя морэны паказуюць нам тыя мэйсцы, дакуль дапоўз лядавік, або дзе ён на даўжэйшы час спыняўся (тамака таксама павінны быті адлажыцца значныя масы морэнных матар'ялаў). Варта заўважыць, што лядавік яшчэ не-калькі разоў пасуваўся быў на паўдня, раскідаючы ўсё ў новых мейсцах канцовыя морэны; толькі ніколі ўжо лядавік не захапляў гэткіх вялікіх прастораў, як першы раз; лічаць, прыка, што другі раз ён заняў толькі паўночна-заходнюю Беларусь да Віцебску і Менску. Відаць, пры tym, што ён ужо поўз не аднёс суцэльнаю масаю, а шырачэннімі лядавымі рэкамі ці языкамі; паслья яго пазаставаліся канцовыя морэны ў форме вялізарных падковаў, якія распасыцёліся на сотні вёрстаў.

Там, дзе лядавік адлажыў толькі сваю падысподнюю

Рыс. 6. Камяністы вéрх морэннага ўзгор'я.

морэну, мейсцовасць мае выгляд раўніны. Матар'ялы, якія складаюць падысподнюю морэну, моцна перацёртыя і згладжаныя лядавіком; гэта найбольш — пяскі і гліны з дробным каменінем. Тыповым прасторам, дзе лягла падысподняя морэна, ёсьць Лідчына (на заходзе Беларусі).

Пакрысе высыхалі і лядавіковыя вазёры. Гэродотавае мора, названае так затым, што аб ім успамінае ў сваіх творах Гэродот, грэцкі вучоны, які жыў 2400 гадоў назад, відаць, ісцінавала на так навет даўно*); цяпер яго ўжо няма.

* Гэродот піша, што «на поўнач ад земляробаў Скіфаў жывуць Будыны, народ вялікі і многалічны, ўесь блявы і ў рабацены. Маюць яны дзвераўляныя горад, а імя гораду Гэлонос. Уся іхняя зямля пад лесам. У самай галоўнай пушчы знаходзіцца вялікае і многаводнае возера, а вакола яго — шмат вадзяных прастораў, што пазарасталі чаротам».

Засталіся ад яго толькі некалькі невялікіх вазёраў (воз. К і я з ь, В ы г а н о ў с к а е і інш.), засталіся вялізарныя балоты, што ляжаць уздоўж р. Прыпяці, ды пескаўыя прасторы Палес'я, што былі некалісь ягоным дном. Такія-ж съяды пазаставаліся і па іншых лядавіковых вазёрах.

§ 8. БЕЛАРУСЬ У СТАРЭЙШЫЯ ГЕОЛЁГІЧНЫЯ ЭПОХІ.

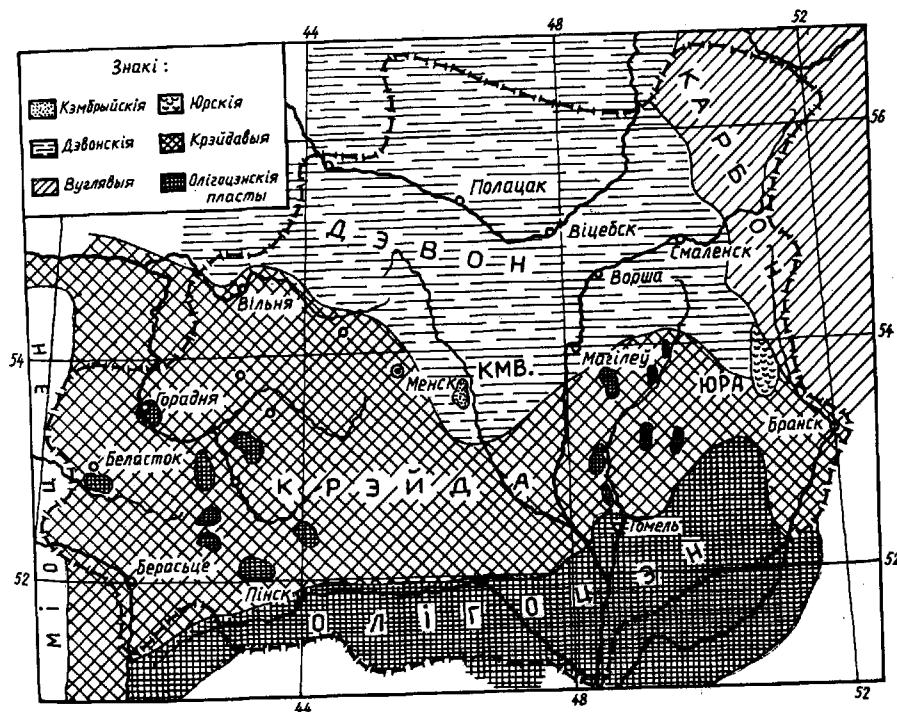
Пад лядавіковымі пластамі ў глыбінē зямлі ляжаць пласты, якія стварыліся раней, найбольш у тыя геолёгічныя эпохі, калі на прасторах Беларусі бушавалі марсکія хвалі. Трэба адзначыць, што пласты, адносячыся да розных геолёгічных эпох, ляжаць у нас саўсім блізка горы зонтальна, роўна. Прычына гэтага тая, што значных горатворчых працэсаў на прасторах Беларусі не адбывалася ад самых даўных часоў — ад Архэйскае эпохі. Толькі тады, магчыма, што былі нейкія сфалдаваныя і зямное кары і ў нас, але на працягу міліёнаў гадоў, якія нас дзеляць ад таё эпохі, гэтыя сфалдаваныя былі паразмыянныя і зраўнаваныя, і ўплывы іх на выгляд паверхні Беларусі зрабіліся нязначнымі. У пазнёшыя-ж часы адбываліся, дый цяпэ р' адбываюцца, толькі дужа павольныя падняцці, а бы апусканыя асобных краінаў у Беларусі, г.зв. эпіротычныя рухі зямное кары, пры якіх горызонтальнасць пластаў не змяняецца⁴). Дзякуючы гэтым рухам прастор Беларусі быў некалькі разоў заляваны морам і некалькі разоў аслабаныя з-пад яго.

Даўнёйшыя марскія пласты ў нас вельмі мала дасыледжаны; можна сказаць, што з боку геолёгічнага нашая Бацькаўшчына ёсьць краем невядомым, бо тыя вёдамасыці, якія мы маем у гэтай справе, — і невялікія, і выпадковыя. На гэта было некалькі прычынаў. Марскія пласты ляжаць у нас пад тоўстым лядавіковым пакрыццём, і, да таго-ж, ляжаць горызонтальна, а значыць, выходзяць на верх толькі вёльмі рэдка, — у якіх небудзь асабліва глыбокіх рабочых далінах, ды яшчэ, калі лядавіковае пакрыцце часамі выпадкова не асабліва таўстое, або навет яго саўсім няма, як, прыкл., на паўднёвым заход ад Горадні. Звычайна-ж, каб дакапацца да марскіх пластоў, трэба зьнімаць некалькі дзесяткаў сажанёў лядавіковых матар'ялаў, рабіць значныя выслікі і выдаткі. У тых палітычных варунках, у якіх мы жылі да гэтуту, ня было магчымасыці правесці шырэйшых геолёгічных дасыледаў; толькі некаторыя паветы выпадкова лепиш дасыледжаныя стараньнямі асобных людзей, або самаўрадаў, прыкл., Наваградзкі павет, Смаленшчына і Г. А.

Акад. Карпінскі выпадкова адкрыў у Ігуменскім пав., калі в. Раванічай выхад марскіх асадаў Кэмбрыйская эпохі (гл. рис. 7). Гэта дало магчымасць зрабіць вывад, што ў часе гэтаяе

найстарэйшае эпохі паверхня зямлі ў Беларусі была значна паніжэла, дзеля чаго з Захаду надыйшло мора і пакрыла блізка што ўсю Беларусь. Мора гэтае было няглыбокое; трывало яно яшч і ў **Сылурскую эпоху**, ў канцы якое паверхня Беларусі паднімаецца, асабліва з усходняга боку, і ўрэшце ўсю Беларусь выходзіць з-пад вады.

У другой палавіне чарговасе Дэўонскае эпохі мора ізноў находитцца на Беларусь, але цяпёр ужо з паўночнага ўсходу, з Маскоўшчыны (Тіманскае мора). Залівае яно паўночна-ўсходнюю частку Беларусі і застаецца там яшчэ і праз

Рыс. 7. Геолёгічна карта Беларусі
(подлуг Siemiradzki'я і Семенава).
КМВ — выхад кэмбрыйскіх пластоў.

частку Вуглявое эпохі. Толькі ў канцы Вуглявое эпохі ўся Беларусь робіцца сухаземлем; сухасць клімату не дала, аднак, магчымасці стварыцца значнайшым пластом каменнага вугаля. Таксама не зачаплююць Беларусь і моцныя горатворчыя процэсы, якія ў гэтым часе адбываюцца ў Заходній і Сярэдній Эўропе.

Дэўонскія пласты пакрываюць усю паўночную Беларусь, зложаны яны найбольш з вапнякоў і доломітаў

„ Невялікае выпінаныне ўвёρх зямное паверхні, аднак, мела мейсда пазнёй — у Кайнозойскай эпосе (гл. ніжэй).

(Аршанская вапна — гл. ніжэй). На паўночным усходзе, каля саме ўжо ўсходнія мяжы Беларусі (у вярхоўях Дняпра), на дэвонскіх пластах зьверху ляжаць пласты Вуглавое эпохі, — найбольш вапнякі, ды цёмныя гіны.

Праз цэлы рад геолёгічных эпохай (пермская, трыяс, юра) Беларусь застаецца сухаземлем. У Крэйдавую эпоху мора ізноў залівае Беларусь; гэтym разам надыходзіць яно ізноў з захаду і займае паднёва-захаднюю частку Беларусі, — менш-больш да Бярэзіны і Вяльлі. Паўночна-ўсходняя Беларусь, пакрытая дэвонскімі пластамі, застаецца сухаземлем. Мора займае беларускія прасторы праз усю блізка Крэйдавую эпоху; за гэты час асядаюць пласты пішуцае крэйды, якія з усіх марскіх геолёгічных пластоў найчасцей выходзяць на верх і найляпей дасыледжаны.

У наступнай Нумулітычнай эпосе (олігоцэн) уся Беларусь ужо апошні раз заліваецца морам, якое надыходзіць з паўночнага ўсходу. Ў канцы гэтая эпохі мора аканчальна выходзіць з Беларускага прастору.

У Нумулітычнай эпосе, а можа, крыху пазней (у неогене), крэйдавыя пласты разам з ляжачымі на іх олігоцэнавымі, відаць, пад уплывам моцных тагочасных горатворчых процэсаў, адбываўшыхся пры стварэнні Альпаў, Карпатаў і. г.д., у некалькіх мяйсцох павышаюцца ўверх, творачы гарбы, якія найбольш ішлі ў кірунку з Пдн.-Усх. на Пн. Зах.*). Мэла гэта важнае значэнне пры тварэнні нашых узгор'яў і ёсьць аднёю з прычынаў, чаму крэйдавыя пласты часцей іншых выходзяць наўпрэх.

У навейшыя (чацьвертарадныя) часы ў Беларусі таксама адбываюцца эпірогенетычныя рухі, але яны не нагэтулькі моцныя, каб значна змяніць прасторы, занятыя сухаземлем і вадою; іх навет ня лёгка заўажыць. У рэзультате гэтых рухаў паўночная Беларусь крыху паднялася, а паднёвая зьнізілася**); але трэба адзначыць, што да падымоючыхся прастору належыць і паўднёвы паяс узгор'яў што цягнецца ад Ваўкавыску праз Наваградак аж за Слуцак; наадварот, Лідчына, хоць і ляжыць далей на поўнач, — але зьніжаецца.

Цікаўна адзначыць, што навет з боку геолёгічнага Беларусь стаіць на ўзымежжы ўсходнія і Заходнія Эўропы, па чарэз перажываючы то з тэю, то з другою аднолькавыя і адначасныя геолёгічныя процэсы.

§ 9. УЗВЫШШЫ БЕЛАРУСІ.

Узвышшыя краіны ляжаць дэльве маёчкімі грамадамі на заходзе і паўночным усходзе Беларусі. Паміж

іх, найбольш на паўдні краю, распасыцерліся палескія нізіны, а на паўночным заходзе — нізіна Полацкая, натуральна дзелячы беларускія ўзвышшы на заходнія і паўночна-ўсходнія.

У сярэднім нашыя ўзвышшыя краіны паднятыя над роўнем мора на 100—110 саж., тады, як нізіны толькі на 50—60 саж. Уся Беларусь у сярэднім паднятая на 80 саж., а найвышэйшы пункт у Беларусі, Лысая Гара, падняты на 161 саж. над роўнем мора.

Вялікі паяс эўрапейскіх нізінаў, які з захаду ідзе аж да Няміцкага мора, дайшоўшы да Беларусі значна шырэе, займаючы прасторы ад Балтыцкага да Чорнага мора ды пераходзячы ў Усходні-Эўрапейскую раўніну; адначасна паверхня зямлі павышаецца і павышэнне гэтае трывае аж да самых усходніх межаў Беларусі, дзе і канчаецца. Тады, да самых усходніх межаў Беларусі, дзе і канчаецца. Тады, да Бэрлін падняты над роўнем мора на 15 саж., Варшава на як Бэрлін падняты над роўнем мора на 67 саж., а 52, навет наш Пінск падняты над роўнем мора на 83 саж. Такім чынам, мы бачым, што Беларуская раўніна сярод эўрапейскіх раўнінаў ёсьць найвышэй паднятаю, і ёсьць самай усходнію з пахіленых на заход частак гэтая раўніны.

Узвышшы Беларусі па выглядзе іхняе паверхні трэба падзяліць на плоскія ўзвышшы — высокападнятыя краіны з роўнаю паверхню зямлі, і ўзгор'і, краіны з дужа няроўнаю паверхню, пакрытыя ўзгоркамі большае і меншае вышыні. Найбольш гарысты выгляд маюць Наваградчына, ваколіцы Вільні і паўночная Віцебчына.

Усе формы паверхні Беларусі стварыліся галоўным чынам дзякуючы лядавіку; мэншую ролю тут ігралі агульныя падняццы ды зыніжэнні зямнога кары. Нашыя галаўнайшыя ўзгор'і зложаны канцавымі марэнамі лядавікоў.

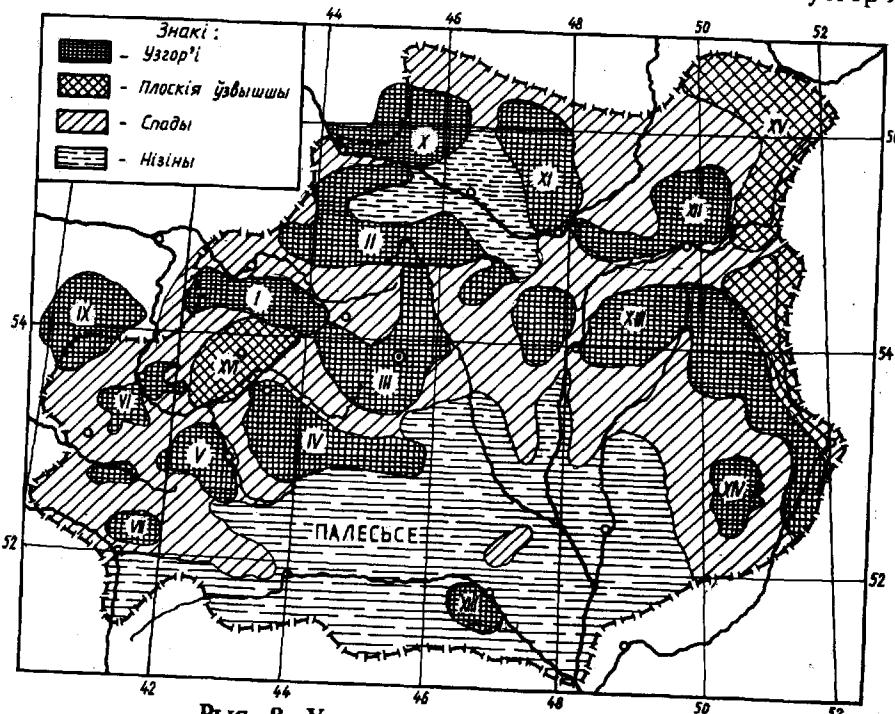
Апрача падзелу на заходнія і ўсходнія ўзвышшы варта разглядзіць і больш дробныя іх грамады. На заходзе Беларусі ляжыць грамада ўзгор'яў, маючая выгляд падковы, ў сярэдзіне якое знаходзіцца ўвесь блізка вадазборнік Вяльлі; гэта — а) якое знаходзіцца ўвесь блізка вадазборнік Вяльлі; гэта — а) Вялейская падкова ўзгор'яў. На паўдні ад Нёмна ляжыць Вялейская падкова ўзгор'яў. На паўдні ад Нёмна ляжыць цэлы рад узгор'яў, перарываных толькі шырокімі рабчымі далінамі прытокамі Нёмна, але маючых між сабою шмат супольнага, — б) Паўднёвыя ланцуг узгор'яў. На поўначы, за Дзіўіною, ляжаць с) Паўночныя морэны, між якіх выкручуюцца Дзіўіна. На паўдні ад вέрхняга Дняпра і далей на заход ляжыць д) Дняпроўскае ўзгор'е. Урэшце ўздоўж усходніх мяжы Беларусі разъляглося плоскае ўзвышшы е) Вокаўскі лес. Усе гэтыя ўзвышшы разглядзім асобна. (гл. карту ўзвышшай, рис. 8).

*) Siemiradzki. Geologja Ziem Polskich.
**) Wołosowicz. Litwa i Białorus.

§ 10. ЗАХОДНЯ УЗВЫШШЫ.

Вялайская падкова ўзгор'я ў складаецца з Віленскага і Сьвянцянска-Докшыцкага ўзгор'я, якія йдуць уздоўж р. Вяльлі і Менскага ўзгор'я, якое, быццам папярэчка, алучае іх усходнія канцы.

Віленскае ўзгор'е шырокім паясом цягнецца ўздоўж р. Вяльлі, на паўдня ад яе. Краіна гэтая высака (у сярэднім каля 120 саж.) паднятая над роўнем мора, пакрыта ня дужа вялікімі, лясістымі ўзгоркамі, раскіданымі без асаблівага парадку (рыс. 9). Ня гледзячы на тое, што аснова ўзгор'я

Рыс. 8. Узвышши і нізіны Беларусі.
I — Віленскае ўзгор'е. II — Сьвянцянска-Докшыцкая морэна. III — Менскае ўзгор'е. IV — Наваградзкае ўзгор'е. V — Ваўкаўскіе ўзгор'е. VI — Горадзенскае ўзгор'е. VII — ўзгор'е. VIII — Мазырскіе ўзвышши. IX — Сувальскае ўзгор'е. X — Дзырніскае. XI — Віцебска-Невельская града. XII — Смаценская морэна. XIII — Длыпроўская ўзгор'е. XIV — Старадубскае ўзвышши. XV — Бокаўскі лес. XVI — Лідчына.

ёсьць найбольш канцавая морэна, морэнныя краявіды ня маюць тут такога выразнага выгляду, як, прыкл., у вышэйапісанай Віцебшчыне. Каменія на паверхні ўзгоркаў ня вельмі многа; вазёраў саўсім блізка няма (мусіць, дзеля таго, што верхнія пласты лёгка прапускаюць воду). Найвышэйшыя пункты ўзгор'я — Галагоры (на поўнач ад Ашмяны — 151 саж.).

і гора каля Меднікаў — 138 саж. Аднак і тут узгоркі маюць дужа адхоныя, павольныя спады і ўся мяйсцовасць мае выгляд шырока-зыбісты, а часамі навет і роўны.

Затое, падыходзячы да Вяльлі, узгор'е зrezанае глыбокімі далінкамі яе быстрых прытокаў, мае выгляд праудзівае горнае стараны; стромкімі съцёнамі спадае яно ў глыбокую даліну Вяльлі, творачы цэлы рад мяйсцовасцяў з надзвычайна прыгожымі краявідам, вядомых з гэтага прычыны далёка за межамі Беларусі (рыс. 10). Асабліва гэта адносіцца да ваколіцаў Вільні, гэтага мо' найпрыгажэйшага з нашых месціц. Узгор'е тут, даходзячы свайго заходняга канца, упіраецца ў Вяльлю, якая быццам стала яму поперак дарогі. Тут якраз пры вусыці быстрае чачнае горнае рэчкі Вялайкі творыцца на беразе Вяльлі абшырная катліна, ў якой ляжыць Вільня.

Рыс. 9. Віленскае ўзгор'е каля Вільні.

З усходняга боку Віленскую катліну замыкаюць досіць высокія, стромкія горы, зrezаныя ярамі, зъбягаючымі да р. Вялейкі, якая цячэць ля іхняга падножжа. З паміж гэтых гораў значнейшыя — Замковая, Трох-Крыжовая і Бакешава гора, якія высяцца над самаю Вільнню і надаюць шмат прыгожасці яе выгляду. Заходнюю сцяну катліны твораць сланыя Панары, ланцуг высака паднятых над далінаю ракі, лясістых узгоркаў, зrezаных ярамі. Аднак абсолютная вышыня (над роўнем мора) Панараў ня дужа вялікая — каля 90—95 саж. Вёрст 5 ніжэй Вільні Панары падыходзяць да самага берагу Вяльлі і спадаюць амаль

што не стацьявою съцяною на яé берагі. Гэтая мыйсцовасыць, дый наагул усе Панары вызначаюцца чаруючым харастром сваіх гарыстых краявідаў.

Далéй на заход мыйсцовасыць ніжэць і раўнбець, пакрысе пераходзячы ў ляжачу яшчэ далей на заход Літоўскую нізіну. Каб зрабіць лягчэйшым чыгуначны рух паміж Віленскай катлінаю і Літоўскаю нізіну пад Панарамі пракапаны тунэль, па якім ходзіць чыгунка.

На правым бéразе Вяльлі проці Вільні пачынаецца невялікае ўзгор'е Шэшкіні, якое замыкае Віленскую катліну ад поўначы.

Віленскае ўзгор'е служыць вададзёлам паміж прытокамі Вяльлі і Нёмна. У паўднёвы бок яно вéльмі лагодна

Рыс. 10. Бéраг р. Вяльлі каля Вільні.

зыніжаеца, пераходзячы ў Лідскую краіну падысподняе морэны. Як і ўсё прасторы, пакрытыя падысподняй морэнаю, Лідчына мае саўсім блізка роўную паверхню, аднак досіць высака паднятую над роўнем мора. Вазéraў тут саўсім няма. Толькі шырокія і глыбокія даліны лядавіковых рэкаў, па якім зъбягаюць да Нёмна яго правыя прытокі (прыкл., Марацанка, Котра і інш.), крыху прыхарашоуюць гэтую раўніну. Яшчэ далéй на паўдні, на ўзбярэжжах Нёмна, разълягліся на пышчаных раўнінах цэлым вялізарным паясом пушчы (Набоцкая, Горадзенская ды ін.).

Паўночнае плячо Вялійская падковы творыць Свянцянска-Докшыцкая морэна. Галоўныя яé хрыбет ляжыць досіць далёка ад Вяльлі; цягнецца ён ад Свянцяніяу на Глыбокае і Докшыцы дый далéй яшчэ на ўсход, аж да самага Лепеля. Зложены ён з гранітнага каменяня канцавое морэны, якога шмат ляжыць тут і на паверхні зямлі. Досіць высокія ўзгоркі, якія іншы раз падымаюцца сажанёу на 40 над далінамі і пакрытыя мяшчаным лёсам, з усіх бакоў замыкаюць кругавід і робяць яго досіць цесным. За тое, ўзышоўши на які-небудзь вышэйшы ўзгорак, можна пабачыць надзвычайна прыгожы абрэз гэтага мийсцовасыці. Сярод лясных узгоркаў ляжыць тут вялікія вазёры, з берагамі то высокімі і сухімі, то пррападаючымі ў шырокім паясце ўзбярэжных болотаў. Вышыня ўзгор'я над роўнем мора даходзіць да 130 саж.

На паўдні ад галоўнага хрыбта аж да самага Вяльлі ляжыць таўсты пласт падысподняе морэны, на якім па раскіданы невялікія ўзгор'і (канцавыя морэны), пакрытыя найбольш хмызнякамі ды рэдкімі дубамі. Ўзгор'і гэтага чарадуюцца з вялікімі вазёрамі (Нарач, Свірскае і інш.) і невялікімі раўнінамі, харктэрнымі для падысподняе морэны, а бліжэй да Вяльлі — з значымі роўнімі пышчанымі, а часам і балоцістымі прасторамі, што пазарасталі хваёвымі лясамі. Досіць высокія ўзгор'і (каля 120 с.) даходзяць і да самага берагу Вяльлі. Прабіваючыя праз іх, правыя прытокі Вяльлі маюць высокія (да 25 саж.), стромкія берагі; гэтага-ж ўзгор'я робяць і берагі сярэдняга цячэння самога Вяльлі высокімі, стромкімі і дужа прыгожымі (прыкл., калі Смаргоняў).

Галоўны хрыбет ўзгор'я дзеліць вадазборнікі Вяльлі і Дзівіны; аднак некаторыя прытокі Дзівіны перасякаюць яго наскрэз і съцягаюць воду з далéй на паўдні ляжачых вазёраў.

У паўночны бок ўзгор'е павольна зыніжаеца. Мийсцовасыць, пакрытая няглывікою падысподняю морэнаю, робіцца роўнаю і пераходзіць у Полацкую нізіну. На ўсходзе ўзгор'я дзеліць вадазборнікі Бярэзіны і Дзівіны. Падыходзячы пад Лепель, яно робіцца крыху вышэйшим. Гэтая ягоная частка называеца Пышнагорам. У падножжа Пышнагору ляжыць шырокая лядавіковае возера праз Бярэзіну з Палескім. Цяпер па ёй праведзены Бярэзінскія каналы, над якімі стаіць Лепель.

На паўдні ад Докшыцаў ідзéць Менская ўзгор'е. Займае яно Менскі павёт, ды часткі Барысаўскага, Ігуменскага, Вялейскага і Ашмянскага (цяпер — Валожынскага). Найвышэйшы яго пункт, адначасна і найвышэйшы пункт усёй Беларусь — Лысая Гара (161 саж.), знаходзіцца на мяжы Менскага, Барысаўскага і Вялейскага пав., на вёскі Лысая Гара. Мала меншая ад гэтага гары — другая — Святая Гара (160 саж.) ляжыць на паўднёвы заход ад Менску; лічаць, што з-пад яе выцякае Нёман.

Менская ўзгор'е, як і вышэйапісаныя, створана канцавою морэнаю, наваленаю тут лядавіком на таўсты пласт пады-

сподняе морэны, а можа і на крыху павыпінаныя больш старыя пласты. Часьцей, можа, чым дзё, спаткаем мы тут моцна гарыстыя краявіды. Высокія і стромкія ўзгоркі грамадзяцца адзін перад адным у магутныя горныя гнёзды, перасечаныя глыбокімі, найбольш сухімі, лагчынамі (сухадоламі), якія забалочуюцца толькі выпадкова і заўсёды лёгка могуць быць асушаны дзеля значнага спаду. Рэкі цякуць тут у досіць шырокіх далінах, пакрытых сенажацямі. На вέрсе ўзгор'я панакідана шмат каменьня, галоўным чынам граніту; майсцамі спатыкаюцца цэлыя полі, заваленые каменьнем. Затое вазёраў тут саўсім блізка няма, калі на лічыць дробных штучных сажалак, і гэта найбольш адражнівае Мэнскае ўзгор'е ад тыповых морэнных краінаў.

Вярхі ўзгор'я моцна лясістыя, прычым лясы найбольш яловыя і мяшаныя; хвæёвыя бары спатыкаюцца найбольш у пяшчаных рабных далінах. На паўднёвых-жа і ўсходніх спадах ўзгор'я лясоў мала; майсцовасць робіцца шмат раўнёшаю, бо замёста канцавое морэны тут ляжыць ужо падысподняя, зложаная найбольш з ураджайных глінаў. Памалу зьніжаючыся і чарадуючыся што далей, то з большымі прасторамі пяскоў і балотаў, ўзгор'е падыходзіць на ўсходзе да самея Бярэзіны. На паўдні і паўднёвым заходзе яно гіне ў пушчах Ігуменскага Палесся, ды ляжачых над вέрхнім Нёмнам і ягонымі правымі прытокамі. Да аднаго з найбольших такіх прытокаў,— Бярэзані Нёманскае, ўзгор'е безпасярэдна падыходзіць, творачы на рацэ высокія стромкія берагі; тут Мэнскае ўзгор'е і стыкаецца з Віленскім. Далей на поўнач гэтая ўзгор'і падзелены шырокою даліною вέрхніе Вяльлі і лядавіковую даліну, якою калісь, у лядавіковыя часы сплывали воды вέрхніяе Вяльлі ў Нёманскую Бярэзань.

Мэнскае ўзгор'е ёсьць найвышэйшаю часткаю вялікага ўропейскага вададзёлу на ўсёй Усходні-Эўрапейскай раўніне. Трэба адзначыць, што такое палажэнье надае яму асаблівыя характеристар; з ўзгор'я расцякаюцца ўва ўсё бакі невялічкія рэчкі, якія гдэсёль за яго межамі робяцца вялікімі многаводнымі рэкамі. І Нёман, і Вяльля, і Бярэзіна, і Птыч, якія ўсё пачынаюцца на гэтым ўзгор'і, маюць тут вельмі скромны выгляд, і сваёй прысутнасцю досіць мала зъмяняюць агульны краявід.

Уздоўж Нёмна, найбольш па яго правым бéraze, ляжыць на бедных пяшчаных раўнінах цэлы паяс пушчаў, якія на ўсходзе злучаюцца з Ігуменскім Палесьсем. На паўдня ад гэтых пушчаў майсцовасць робіцца значна вышэйшаю, а часамі прыймае выгляд праўдзівага горнага краю. З заходу ад Нарві на ўсход аж да Бярэзіны (Дняпроўскае) цягнецца тут Паўднёвы ланцуг ўзгор'яў. Глыбокія, з стромкімі берагамі, даліны лёвых прытокаў Нёмна дзеляць яго на часці ды робяць краявіды яшчэ больш разнароднымі.

Увесь ланцуг зложаны канцавымі морэнамі, пад якімі ляжыць досіць значны (на якіх 70—80 саж. вышыні) выгін старэйшых (крайдавых) пластоў, г. зв. Наваградзкі горб. З прычыны гэтага выгіну тут часта з-пад лядавіковых пластоў выглядаюць старэйшыя пласты, прыкл. часта выходзіць на вέрх пішучая крэйда. Падняцце зямное паверхні ідзёць і тут і цяпер, што значна па берагах рэк, якія ўсё глыбей і глыбей уразаюцца ў дно сваіх далінаў.

Цэнтральнае і найвышэйшае мейсца ў ланцугу займае Наваградзкае ўзгор'е. Канцавая морэна ляжыць некалькімі градамі ў паўночнай і заходніяй частках Наваградзкага павету, ды сумежных частках Слонімскага павету і надае майсцовасці гарысты выгляд. Рэзкія рысы стромкіх ўзгоркаў, прысутнасць на іх паверхні масы каменьня збліжае гэтую краіну да тыпова-морэнных. Вазёры тут, аднак, спатыкаюцца рэдка і невялікія; апрач таго, краявід зъмяняецца ад павысяканых шмат дзе лясоў. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я — калі самага Наваградку (Замковая гара — 151 саж.,rys. 11) і гара калі в. Каменка, адкуль адкрываюцца віды на дзесяткі вёрст наўкола, на ўсю гарыстую Наваградзкую краіну. Переходзячы ў Слонімскі павет, ўзгор'е стварае і там вельмі прыгожую гарыстую майсцовасць, называную «Слонімскую Швайцарыю».

На ўсход ад канцавое морэны майсцовасць робіцца раўнёшаю. Апрача падысподняе морэны тут асеў лёсс. Гэта, здаёцца, найдалей на паўночны заход высунуты востраў лёсусу здадзеніе досіць значны прастор у самай сярэдзіне павету*) і робіць яго грунты сладкімі па ўраджайнасці на ўсю Беларусь. Падобныя на лёс пласты цягнуцца і далей на ўсход, у Слуцкі павет, перарываныя майсцамі невялікімі ланцугамі канцавых морэнай, аж пакуль не спатыкаюцца з пяшчаным Палесьсем. Аднак і на прасторы Палесся можна пазнаць съяды таго-ж старэйшых пластоў, ці Наваградзкага гарба. На гэтым гарбе сярод Палескага нізіны астравамі ляжаць вышэйшыя мясыціны, з багацьшымі грунтамі, а берагі перасякаючых яго рэк (прыкл., Бярэзіны, Друці) робяцца стромкімі і камяністымі, ды зъмяняецца часам навет кірунак

Рыс. 11. Замковая гара ў Наваградку.

*) Missuna. Przyczepki do geologii pow. Nowogródzkiego.

цячэнныя ракі*). У часы лядавіковыя значэньне гэтага гарба відаць было яшчэ большым. Наагул Наваградзкі горб быў паўночным рубяжом палескае нізіны, а ўзгор'і, якія павырасталі на ім, дзёляць і цяпер вадазборнікі Прыпяці і Нёмана.

На заходзе Наваградзкае ўзгор'е зъмяняеца шырокая пышчанаю далінаю р. Шчары, за якою далей на заход ляжыць некалькі невялікіх узгор'яў, належачых да Паўднёвага ланцуга. Ваўкаўскіе ўзгор'е, паміж Слонімам і Воўкаўскам, падзелена напалам глыбокую далінаю р. Зальвянкі. Вышыня яго 100—120 саж. Яшчэ далей на заход — Горадзенскае ўзгор'е, у Сакольскім, Горадзенскім і Аўгустоўскім паветах. Вышыня гэтага ўзгор'я крыху мэншая, чым Воўкаўскага, але ўсё-ж даходзіць 100 саж. Яно змушае Нёман пад Горадняю крута павярнуць на поўнач, прычым Нёман адразае ад узгор'я невялікую яго паўночную частку і плаве пад Горадняю ў ўсёй даліне з высокімі гарыстымі берагамі.

Абодвы ўзгор'і створаны канцавымі морэнамі (якія найбольш ляжаць на олігоцэнавых пластах), а з свайго выгляду, ды, мусіць, і з паходжаньня падобны да Наваградзкага ўзгор'я, ды толькі крыху ніжэйшыя. На паўдня яны памалу зъніжаюцца і майсцюваюцца, пакрытая падысподняю морэнам прыймае роўны выгляд (**Падляская раўніна**); тут ляжыць між іншым Белавежскай пушчай. Спатыкаюцца, праўда, і тут невялікія прасторы з няроўным, ўзгоркаватым краявідам, прычына якога — невялікія канцавыя морэны. Так на ўсход ад Бельску знаходзяцца г. зв. Княжыя горы, каля Берасця ды каля м. Камянец-Літоўскага майсцюваюцца таксама няроўная. Найвышэйшы пункт Падлясься (100 с.) знаходзіцца на поўнач ад м. Высока га. Пэўную рознароднасць уносяць у краявід і лядавіковыя даліны, досіць часта тут спатыканыя, ды яшчэ высокія берагі рак.

У кожным разе і Падляская раўніна досіць высака паднята пад роўнем мора, асабліва раўнінны да Палесся, якое разъляглося далей на паўднёвы ўсход. Шырокі і даўгі язык ад Падляскіх ўзвышанае раўніны ўразаеца далёка ў Палескія прасторы, творачы паміж ракамі Ясельдаю і Пінаю роўны сухі і бязълесны паўвостраў, званы **Загародзьдзем**. Пад Пінскам Загародзьдзе стромкім берагам высіцца над акружуючымі палескімі нізінамі на некалькі дзесяткаў сажняў.

Таксама сярод Палесся, але ўжо на ўсходзе яго, ляжыць досіць значны востраў, створаны **Мазырскім ўзвышшем**. Гэтае ўзвышшо ляжыць адзінока ў вялізарнай катліне Палесся і, здаецца, ня звязана з іншымі беларускімі ўзвышшамі. Затое магчыма яго сувязь з Валынскімі горамі**).

*¹⁾ Wołosowicz. Litwa i Białoruś.

**) Валынскія горы зложаны з крышталёвых скалаў, адносячыхся да Архэйскай эпохи.

У кожным разе там, дзе цяпер ляжыць Мазырскае ўзвышшо, відаць, існаваў нейкі горб яшчэ ў даўнейшыя, перадладавіковыя эпохі, а на яго ўжо налеглі зверху лядавіковыя пласты.

Вышыня ўзвышша каля 100 саж. Зьевруху пакрыта яно лёссам. Прарываючыся праз узвышшо, Прыпяць пракапала сабе глыбокую даліну, у якой адкрываюцца старыя (олігоцэнскія ды крэйдавыя) пласты; да гэтае даліны зъбягаюць глыбокія яры, прарэзуючыя ўзвышшо. Сярод гэткіх яроў разбудаваўся Мазыр.

І на поўнач, і на паўдня ад Мазыра ўзвышшо пакрысе пераходзіць у палескую нізіну, ствараючы, аднак, каля сябе сушэйшую ды гусыцей заселеную майсцювасць, з усіх бакуў агорнутую самым глухім палесцем.

Урэшце трэба ўспомніць аб **Сувальскім ўзгор'ем**, якое падымаецца на самай паўночна-заходніяй мяжы Беларусі, аддзеленае ад Горадзенскага ўзгор'я шырокая пышчанаю паласою Аўгустоўскае пушчы, займаючай даўнейшую лядавіковую даліну. **Сувальскае ўзгор'е** ёсьць тыпова морэннаю краінью, пакрыто масай вазёраў. Вышыня яго досіць значная, але да Беларусі можна залічыць толькі яго паўднёвый спады.

§ 11. ПАЎНОЧНА-ЎСХОДНЯ ЎЗВЫШШЫ.

Паўночная Беларусь, ці, тачнэй кажучы, вадазборнік Дзьвіны, як ужо гаварылася пры апісаныні краявіду Віцебшчыны (стр. 10), пакрыта ўзгор'ямі чиста морэннага выгляд. З гэтае прычыны ўзгор'і паўночнае Беларусі мы проста называем **Паўночнымі морэнамі**. Дзёляцца яны на трох галоўных грамады: 1) Дзьвінскае ўзгор'е — на заходзе, 2) Віцебска-Невельская горная града — пасярэдзіне, ды 3) Смаленская морэна — на ўсходзе.

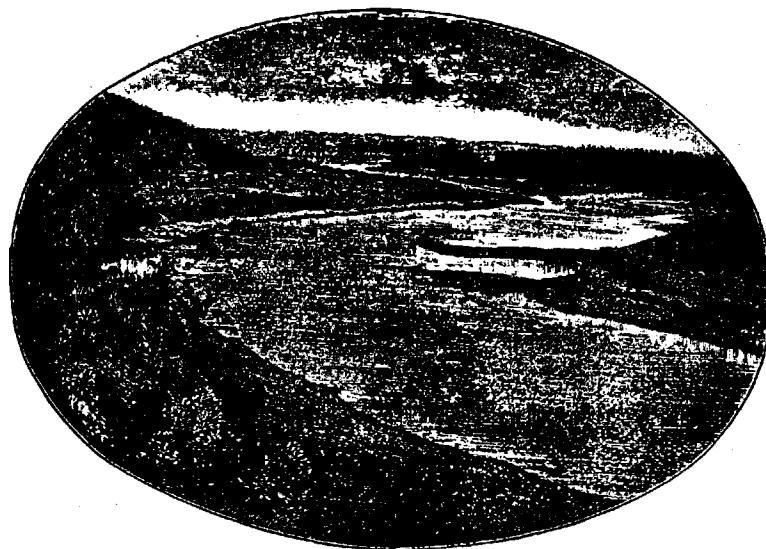
Дзьвінскае ўзгор'е. На поўнач ад Полацкае нізіны майсцювасць па абодвух баках Дзьвіны робіцца вышэйшаю і прыймае чиста морэнны выгляд. Групы ўзгоркаў, раскіданыя без асаблівага парадку, чарадуюцца з вялікімі вазёрамі, ды пышчанымі майсцювасцямі палескага тыпу. Краявіды зъміняюцца ў гэтай краіне вельмі часта, і ніколі нельга ўгадаць, што давядзенца ўгледзіць за лініяю кругавіду. Лéгla тут у часы лядавіковыя некалькі канцавых морэнай, якія разам ствараюць **Дзьвінскае ўзгор'е**.

Займае гэтае ўзгор'е паветы Дрысенскі, Дзьвінскі, Себежскі, Люцынскі ды Браслаўскі. Найбольш рэзка яно выяўляеца ў Люцынскім павеце, ды часамі на берагах Дзьвіны; аднак значнае вышыні нідзé Дзьвінскае ўзгор'е не даходзіць. У даўнейшыя часы, відаць, значэньне яго было куды большае: перад ствараючымі яго морэнамі стрымаліся тады воды таючага лядавіка і стварылі **Полацкае лядавіковое возера**.

Паміж Дрысаю і Дзьвінскам праз ўзгор'е прарываеца Дзьвіна, прычым на ёй творацца парогі. Гэтак каля м. Краслаўкі,

дзе праходзіць, відаць, галоўная града ўзгор'я, на працыгу больш як дзесятка вёрст рака праста закідана каменем рознае вялічыні, праз якое з шумам прабываецца вада, творачы цэлы рад невялікіх парогаў. Высокія берагі ракі таксама густа закіданы каменем. Часамі выходзяць наверх і старэйшыя геолёгічныя (дэвонскія) пласты — гліны ды пяскі розных колераў. Зъверху ўзгор'е пакрытае ўраджайнымі гліністымі грунтамі (рыс. 12).

На ўсход ад Полацкае нізіны ад Віцебску аж за Невель цягнецца Віцебска-Невельская горная града. Займае яна паветы Віцебскі, Гарадоцкі і Невельскі. На вока выглядае града на вельмі высокую краіну з тыповым морэнным краявідам. На вяршинах узгоркаў, у катлінах — усюды бязъмеры накідана каменінья; маса

Рыс. 12. Дззвіна каля Краслаўкі.
(Дззвінскае ўзгор'е).

вазёраў пакрывае ўзгор'е. Узгоркі тут, аднак, ня маюць рэзкіх рысаў; іхнія спады павольна зынжаюцца, пераходзячы ў лагчыны. Найбольшай высачыні даходзіць узгор'е на поўнач ад Гарадка (Паганайская гара — 136 саж.).

На поўнач ад Невеля, каля мяжы Беларусі з Маскоўшчынаю, ўзгор'е робіцца асабліва высокім, з стромкімі спадамі і саўсім горным краявідам. Вось як апісue яго расейскі геолёг Нікітін: «морэнны краявід прыймае тут рэзкія формы, а гэта, разам з густа разсéяннымі глыбокімі вазёрнымі катлінамі, надае краіне аж далёка на поўнач саўсім горны выгляд. Глыбокія прорвы,

даліны і катліны чарадуюцца з горамі, якія маюць блізка што няпрыступныя, стромкія спады. Істнуючыя карты не даюць нікага ўяўлення аб гэным горным краявідзе. Вышыня гораў, нідэ не мяраная, павінна быць вельмі значнаю, калі навет лінія чыгункі, якая йдзé нізам, усё-ж паднята больш, як на 100 сажняў над роўнем мора»*). Гэтая высокая горная краіна займае сабою поўнач Нёвельскага і Себежскага паветаў і яе называюць тут Райскімі гарамі; далей на поўнач, у Апочацкім ды Вялікалуцкім пав. працяг гэтых узгор'яў вядомы пад назовам Вязацкіх гораў; яны там дзеляць вадазборнікі р. Ловаці і р. Вялікае дый хутка канчаюцца, пераходзячы ў расейскую вазёрую раўніну.

Уся Віцебска-Невельская града мае чиста лядавікове паходжанье і ёсьць, мусіць, канцавою морэну другога лядавіка. Пакрываюць яе найбольш морэнныя гліны. На поўначы ўзгор'е скрозь пазарастала ліставым лесам, зложаным з бярозы, асіны, дубу, з невялікімі домешкамі ёлкі.

Яшчэ далей на ўсход, ужо на левым беразе верхняе Дззвіны, за шырокім паясом наддззвінскіх пяскоў падымаемца Смаленская морэна. Займае яна паветы Парэцкі, Духаўшчынскі, Смаленскі і часткаю — суседня, і дзеліць вадазборнікі Дззвіны і Дняпра. Вышыня гэтага ўзгор'я мяйсцамі бывае досіць значная — да 140 саж. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я знаходзяцца на мяжы Духаўшчынскага і Парэцкага паветаў, у вярхоўях р. Хмосци (прыток Дняпра). Узгор'е зложана, відаць, канцавымі морэнамі, якія ляжаць на старэйших геолёгічных пластах (дэвонскіх). Мяйсцоваясьць тут у значайнай меры перасечаная ярамі ды далінамі рэчак і ручаёў, якіх берагі, таксама, як і спады ўзгоркаў, падымаемца павольна і маюць закруглены выгляд. Маса каменінья, раскіданага па ўзгор'ю, ды частыя вазёры дазваляюць лічыць краіну гэтую тыповаморэннаю.

У ўсходній Беларусі найважнейшым узгор'ем трэба лічыць Дняпроўскае ўзгор'е. На ўсход ад вышэйспомненай Лепельскай лядавікове даліны мяйсцоваясьць яшчэ пэўны час мае выразна-морэнны выгляд з бязълічнымі вазёрамі, паміж якіх па раскіданы грамады морэнных узгоркаў; з апошніх трэба адзначыць Катросы, ланцуг лясістых узгоркаў, што цягнецца ўздоўж мяжы Лепельскага і Сенінскага паветаў (на ўсход ад Чашнікаў). Усю гэтую старану можна лічыць прадоўжаньнем Свянцянскадокшыцкай морэны.

Далей-жы на ўсход вазёраў робіцца шмат менш, мяйсцоваясьць робіцца значна вышэйшаю, з лёгкай зыбісткай паверхняю, з багатымі глядзістымі грунтамі і густым насяленнем. Гэта ўжо Дняпроўскае ўзгор'е.

* Нікітін. Геологіческія наблюденія по Московско-Вінд. ж.д.

Пачаўшыся на мяжы Сенінскага і Аршанскага паветаў, у вярхоўях р. Друці, займае яно захад Аршанскага пав., пасля пераходзіць на левы бераг Дняпра і цягнецца далей на ўсход па Гарэцкім, Мсьціслаўскім, Красенскім, Рослаўскім паветах ды частках суседніх з імі, аж да саме р. Дзясны. Тамака, на ўсходзе, ідзе яно высокаю градаю далёка на паўднёвы ўсход уздоўж правага берагу Дзясны, робячы бераг гэтых высокім ды стромкім; а дзеля таго, што тут ўзгор'е пакрыта лёссаам, берагі Дзясны асабліва моцна зрезаны глыбокімі ярамі. Такі самы выгляд мае і Старатубскае ўзвышша, якое ляжыць далей на паўдня, сярод лесастепу, і пакрытае лёссаам.

Рыс. 13. Дняпро каля Шклова.
(Паўднёва-заходнія спады Дняпроўскага ўзгор'я).

На паўднёвы захад Дняпроўскае ўзгор'е вельмі павольна зьніжаецца; тут ствараецца роўная сухая мяйсцовасць, Раданская раўніна; толькі высокія правыя берагі рэк робяць яе краявіды крыху больш разнавобразнымі. Яшчэ далей на паўднёвы ўсход пачынаецца пяшчанае ды балоцістое Палесьсе.

Саўсім іначай выглядаюць паўночныя берагі ўзгор'я. На ўсходзе яны стромкімі, зрезанымі ярамі съценамі (як, прыкл., каля Смаленску) спадаюць у даліну Дняпра. На захадзе паўночны край ўзгор'я, дайшоўшы досіць значнае вышыні (128

саж.), рэзка абрываецца над вялікаю пяшчанаю раўніною, пасярод якое ляжаць Верадзецкія балоты.

Агульная вышыня ўзгор'я каля 100—120 саж. На захадзе найвышэйшы пункт ўзгор'я, як сказана, ляжыць над Верадзецкімі балотамі. На ўсходзе найвышэйшыя пункты ўзгор'я ляжаць аж над Дзясною, у Рослаўскім павеце (Рослаўскія вышыні). На ўсім сваім вялізарным просторы (у доўжкі каля 300 вёрст) Дняпроўскае ўзгор'е пераходзіць той самы выгляд краіны з зыбістаю паверхняю, глястымі грунтамі, на якіх растуць вялікія яловыя лясы, з павольнымі і закругленымі спадамі ўзгоркаў. Рэкі прарэзуюць у ўзгор'і глыбокія даліны, якія прыхарашоўшы і без таго дужа прыгожыя яго краявіды. (рыс. 13).

Рыс. 14. Дняпроўскае ўзгор'е каля Мсьціслаўля.
(Выходы старых геолёгічных пластоў).

Дняпроўскае ўзгор'е ляжыць на старадаўніх геолёгічных пластох (дэвонскіх), якія зверху прыкрытыя морэннымі глінамі, а часамі лёссаам (прикл., каля Мсьціслаўля). У глыбокіх рабочых далінах часта гэтая старадаўнія пласці выходзяць наверх у відзе валнякоў, долемітаў і інш. (рыс. 14), якія шмат дзе разрабляюцца, як, прыкл., аршанская вапнякоўка, вядомая на ўсю Беларусь.

Дакаціўшыся да паўночных спадаў ўзгор'я, Дняпро ня можа перарваваць яго съяні і змушаны даўгі час плысьці ўздоўж

яго паўночнае граніцы на захад. Толькі пад Воршаю ўдаецца Дняпру перарваша прац узгор'е і зъмніць свой змушаны заходні кірунак на паўднёвы. У мейсцы перарыва прац узгор'е на Дняпры знаходзяцца значныя Кабяліцкія парогі, якія ўперад моцна перашкаджалі судаходству; цяпёр частку іх узваралі*).

Сваёй усходній часткаю Дняпроўскае ўзгор'е датыкаецца да г.зв. Сярэдне-Расейскага пласкага ўзвышша; некаторыя аўтары гатовыя навет самае Дняпроўскае ўзгор'е (дыня толькі яго) лічыць часткаю гэнага ўзвышша, і называюць гэтае ўзгор'е Смаленск-Аршанска-Клінам Расейскага ўзвышша; але, як мы далей убачым, і геолёгічна будова і самы выгляд абодвух узвышшаў моцна розніца паміж сабою. Трэба, аднак, адзначыць, што да Беларусі ўсё-ж належыць пэўная частка Расейскага ўзвышша, а іменна — заходнія спады г.зв. Вокаўскага лесу.

Вокаўскі лес — гэта высокападняты горб, які злучае Сярэдне-Расейскае ўзвышша з ляжачымі на поўначы Валдайскімі горамі, ды адначасна дзеліць вадазборнікі Волгі і Дняпра, дзеліць Усходне-Эўропейскую раўніну на дзіўнэ часткі: адну — з заходнім нахілам, другую — галоўным чынам з усходнім. Беларуска-Маскоўская мяжа праходзіць тут найбольш па гэтым вельмі важным вададзеле і такім чынам заходні спад Вокаўскага лесу дастаецца Беларусі, ўсходні-ж — Маскоўшчыне.

На Вокаўскім лесе ляжаць гэткія беларускія павёты: Бе́льскі, Дарагабужскі, Ельнінскі, Ржэўскі і часткі суседніх паветаў. Краіна гэтая высака — на 100—120 саж. паднятая над роўнем мора. Ня гледзячы на гэта яна саўсім роўная. Ні ўзгоркаў, ні вазёраў тут саўсім блізка няма; навет каменьняў няма ані на паверхні зямлі, ані ў ґрунтох. На вялікіх прасторах цягнецца аднавобразная, высокая, лясістая, а часта й моцна забалочаная раўніна. Морэннага краявіду тут не засталося й съледу.

Нéльга, аднак, прыраўнаваць гэтае краіны і да палёсься. Ня кожучы ўжо аб высокім падняцці над роўнем мора, гэтая краіна яшчэ і тым розніца да палёсься, што мае цяжкія гляістыя ці падзолавыя ґрунты і адпаведную да іх расціліннасць. Усё ўзвышша пакрытае лістовымі лясамі, бярэзінкамі ды асіннікамі, часткаю-ж мяшанымі; хваёвых бароў тут вельмі мала. Таксама і рэкі цякуць тут у глыбокіх ды шырокіх далінах і маюць досіць хуткое цячэнне; да іх зъбягаюць глыбокія яры, а ёсьць гэтых яроў досіць многа дзякуючы таму, што Вокаўскі лес пакрыты галоўным чынам мяккімі лесамі с узлінкамі, у якіх саўсім мяккімі каменінамі (гэтак, як у лессе) і якія, падобна як і лес, лёгка размываюцца вадою.

Паходжаныне гэтых суглінкаў тлумачаць розна: адны лічаць, што гэта звычайная падысподняя морэна, іншыя думаюць, што

* Парогі гэтая зложаны якраз з дэвонскага вапняка.

лёссаўідныя суглінкі асéлі та скаламучаных лядавіковых водаў (гл. вышэй, стр. 16). У кожным разе пласт суглінкаў не таўсты і пад ім ляжаць старэйшыя пласты*. Гэтыя апошнія пласты складзены тут найбольш з вапнякоў, якія досіць часта выходзяць наверх. Дзеля таго тут, часцей чым дзе, можна заўважыць г.зв. карставыя зъявишчы. Вада, якая працякае зъверху, рабіць у падзёмных пластах вапны цэлыя пячоры і ходы. Дзякуючы гэтаму часта трапляецца, што рэчка будзе цéкі да пэўнага мейсца, а далей правалюеца пад зямлю, — гэта яна сходзіць у вапенныя ходы, а цераз некалькі вёрстастаў яна йзноў паказуеца з-пад зямлі і цячэ далей. Магчыма, што пад зямлёю тут можна было-б знайсці і досіць значныя пячоры.

Найвышэйшаю часткаю Вокаўскага лесу ёсьць г.зв. Ельнінскі вузел; ляжыць ён каля м. Ельні. Нягледзячы на сваю значную вышыню (каля 130 саж.) Ельнінскі вузел рабіць уражаныне саўсім роўнае майсцовасці. З яго ўса ўсё бакі расцікаюцца досіць значныя рэкі — як Сож, Дзясна, Вугра (прыток Окі) ды інш., дзеля чаго ён і атрымаў свой назоў. На поўнач ад яго, з Вокаўскага лесу выцікае і вялікі Дняпро.

Вокаўскае ўзвышша ўсё пакрытае лясамі ды гаямі, якіх тут ёсьць шмат больш, чым ворнага поля. Затым-же яно і называеца лесам.

Вокаўскі лес ёсьць найбольшым з паміж беларускіх пласкіх ўзвышшаў; аб іншых мы ўспаміналі раней, гэта былі: Лідзкае, Падляске, Загародзізне, ўрэшце Раданіская раўніна. Маючы выгляд раўнінаў, яны разам з тым высака паднятая над роўнем мора і, дзякуючы гэтаму, досіць сухія, ў большасці пакрытыя ўраджайнаю гляістую зямлёю. Па свайму паходжанью — гэта найбольш краіны, дзе роўным пластом легла падысподнія морэна, хады бываюць у нас пласкія ўзвышшы і іншага паходжання. Цяпёр нам застаецца перайсці да разгляду нізкіх раўнінаў, або нізінаў.

§ 12. НІЗІНЫ БЕЛАРУСІ.

Нізіны займаюць значную частку Беларусі, каля чверці ўсяго яе прастору. Найбольшымі спаміж іх ёсьць дзіўнэ — Палеская і Полацкая нізіны. Наагул бяручы абеддзве яны маюць шмат супольнага па свайму паходжанню і характеристу; але бывае, з другога боку, што і часткі кожнае з іх моцна непадобныя адна да адной.

Палеская нізіна займае галоўным чынам вадазборнік р. Прыпяці, і ў сваёй геолёгічнай гісторыі моцна звязана з гэтаю ракою. Аднак на ўсходзе Палесьсе даходзіць да Дняпра, ды навет пераходзіць на яго левы бераг каля вусця Сожу.

* Пласты гэтая належыць да Вуглявое эпохі (тым часам, як пад Дняпроўскім узгор'ем ляжаць дэвонскія пласты).

Таксама ад Палескае нізіны адыходзяць даўгія языкі на поўнач уздоўж Бярэзіны, Птыча, Ясельды, і займаюць шырокія лагчыны паміж паўночных узгор'яў. Распасыцершыся ад Бугу аж за Дняпро і Сож, ды ад успомненага вышэй Наваградзкага гарба з ляжачым на ім Паўднёвым ланцугом узгор'яў — аж да Валынскіх гораў, Палесце займае каля 80 тыс. кв. вёр. і цягнецца з усходу на захад больш як праз 500 вёрст.

Па ўсім гэтым вялізарным прасторы на крыху вышэйших мяйсцох ляжаць пяшчаныя раўніны, пазарастаўшыя хваёвым борам, а на крыху ніжэйших — бязъмежныя балоты розных відаў. Лес і балота пануюць па ўсёй нізіне, пакідаючы ворнай зямлі ды сенажацям мяйсцамі толькі каля пятае часыці ўсяго прастору, прычым лес займае каля паловы прастору, а рэшту — балота.

Выгляд усяго Палесца — раўніны, Невялічкія ўзгоркі, якія тут часамі сустракаюцца, створаны ўжо не морэнамі, ў большасці — гэта паабрастаўшыя дзёрнамі ці лесам пяшчаныя кучугуры (дюны), падобныя да тых, якія і цяпер творацца каля вадамаў, г.е. там, дзе вецер пачаў раздзымухаваць пяшчаныя грунты; бывае гэта найчасцей, калі з такога пяшчанага грунту зсякуць лес, які там упераць рос і стрымліваў раздзымуханье. Вось жа такіх кучугураў, а толькі створаных, мусіць, вельмі даўно, спаткаць можна досіць у Палесці; на іх, як на сушэйших мяйсцах, любяць будаваць сваё вёскі жыхары Палесца. Вышыня іх, аднак, гэтая нязначная, што ані не зъмяняе раўнінага характару Палескае нізіны.

Палеская нізіна паднята над роўнем мора ўсяго толькі на 45—70 саж., творачы такім чынам сярод акружаваючых яе ўзвышшаў катлін у глыбінёю ў 20—50 сажанёў; узвышши гэтая часамі падыймаюцца стромкаю съцяною ў некалькі дзесяткаў сажанёў безпасярэдна над самымі палескімі нізінамі (прыкл., Загародзьдзе, Мазырскае ўзвышшо). Наагул кожучы, дно Палескае катліны на заходзе крыху вышэйшае, на ўсходзе ніжэйшае, і з гэтае прычыны воды з Палескае нізіны маюць натуральны сток на ўсход; у гэтым кірунку, як ведама, і плыве Прыпяць. Спад гэты, аднак, саўсім нязначны, і гэта ёсьць аднёю з прычынаў вялікае забалочанасці Палесца. Асабліва гэта адчуваецца ў цэнтральнай частцы Палесца, каля Пінску. Тут якраз у Прыпяць упадаюць яе найбольшыя прытокі, якія зъбягаюць з акружаваючых Палесце ўзгор'яў, дзеяя чаго маюць хуткі бег ды нясуць у сваіх скаламучаных водах шмат мулу, пяску і іншых матар'ялаў размыванья. Але скаціўшыся ў Палескую нізіну, паверхня якое па меры збліжэння ды Прыпяці робіцца ўсё раўнейшаю, з усё больш нявыразным спадам, гэтыя рэкі зъмяняюць свой характар. Цячэнне іх робіцца цішэйшим, і з вады асядаюць скаламучаныя матар'ялы. Што раз то болей зъяўляецца на кожнай з гэтых рэк мялізнаў, астрavoў, якія творацца з прынесеных

ракою зъверху матар'ялаў, цячэнне ракі разъбіваецца на шмат рукавоў, якія ўесь час зъмяняюць сваё мейсца, вандруючы сярод ракных асадаў. Творыца цэлая сець пратокаў, а там, дзе гэтая рэка, збліжаючыся да свайго ўпаду ў Прыпяць, падыходзяць блізка адна да аднае, сеці іхніх пратокаў злучаюцца і пакрываюць значныя прасторы. Найбольшы з такіх прастораў ляжыць на паўдня ад Пінску і называецца Зарэччам. Вясною і ў часе паводак уся гэтая мяйсцоваясьць на дзесяткі вёрст навокала заліваеца вадою і выглядае на адно вялікае возера, сярод якога дзёня дзё на вышэйших грудкох разбудаваліся палескія вёскі, з усіх бакоў абкруженая вадою.

Улетку, як вада спадае, усё Зарэчча зарастае буйнымі балотнымі травамі, сярод якіх пратаўзаюць ракныя пратокі (рыс. 15). Як бачым, рэкі тут цякунць бяз сталых берагоў і, зразумела, забалочаюць вялізарныя прасторы на вакала сябе; з гэтага прычыны ўздоўж Прыпяці і важнейших яе прытокаў цягнуцца абшырныя бязълесныя балоты.

Шмат дзе можна пабачыць на іх каналы, якія роўнымі лініямі прарэзуюць палескія раўніны, абратаючы даўнейшыя балоты ў сенажаці ды служачы для сплаву дрэва і комуникацыі (рыс. 16).

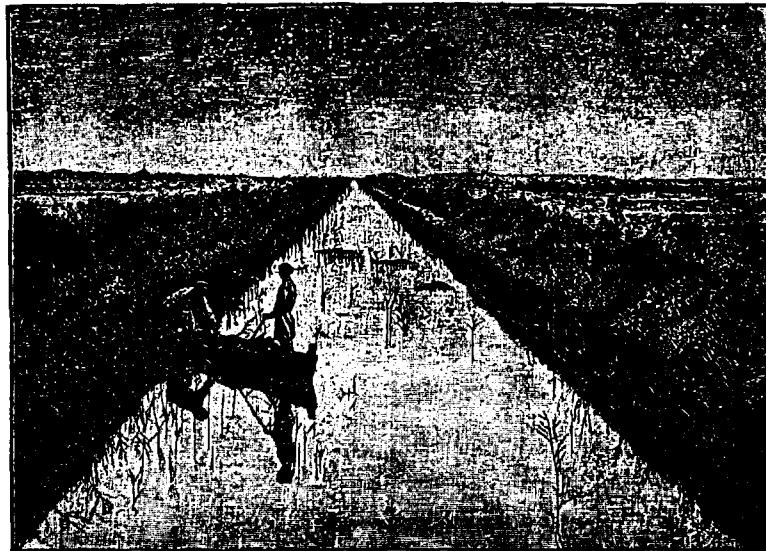
Балотная палеская краіна з усіх бакоў акружана паясом палескіх пушч. Тут ужо, бязумоўна, пануе лес; ён, аднак, чарадуеца з балотамі, якія тут займаюць ніжэйшыя мяйсцы, асабліва ўздоўж рэк. Лісы або ляжаць на вышэйших пяшчаных грудкох, і тады зложаны выключна з хвоі, альбо ў мокрых лагчынах, і тады яны мяшаныя. Сярод лясоў ды балота раскідана досіць многа вазёраў з нізкімі, грузкімі берагамі,

Рыс. 15. Ракны праток на Палесці.

паабрастаўшымі буйною травою (рыс. 17). За паясом пушчаў ляжаць ужо на вышэйшых прасторах малалесныя земля-робскія раўніны і ўзгор'і, акружаючыя Палесьсе.

Краявід Палесься досіць аднавобразны і на вялізарных яго прасторах мала зъмяняеца. Формы паверхні ў палескім краявідзе іграюць мэншую ролю; затое шмат хараства дадаюць яму палескія воды: рэкі, вазёры, балоты, якіх выгляд некалькі разоў у год моцна зъмяняеца, робячы з Палесься то вялікае возера, то непраходны лес траваў, то бязъмежную раўніну, пакрытую празрыстым съвётым лёдам, па якім ува ўсіх кірунках разъяджаюць жыхары Палесься, радуючыся магчымасці лёгкіх зносінаў з съветам.

Рыс. 16. Краявід асушанага Палесься.
(Галоўны канал).

Палеская катліна, відаць, стварылася яшчэ ў перадлядавіковыя часы праз апусканне старэйшых геолёгічных пластоў. Між іншым трэба лічыць, што і цяпер зямная кара пад Палесьсем апускаецца*, што бязумоўна яшчэ мацней яго забалочуе, ці, прынамся, не дае яму высыхаць. Няглыбока пад паверхняю зямлі ў Палесьсі ляжаць старыя пласты**, найбольш гліны, слаба прапускаючыя воду. Зьвёруху на іх ляжыць нягрубы пласт лядавіковых дый пасьля-ладавіковых пяскоў, таўшчынёю ўсяго 10—20 сажняў. Зразумела, што вода мусіць застаівацца ў гэтym вέрхнім пласціце, на могучы прасачыцца ў глыбіню праз ляжачыя ніжэй гліны, і гэта таксама дапамагае забалочаванню Палесься.

Рыс. 17. Палескае возера.

* Wosowicz.
**) Крэйдавая і нумулітычныя.

Урэшце балоцістасьць Палесься, дый наагул характар яго прыроды трэба лічыць рэзультатам яго гісторыі ў лядавіковую эпоху. Як ужо гаварылася, Палескую катліну залілі воды таючага лядавіка, ствараючы тут вялізарнае лядавіковае возера. Рэкі, якія цяпер працякаюць праз Палесьсе, ці хоць краем яго, ў тым ліку і Дняпро, разам з лічнымі, цяпер ужо няістнуючымі, лядавіковымі рэкамі, несьлі ў гэтае возера шмат скаламучанага ў сваіх водах матар'ялу з размытых лядавіковых глінаў; гэтыя матар'ялы, трапіўшы ў стаячыя, ці павольна пльывучыя воды палé скага возера, асядалі на яго дно, творачы цяперашнюю пляшчаную вопратку паверхні Палесься.

Ня гледзячы на спад Палескае нізіны ў усходнім кірунку, лядавіковае возера, відаць, даўгі час ня мела пэўнага стоку на ўсход. Мазырскае ўзвышшо, дый малазначнае цяпер яго прадоўжаныне на поўнач да Бярэзіны перагороджавалі дарогу на ўсход лядавіковым водам і тыя мусілі прабівацца праз узвышшо. Гэта ім ня там хутка ўдалося, дык тым часам лішкі вады спускаліся на паўдня і ўсход праз даліну цяперашняе р. Славечны, якая ляжыць на паўдня ад Мазырскага ўзвышша, дый дзеліць яго ад Оўруцкіх (Валынскіх) гораў. Таксама зыходзілі лішкі вады і на захад, у даліну Буга, а праз яе — у тагочасную Віслу.

Толькі тады, як лядавіковым патокам удалося добра раскалаць Мазырскае ўзвышшо, вада лядавіковага возера зыйшла ў Дняпро. Паверхня Палескае катліны пасъля гэтага, мусіць, даўгі час была падобная да спущанага млыннага ставу; збольшага яна і ў нашыя часы можа быць да яго прыраўнавана. Балоцістыя лагчыны, што чарадуюцца з пляшчанымі грудкамі, разсéянныя між іх пратокі рэкаў, урэшце самы катлінны характар Палесься, даюць права да гэтага парайону і даводзяць, што лядавіковае возера запраўды існавала на прасторах Палесься.

Таксама, як Мазырскае ўзвышшо загароджавала сток водам галоўнага лядавіковага возера, гэтак узвышшы Наваградзкага гарба затрымлівалі лядавіковыя воды ў цяперашнім вадазборніку верхняга Птычу і Сьвіслачы, а Дзёзвінскае ўзгор'е — у ваколіцах Полацку. У абодвух выпадках стварыліся лядавіковыя вазёры: першае возера абымала поўдзень цяперашняга Ігуменскага павету; другое — ўсю Полацкую нізіну. Пасъля гэтых вазёраў пазаставаліся такія самыя съяды, як і пасъля вялікага палескага лядавіковага возера.

Полацкая нізіна займае большыя часткі паветаў Дзісненскага, Полацкага ды Лепельскага. Лядавіковае возера заліло тут, відаць, увесе прастор паміж акружавымі цяпер нізіну ўзгор'ямі: Дзёзвінскім, Віцебска-Невельскім і Свянцянска-Докшыцкім. Возера гэтае, мусіць, ня было глыбокое і не пакінула па сабе гэткіх значных съядоў, як палеское возера. Аднак і тут ёсьць досіць многа балотаў — найбольш уздоўж р. Дзісенкі ды

левага берагу р. Дрысы (прытокі Дзёзвіны), навокала якіх ляжаць хваёвыя бары на пяшчаных грунтох. Сярод мяйсцоўасьцяў з палескім краявідам тут часам уразаюцца морэнныя кліны, якія пэўне ж зъмяняюць краявід нізіны. Апроч таго, трэба адзначыць вялікі лік вазёроў, спатыканых на нізіне, ды яе значна большую сухасьць у парайоні з Палесьsem.

Пляшчаныя раўніны, на якіх ляжаць некаторыя нашыя пушчы, як Налібоцкая, Горадзенская, Аўгустоўская, відаць, стварыліся гэткім самым спосабам, як і вышэйапісаныя палескія нізіны, у лядавіковыя часы і пакрыты з паверхні таксама асадамі лядавіковых вазёраў.

РАЗДЗЕЛ II.

Клімат Беларусі.

§ 13. КЛІМАТЫЧНЫЯ УПЛЫВЫ. ВЯТРЫ.

Беларусь ляжыць у ўмеркаваным паясé зямлі, бліжэй да полюса, чым да экватара. Сонца ў нас ходзіць па небе ня дужа высака; навет на пачатку лета, у чэрвені, яно ў паўдня не стаіць у нас проста над галавою, а крыху ніжэй; узімку-ж сонца саўсім мала падыймаецца над кругавідам і мала дае цяпла. Ад гэтае прычыны (географічнае шырыні) перад усім залежыць наш клімат; аднак яе значэнне ў вялікай меры засланяецца ў нас уплывамі іншых прычынаў. Клімат усяе Сярэдняе Эўропы, а ў тым ліку і Беларусі, залежыць найбольш ад Атлянтыцкага акеану і суседніх, звязаных з ім мораў. Чым далей каторы з гэтых краёў ляжыць ад акеану, тым больш сухім і халодным робіцца яго клімат, больш падобным да клімату аграмаднага ўсходняга контынэнту Эўропы і Азіі, больш контынэнтальным; чым бліжэй ляжыць край да акеану, тым клімат робіцца цяплейшым, вільгатнейшым і лагаднейшым, ці, адным словам, акеанічным. Беларусь з усіх краёў Сярэдняе Эўропы найдалей адсунутая ад акеану, і затым з усіх старонак Сярэдняе Эўропы мае клімат найбольш халодны і сухі.

Аднак уплывы акеану ці адсутнасць іх мы адчуваем штодзенна. Веe вецер з захаду, ад акеану, — пачынаецца вільготнае, цёплае надвор'е. Зъмяніўся вецер, дзыме ўжо з усходу — надвор'е робіцца сухім і халодным. Па чарзé пануюць у нас то акеанічнае, заходнєе надвор'е, то ўсходнєе, сухазёмнае. Заўважана, што ўзімку клімат Беларусі збліжаецца да контынэнтальнага, ўлетку-ж ён саўсім блізка акеанічны.

Наагул бяручи, ўплывы акеану ў нас мацнейшыя ад уплываў контынэнту, і затым клімат Беларусі трэба прызнаць яшчэ акеанічным. І нічога ў гэтым дзіўнага. На заход ад Беларусі, аж да самага мора, ляжаць нізіны — Польская і Германская, па якім вольна, без вялікіх перашкод цёплы акеанічны вецер урываецца на прасторы Беларусі, прыносячы з сабою хмарнае надвор'е ды дождж ці снег. Узвышшы цэнтральнае Беларусі, асабліва тыя, што цягнуцца з поўначы на паўдня, крыху затрымліваюць гэтых ветраў і змушаюць іх аддаць на сваё заходнія спады частку вільгаці, якую тыя несылі. Значна абсушаныя пасуваюцца заходнія вятры далей па ўсходній Беларусі і спатыкаюць на нашай мяжы з Маскоўшчынаю новую, яшчэ больш значную перашкоду ў відзе Вокаўскага лесу, на якім гэтак шмат аддаюць вільгаці і гэтак трацяць шмат сваё сілы, што ўжо на ўсход ад яго, у прасторах Маскоўшчыны, значэнне акеанічных вятроў робіцца шмат меншым. З сухімі і халоднымі ўсходнімі вятрамі бывае крыху іначай. Плыўучы нізам, яны ўжо адразу і вельмі значна затрымліваюцца высокім Вокаўскім лесам, які такім чынам засланяе сабою Беларусь ад уплываў сухаземнага клімату. Пераплыўшыя праз Вокаўскі лес усходнія вятры спатыкаюць новую перашкоду ў відзе цэнтральных беларускіх узгор'яў, выцягнутых з поўначы на паўдня, і на заходній іх старане ўплывы гэтых вятроў робяцца нязначнымі.

Такім чынам, мы бачым, што лініі ўзгор'я дзέляць Беларусь на нéкалькі розных між сабою кліматычных краінаў і што Віцебскі лес ёсьць вёльмі паважнаю кліматычнаю мяжою. Уся Беларусь, лéжачы на захад ад яго, мае, ў параўнаньні з Маскоўшчынаю ды іншымі контынэнтальнымі краямі, клімат мягкі, мérны з нявёльмі халоднымі, але многасынёжнымі зімамі, з нявёльмі гарачымі, пахмурнымі лётамі.

У Беларусі дэзьмуць найбольш паўднёва-заходняя, заходняя і паўночна-заходняя вятры, якія прыносяць з сабою даждж і пахмурнае надвор'е ўлетку, сънег і адлігу — узімку. Чым большая сіла гэтых вятроў, тым выразней выступаюць у Беларусі прымёты акеанічнага клімату. Побач з гэтымі вятрамі дэзьмуць і ўсходнія, сухія вятры, якія прыносяць яснае і сухое надвор'е ўлетку і вялікія маразы пры сонечным надвор'і ўзімку; чым далей на ўсход, тым гэтых вятроў робіцца больш, а значэнныне заходніх вятроў мénшае; усё-ж і на самай усходній мяжы Беларусі заходнія вятры пераважаюць над усходнімі. Варта яшчэ адзначыць, што дні бяз ветру ў Беларусі здрастаюць рэдка.

Вéцер, як мы бачым, ёсьць бадай ці не найважнéйшым зьявішчам беларускага клімату: ад яго кірунку і сілы залéжыць надвор'е, ды навет даўжыня і ў значнай мéры характар пораў году. Расклад вятроў на працягу году, аб якім будзе гаварыцца пазнeй, наагул кажучы, спрыяе гаспадарцы і чалавéчаму здароўю. Заходнія вятры, што прыносяць нам вільгаць і цяпло, дазваляюць самим бéдным нашым грунтам

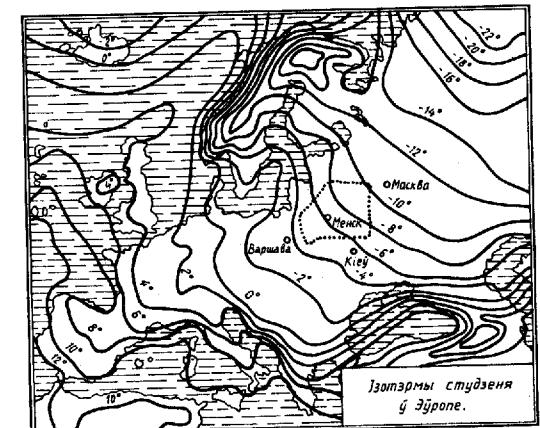
даваць добрыя ўраджай, аслабляють сілу страшных зімовых марозаў і шкоду ад іх жывёлам і расылінам. Сухія ўсходнія вятры робяць клімат наш прыятным і здаровым для чалавека.

§ 14. ТЭМПЭРАТУРА ПАВÉТРА.

Важным паказчыкам характеру клімату ёсьць сярэдняя тэмпература паветра за год ды за месяцы — самы халодны (студзень) і самы гарачы (ліпень*). Выведзеныя з дадзеных, шматгадовых спасыўрогаў, яны адбіваюць у сабе нязыме ннныя варункі, характэрныя для кожнае мяйсцавасці, ад якіх залежыць яе клімат. Калі нарысаваць іх на карце ў відзе і з огнем (ліній, што злучаюць мейсцы з аднакаваю тэмпературою), дык яны наглядна ўяўляюць розынцы ў клімаце асобных краінаў (рыс. 18 і 19).

Сярднія тэмпературы самага халоднага месяца у гадзе — студзеня, якія характерызаюць зіму, яшчэ больш між сабою розніяцца. Тады, як для Беларусі тэмпература студзеня трэба

Спасцярота над тэмператураю паветра ды іншымі кліматычнымі звязвішчамі стала вядуць мэтэролёгічныя станцыі. Што дзеян'е і пэўныя гадзіны (7 гадз. раніцаю, і 9 гадз. пасля паўдня) выміярацца і запісуецца тэмпература паветра; з іхтых трох памераў выводзіцца сярэдняя дзеянія тэмпература, з памераў за месяц — сярэдняя месачная, а за год — сярэдняя гадавая тэмпература. У Беларусі мэтэролёгічныя станцыі перад вайною былі: ў Вільні, Маладэчні, Друజбеніках (пад Горадняю), Пінску, Васілевічах (у Речыцкім пав.), Гомелі, Горках, Новым Каралёве (пад Віцебскам), Корсакаў (Люцынскага пав.) і інш. майсцох.

Рыс. 18. Ізотэрмы студзеня ў Эўропе.

лічыць $-6,5^{\circ}$, для Масквы гэтая тэмпэратура $-10,8^{\circ}$, для Рыгі $-4,7^{\circ}$, а для Варшавы $-3,5^{\circ}$. Значыць, зіма Маскоўшчыны на цэлых 4° халаднейшая, а польская зіма на 3° цяплейшая ад беларускай зімы.

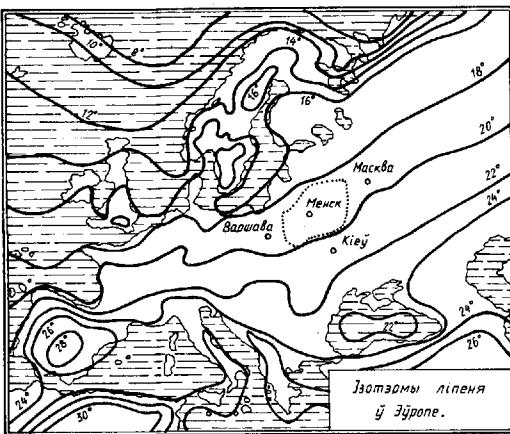
У сярэдняй тэмпэратуре лёта (месяца ліпеня) гэткіх розніцаў няма. Для Беларусі сярэдняя тэмпэратура ліпеня каля $+18,5^{\circ}$, для Масквы $+18,2^{\circ}$, для Рыгі $+17,9^{\circ}$, для Варшавы $+18,4^{\circ}$. З гэтага мы бачым, што тады, як зімовыя тэмпэратуры зынжуюцца пры пасуваньні на ўсход, лётнія бардзкія наветы павялічуюцца чым далей на ўсход.

Гэта самае зьявішча можам мы заўважыць і ў просторах самое Беларусі. Разглядаючы даныя прыложенія табліцы (стр. 45), мы бачым, што і паміж асобнымі краінамі Беларусі ёсць досіць значныя розніцы ў сярэдніх тэмпэратурах.

Годзе парадайна з гэтага боку Смаленск (гадавая тэмпэр. $+4,3^{\circ}$) з Вільнем (якая мае $+6,4^{\circ}$) або з Берасцем $+7,2^{\circ}$). А сярэдняя тэмпэратуры студзеня хістаюцца ў розных краінах Беларусі ад $-4,5^{\circ}$ (Беласточчына) да $-9,0^{\circ}$ (Вокаўскі лес).

Сярэдняя тэмпэратуры студзеня і ліпеня характарызуюць яшчэ і большы ці меншы контынэнтальны клімату краю, да якога яны адносяцца. У краёх контынэнтальных розніца між тэмпэратурою зімы і лета, у акеанічным клімате — значна меншая. Розніца гэтая, ці гадавая амплітуда, як яе называюць, між іншымі паказана ў рубрыцы f табліцы, зъмешчанае на стр. 45; у Беларусі яна хістаецца ад 22° (Падлясьсе) да $27,8^{\circ}$ (Лесастэп), а ў сярэднім будзе каля 25° , тады як для Масквы, яна 29° , а для краёў прыморскіх — каля 20° .

Карыстаючыся з усіх гэтых цыфраў, можна падзяліць Беларусь на некалькі кліматычных краінай: 1) Вокаўскі лес, Смаленскае і Дняпроўскае ўзгор'і твораць краіну найбольш халоднага і контынэнтальнага клімату ў Беларусі. Сярэдняя гадавая тэмпэратура тут ніжэй $+5^{\circ}$, а тэмпэратура студзеня ад -9° да -8° ; амплітуда-ж $26-27^{\circ}$. Сваёй сцілдзёнаю маразіяю зімою гэтая краіна падобна да суседніх Маскоўшчыны. Сынег ляжыць тут узімку каля 5-х месяцаў, ад палавіны лістапада да палавіны красавіка, і ніколі сярод зімы ня гіне. Насыпаецца яго за гэты час дужа

Рыс. 19. Ізотэрмы ліпеня ў Эўропе.

Тэмпэратура паветра ў Беларусі.

Мэтэоралёгічныя станцыі.	Вышыня над роўнем мора. Метры.	Сярэдняя тэмпэратаура за 50 гадоў.			Розніца між зімою і лётам.
		Студзеня	Ліпеня	Гадавая	
a	b	c	d	e	f
Смаленск	241	-8,4	18,0	4,3	26,4
Новы Карапеў (Віцебск. п.)	236	-8,3	17,0	4,0	25,3
Вялікія Луки	103	-7,7	17,9	4,6	25,6
Віцебск	145	-7,8	17,9	5,0	25,7
Горкі	206	-8,2	17,9	4,5	26,1
Бранск	200	-8,6	18,5	5,0	27,1
Чэркаш	168	-7,9	18,0	5,0	25,9
Магілёў	179	-7,5	18,2	5,1	25,7
Быхаў	165	-7,8	18,4	5,6	26,2
Новазыбкаў	170	-8,2	19,6	5,7	27,8
Барысаў	166	-7,0	18,2	5,4	25,2
Менск	225	-6,9	18,1	5,4	25,0
Маладэчна	180	-6,5	17,9	5,5	24,4
Ігналіна (Свянцян. пав.)	166	-6,5	17,9	5,3	24,4
Корсакаў (Люцынск. пав.)	104	-7,2	18,0	5,1	25,2
Наднёман (Захад Ігумен. п.)	168	-6,5	18,1	5,8	24,6
Васілевічы (Рэчыцкага п.)	140	-6,7	18,6	6,0	25,3
Мазыр	129	-6,4	19,0	6,3	25,4
Пінск	142	-5,4	19,0	6,8	24,4
Вільня	106	-5,3	18,8	6,4	24,1
Другінікі (Горадзенск. п.)	103	-5,2	18,6	6,4	23,8
Сувалкі	177	-5,5	18,2	6,0	23,7
Белыбераў (Ля Аўгустова)	130	-5,3	17,6	6,0	22,9
Асавец (над р. Бабром)	114	-4,7	18,4	6,5	23,1
Беласток	136	-4,6	18,6	6,8	23,2
Берасцьце	136	-4,8	18,9	7,2	23,7
Масква	176	-10,8	18,2	3,4	29,0
Рыга	13	-4,7	17,9	5,9	22,6
Варшава	125	-3,5	18,4	7,2	21,9

таўсты пласт; гэтаму памагае яшчэ і тое, што вялікая частка ападкаў тут прыпадае на зімовы час; а наагул тут ападкаў выпадае шмат. Улетку-ж і гэтая краіна трапляе пад моцныя ўплывы акеану, дзякуючы якім звычайна мае яна лета пахмурнае, халоднае, дажджыстае. Бываюць, аднак, і леты гарачыя ды сухія. Трэба яшчэ адзначыць, што ў гэтай краіне часта бываюць навет сярод лета, ў чэрвені ды ліпені, начныя прымараразкі, ад якіх гінучь ураджаі садоў, гародаў, а навет збожжа.

На заход ад гэтася краіны клімат хутка цяпле, асабліва ўзімку. Польскі географ Ромэр тлумачыць гэта так: «Атлянтыцкія паветраныя цячэнні, аслабленыя даўгім перасуваннем па няроўнай сухаземнай паверхні, трацяць блізка таго што да рэшты сілу сваіх упływy на стромкіх берагох ўсходніх узвышшаў (*płyt zródłowych*). На вяршинах гэтых узвышшаў пануе ўжо тыповы контынэнтальны клімат, які на вялізарных просторах расейскіх узвышшаў толькі павольна зъмяняецца»*). У Беларусі, у кірунку на ўсход вельмі моцна ўзрастает контынэнталізм клімату і зыніжаецца тэмпература. Тады, як у Польшчы праз кожныя 100 вёрст у кірунку на ўсход гадавая тэмпература зыніжаецца на $0,29^{\circ}$, у Беларусі яна зыніжаецца ў $2\frac{1}{2}$ разы хутчэй, бо на $0,69^{\circ}$; у Маскоўшчыне-ж на $0,41^{\circ}$.

2) Паўднёва-ўсходняя Беларусь (лесастэп, Раданскай раёніна) хаця і ляжыць значна далей на паўдня, мае такую самую блізка халодную зіму, як Смаленшчына, але за тое мае гарачае, яснае і сухое лέта (сярэдняя тэмпературы для Новазыбкава: студзень $-8,2^{\circ}$, ліпень $+19,6^{\circ}$); дзеля гэтага сярэдняя гадавая тэмпература крыху вышэйшая, чым на паўночным ўсходзе ($+5^{\circ}+6^{\circ}$), але амплітуда большая ($27^{\circ}-28^{\circ}$). Наагул клімат гэтася краіны трэба прызнаць найбольш контынэнтальным у Беларусі, пераходным да клімату стэпаў, хаця ня трэба забывацца, што розніца між кліматам гэтася, ўсё-ж досіць лясістася ды навет балоцістася краіны і кліматам бязълесных, сухіх стэпаў дужа вялікая, куды большая, чым паміж кліматамі якое-хаця з частак Беларусі.

Вясна з асабліва моцнымі сухімі ўсходнімі вятрамі (сухавеямі), гарачае лета, сярод якога, аднак, досіць часта здарядаюцца прымараразкі, дый наагул значныя розніцы між тэмпературой дня і ночы, ўрэшце сухмяні, моцна шкодзячыя земляробству, найбольш адрозніваюць клімат паўднёвага ўсходу Беларусі ад клімату іншых яé краінаў.

Мацней выражаны контынэнталізм клімату паўднёва-ўсходніяе, ды навет наагул паўднёвае Беларусі, залéжыць ад таго, што яна найдалей ляжыць ад мора; апрача таго, Карпацкія горы крыху засланяюць яé, таксама як і значную частку Украіны, ад акеанічных паўднёва-заходніх вятроў, што, пэўнене, павялічуе контынэнталізм краіны.

* Romer. Klimat Ziem Polskich.

3) На паўночным заходзе, дый у цэнтры Беларусі, у краі канцавых морэнаў і бязълесных вазёраў, пануе халодны акеанічны клімат з сяр. гадавою тэмпературою таксама, як і ў папярэдняй краіне, $+5^{\circ}+6^{\circ}$, але цяплеішым студзенем $-6^{\circ}-8^{\circ}$. Зіма звычайна цягнецца каля $3\frac{1}{2}$ месяцаў (з пачатку сънечнія да другое палаўіны сакавіка); яна тут значна мягчэйшая, чым на ўсходзе, з лёгкімі марозамі ды з мэнш глыбокімі сънігамі. Сярод зімы здарядаюцца адлігі, у часе якіх бывае навет, што саўсім прыпадае на нейкі час сънег; але здарядаюцца гэта рэдка. Наагул клімат гэтася краіны, якую ад ўсходу засланяюць нашыя ўсходнія ўзвышшы, толькі рэдка і не надоўга трапляе пад уплыwy ўсходняга контынэнталізму (гадавая амплітуда $24^{\circ}-25^{\circ}$); затое ён адкрыты для ўпływy мора. Халоднасць яго тлумачыцца між іншым тым, што краіна гэтая, высака паднятая, раўнінны з суседнімі далінамі, над роўнем мора. А, як ведама, з падняццем на кожныя 100 саж. ўвёрх тэмпература зыніжаецца на 1° . Дзеля гэтага вяршины наших узгор'яў, паднятыя на 150 саж., павінны быць халаднайшымі ад суседніх далінаў, паднятых на якіх $50-70$ саж.— на цэлы градус. Тоё, што на ўзгор'ях выпадае больш ападкаў, чым у далінах (гл. вышэй, стр. 42), ад чаго павялічуеца параванні і зыніжаецца тэмпература, ды прысутнасць масы вазёраў, яшчэ больш павялічуе розніцу тэмпературы ўзвышшаў і далінаў. Гэта асабліва выразна выяўляецца на Сувальскім узгор'і, якое з усіх бакоў (навет з ўсходу і з поўначы) акружана краінамі цяплеішымі (сярэдн. гад. тэмпер. Сувалкі $+6,0^{\circ}$, Друзгенікі $+6,4^{\circ}$, Вільня $+6,4^{\circ}$, Коўна $+6,2^{\circ}$).

Шырокія даліны вялікіх рак, праразаючых заходнія ўзгор'і (Вяльлі, Нёмна і ін.), трэба аднесьці ўжо да чаргавае кліматычнае краіны.

4) Паўднёва-заходняя Беларусь, заслоненая ад ўсходу і поўначы ўжо ня толькі Вокаўскім лесам, але ѹшчэ і ўзвышшамі цэнтральнае Беларусі, ды ляжаче ў глыбокай катліне Прыпяцкае Палесьсе маюць значна цяплеішы клімат. Па далінам вялікіх заходніх рак Беларусі клімат гэтых ўразаецца глыбака ў прасторы папярэдняе краіны. Сярэдняя гадавая тэмпература краіны вышэй $+6^{\circ}$, а тэмпература студзеня каля $-5^{\circ}, -6^{\circ}$, значыць, аж на 3° цяплейшая, чым у Смаленшчыне. Зіма трывае ня больш 3-х месяцаў (ад паловы сънечнія да пачатку сакавіка), прычым вызначаецца частымі адлігамі, ад якіх бывае, што сярод зімы, ў студзені навет, на некалькі тыдняў гіне сънег і прыпадае санная дарога. Сънег узімку ідзéць тут дужа часта, што таксама змяншае маразы; толькі на паўдні краіны, у Палесьсе, зімы бываюць маласнёжныя, мусіць, дзеля агульнага большага контынэнталізму паўднёвае Беларусі (уплыў Карпаты)*). Наагул-ж, як бачым, узімку тут пануюць уплыwy акеану. Толькі ў асабліва халодныя зімы ўсходнія вятры

* Гл. стр. 46.

здалеюць перакінцуць сюды цераз съцяну ўзгор'я ў масы маралянага паветра і моцна зыніжаюць тэмпэратуру.

Лёты ў паўднёва-заходняй Беларусі бываюць ня вельмі гарачая (ліпень $+18,5^{\circ} + 19^{\circ}$), акеанічнага тыпу, моцна дажджыстыя і хмарныя. Бывае, праўда, што і ўлетку сюды дасягнуць упływy контынэнтальнага ўсходу і робяць лёта гарачым і сухім; але і ў такім рэдкім выпадку ў другой палавіне лёта звычайна перамагае акеанічнае надвор'е і пагоду зъмяняюць дажджы.

Аднак, што вельмі важна для гаспадаркі, тут саўсім блізка ня бывае летніх прымараўкаў. Дзяякучуы гэтаму ды агульнай лагоднасьці клімату (гадавая амплітуда $23^{\circ} - 24^{\circ}$) і, асабліва, мягкой зімё тут ня вымярзае граб і цэлы рад іншых расылінаў, ды больш чым у папярэдніх краінах магчыма шырокае разьвіццё садоўніцтва.

5) Найціблікнейшы куток Беларусі — гэта Падлясьсе і асабліва Берасцейшчына, якія маюць сярэднюю гадавую тэмпэратуру вышэй $+7^{\circ}$, а тэмпэратуру студзеня каля $-4,5^{\circ}$. Тутака, як і ў суседній Польшчы, зямля бывае пад сънегам ня доўга, пласт сънегу тонкі, зіма кароткая. Але ў Польшчы акеанічны клімат выяўлены больш рэзка; розніца польскага і беларускага клімату павялічваецца, мусіць, яшчэ і тым, што навет паўднёва-заходняя Беларусь (Падлясьсе) наагул вышэй паднятая над роўнем мора, чым суседнія польскія краіны.

§ 15. ПАВЕТРАНЫЯ АПАДКІ.

Вятры, што дэзмуць з акеану, прыносяць у Беларусь шмат вільгаці, якая выліваецца на нашыя прасторы ў форме паветраных ападкаў — дажджу, сънегу, расы і г. д. Тым часам, як, прыкл., у Маскоўшчыне ў сярэднім выпадае 470 міліметраў, у Беларусі выпадае каля 550 мілім. ападкаў у год, а міясцамі й больш. Гэта мае важнае значэнне ў нашым эканомічным жыцці. Калі-б съціхлі заходнія вятры і ў Беларусі пачало падаць менш дажджу, дык-бы нашыя лёгкія пяшчаныя грунты не давалі ўраджаю, але абрарнуліся-б у выдму, ў пескавую пустыню. А дзяякучуы багаццю вільгаці нашыя бедныя пяскі даюць іншы раз лепшыя ўраджаі, чымся навет усходнія чарназём (жывыя прыклады — неўраджайныя 1891 і 1921 гады ў чарназёмнай Маскоўшчыне, ў часе якіх Беларусь мела вельмі добры ўраджай).

Ня толькі лік ападкаў мае значэнне для клімату ды для гаспадаркі, але яшчэ і форма іх. Найбольш важная тут ападкі цёплае палавіны году, якіх у нас бывае і значна больш, чым зімовых, і якія моцна ўпłyваюць на жыццё расылінаў. У старонах контынэнтальнага клімату лётнія ападкі найбольш выліваюцца на зямлю ў відзе ўлеваў; часамі за адну ўлеву спадае да чацвертае часткі ўсяго гадавога ліку ападкаў. Гэтая маса вады, ведама, толькі размывае зямлю, робячы сядрод поля глыбокія яры, змывае ўраджайныя грунты, робіць наагул шмат шкоды, і зъягае ў

рэкі. Зямля пасыля такое ўлёвы хутка абсыхае, і расыліны даўгі час, бывае, сохніць без вады, навет тады, калі гадавы лік ападкаў досыць значны. Ня тое ў нас. Ападкі ў Беларусі йдуць па крысé, дробнымі порцыямі, але часта і роўнамерна праз увесы год. Беларуская прырода, як акуратны агароднік, дастаўляе расылінам у меру вады, гэтулькі якраз, колькі патрэбна ім для буйнога росту, часамі зашмат, але вельмі рэдка — замала. Затым ад сухмёня ў нашая гаспадарка саўсім мала церпіць.

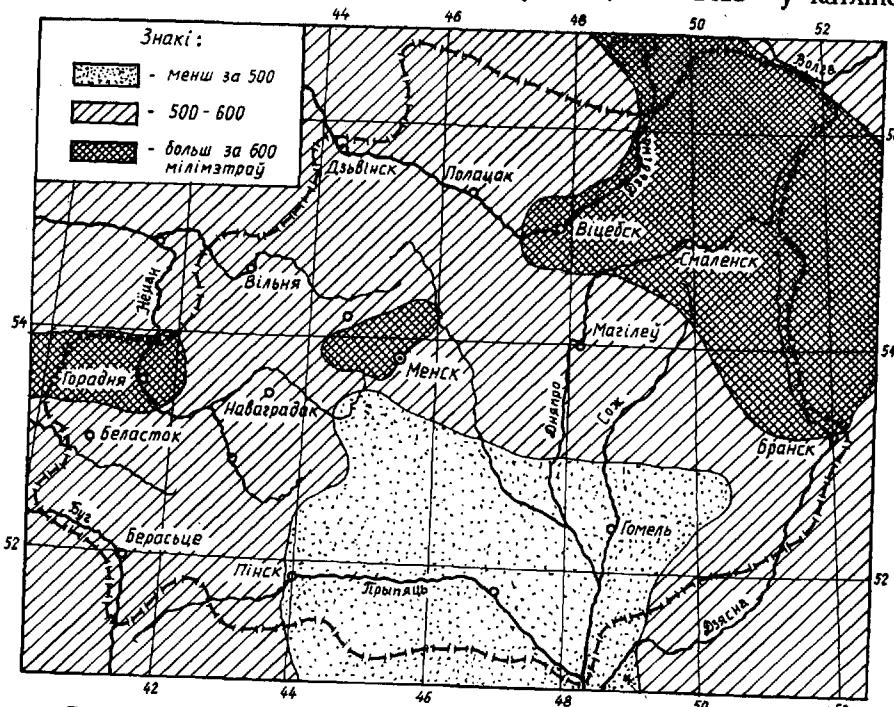
Сухмені бываюць у Беларусі рэдка, ды і то найбольш на ўсходзе, ў лесастэпу. Тамака з моцна нагрэтых улетку ўсходніх контынэнтальных простораў Маскоўшчыны і краіны дэзмуць, асабліва вясною, моцныя сухія вятыры сухавеi, ад якіх расыліннасьць жаўцее і сохне. Аднак, з тae прычыны, што ўсход Беларусі пакрыты найбольш цяжкімі гляістымі грунтамі, якія лёгка могуць падыймаць вільгаць з глыбокіх падземных пластоў, сухмёні ў Беларусі вялікае шкоды ня робяць. Навет, наадварот, у Смаленшчыне бывалі выпадкі, што пасыля вельмі даўгое сухмені ўраджаі выходзілі яшчэ лепшыя, чым у звычайні год. Гэта, аднак, ня можна лічыць за правіла, асабліва-ж для пяшчаных грунтоў, на якіх у сухмёню ўраджаі прападаюць.

Контынэнтальныя краіны вельмі моцна награваюцца ўлётку і з гэтае прычыны над імі тады ўстанаўляеца нізкі ціск, і, звычайна, йдуць дажджы. Блізка ўсё ападкі ў контынэнтальных краёх прыпадаюць на лёта; ўзімку-ж устанаўляеца там высокі ціск, яснае надвор'е і саўсім блізка няма ападкаў. У Беларусі значная частка ападкаў прыпадае на зіму, але ўсё-ж у цёплую частку году выпадае іх больш; пры гэтым на поўначы лётніх ападкаў у два разы больш, чым зімовых, а на паўдні — бязмала ў чатыры разы. З гэтым звязана і пэўная маласынёжнасьць паўднёвых зімаў, аб якой успаміналася вышэй. Наагул-ж па ўсёй Беларусі найбольш ападкаў падае ў ліпені месяцы, а найменш — у лютым.

Апрача дажджу і сънегу вельмі звычайнімі формамі ападкаў ў Беларусі ёсьць раса і туман. Маса вазёраў, балотаў і шырокіх лядавіковых далінаў, пакрытых мокрымі сенажаціямі, даецы улётку вельмі многа пары ў паветра. А як паветра пасыля заходу сонца пачнё халадзёць, гэтая пара з яго вылучаецца і кладзецца на зямлю расою або вісіць у паветры туманом. Даліны, засланыя туманом, — самы звычайні від у Беларусі ў пагодныя, лётнія ночы, асабліва пад канец лёта. У міясцоўсцях, далёй ляжачых ад далінаў і вазёр, туманы здаряюцца шмат радзей і ўжо найбольш перанесенія ветрам здалёку.

Лік ападкаў у розных краінах Беларусі няроўны. Залежыць гэта найбольш ад вышыні над роўнем мора, што і зразумёла. Ападкі прыносяцца да нас акеанічнымі вятрамі. Масы цёплага і вільготнага паветра без затрымання праносяцца над раўнінамі (асабліва над катлінамі). Але дайшоўшы да ўзвышшаў, яны

змушаны падыймацца ўверх, мяшацца з шмат халаднёйшым паветрам, астыгаць і аддаваць значную частку сваё вільгаці заходнім спадам узвышшаў, якія з гэтага прычыны маюць найбольшы лік ападкаў. Глянуўши на карту ападкаў Беларусі (рыс. 20), мы бачым, што найбольш ападкаў (больш за 600 мілім. у год) маюць найбольшыя і найбольш лясістые^{*)} узвышши — Менскіе ўзгор'і, Сувальскіе ўзгор'і і Віцебскі лес разам з Смаленскім, а часткаю і з Дняпроўскім ўзгор'ямі. З другога боку найменш (менш за 500 мілім.) ападкаў маець ляжачае ў катліне

Рыс. 20. Гадавы лік паветраных ападкаў у Беларусі.

Палессе дай па ўднёва-ўсходняյ Беларусь (лесастэп). У краінах з найбольшым лікам і з найменшым ападкаў варункі для земляробства горшыя, чым у краінах з сярэднім лікам ападкаў. Там, дзе ападкаў зашмат, на цяжкіх грунтах збожжа часта вымакае, зямля халодная, рост расылінаў слабейшы, ўраджай мэншы; ў такіх варунках добра можа ѹсьці гаспадарка толькі тады, калі лішкі вады выводзяцца з зямлі праз дрэнаваньне^{**}). На пяшчаных грунтах гэтыя

^{*)} Лясы гэтак сама дапамагаюць конденсацыі і вадзяное пары і стварэнню дажджоў.

^{**) Асушеніне праложанымі пад зямлём трубамі.}

шкадлівыя ўплывы вільгаці звычайна ня бываюць значнымі. За тое нястача вільгаці шмат гарэй адбіваецца на лёгкіх грунтах, якія ў гэтых варунках саўсім перастаюць даваць ураджай. Большая частка Беларусі мае мерыны лік ападкаў (500—600 мілім.), што спрыяе земляробству на самых розных грунтах.

§ 16. ПОРЫ ГОДУ ў БЕЛАРУСІ.

Розніцы ў клімаце паміж асобнымі краінамі Беларусі, хаця і маюць сваё значэнне, ніколікі, аднак, не перашкаджаюць нам гаварыць аб адзінм клімаце ўсяе Беларусі, які выразна адрознівае нашу зіму ад суровае, з гострымі марозамі зімы Маскоўшчыны, ды ад гнілого, бязснёжнае польскае зімы (рыс. 21). На пачатку зімы неба ў нас найбольш хмарнае, ясныя дні здараютца рэдка, часта ідзё снег; у другой палове зімы надвор'е змяняецца. У гэтым часе на Беларусь з усходу насуваюцца вялікія маразы пры ясным небе; гэткае надвор'е трывае часамі без пярэвры нёкалькі тыдняў. У лютым маразы адвалююцца, настае пара адлігаў, што чарадуюцца з яснымі веснавымі днімі і марознымі начамі. У гэту пару году (у лютым) у нас на мешчані падае ападак.

Калі 15—25 сакавіка сярэдня тэмпература паветра ўстанаўляецца вышэй 0° і пачынаецца вясна, ці, ляпей кажучы, прадвеснік. Снег сходзіць з палёў, рэкі аслабаняюцца ад лёду, прылятаюць першыя птушкі з выраю. Лік ясных днёў моцна ўзрастает, а начамі бываюць толькі лёгкія прымараўкі. У непагоду-ж снег і дождж чарадуюцца між сабою і робяць дарогі моцна гразкімі; але веснавое балота хутка сохне.

Прадвеснік цягнецца звычайна нядоўга, калі 3-х тыдняў. Часамі, аднак, яно зацягуеца. Наагул, раўнінныя да вясны іншых краёў, беларуская вясна надыхаецца досіць марудна.

Ад часу, калі сярэдняя дзённая тэмпература паветра падымецца да +5°, можна лічыць, што пачынаецца прадзівавая вясна. Зямля хутка абсыхае, жывы расьце трава, зелянёюць дрэвы, адным словам, абуджаеца і нарастает жыццё ў царстве расылінаў і ўва ўсёй жывой прыродзе. Гэты пэрыод вясны пачынаецца ў нас у палове красавіка і цягнецца да пачатку чэрвеня, калі пачынае панаваць тэмпература вышэй +15° і вясну змяняе лёта.

Вясна беларуская адзначаецца сухасцю і цёплым ясным надвор'ем, асабліва на пачатку, ў красавіку, калі здараетца навет прадзівавая лётняя гарачыня. Але пасля гэтага цёплаға часу настает звычайна ў пачатку мая, пара больш халодная,

Рыс. 21. Зімовы краявід у цэнтральнай Беларусі.

з моцным сіверам пры ясным надвор'і; вецер гэты значна абніжае тэмпературу. Часамі-ж, асабліва на паўночным усходзе, бываюць у гэтым часе досіць вялікія прымараразкі. Прычына гэтых халадоў лічаць таяньне лёду на вялікіх вазёрах Плаўночнае Эўропы (ў Маскоўшчыне ды Фінляндыі), з якіх і дзымé на нас сядзіты сівер. Сухасць беларускае вясны шкодзіць развіццю расьлінаў, асабліва ярыны, якую з гэтае прычыны стараюцца сеяць як мага раней, каб захапіць у грунце запас зімовае вільгаці.

З пачаткам лета ўся Беларусь трапляе пад наймацнейшыя ўплывы акеану і заходніх вятроў, і лік дажджоў значна ўзрастает. Найбольшы лік ападкаў ува ўсёй Беларусі якраз прыпадае на летнія месяцы. Розыніца між асобнымі краінамі Беларусі тут толькі тая, што ўсходня, больш контынэнтальнаяя краіны маюць найбольш ападкаў ужо ў чэрвені, тады як у рэшце Беларусі найбольш ападкаў бывае ў ліпені, часамі навет у жнівні. Так ці йначай, але дажджыстасць і хмарнасць беларускага лета робяць яго вельмі мягкім, халаднаватым; пры гэтым моцна ўзрастает вільготнасць паветра. Такое гарачыні, каб перашкаджала працаўць на двары, ў нас бадай што ня бывае. Найцілейшае лета ў лесастэпу, але і тут сярэд. тэмпэр. ліпеня не даходзіць да $+20^{\circ}$. Пад канé ц лета вятры і дажджы сціхаюць, пачынаецца перыод яснага надвор'я.

У верасьні тэмпэратура зыніжаецца ўжо да $+15^{\circ}$, надыходзе восень. Прыйнада, як кажуць, гатуеца да зімовага сну, жаўцеецца і абсыпаецца лісьце з дрэваў, адлятаюць птушкі на вырай, па палёх съцёлецца безканечнае павучынне. Разам з тым, дзякуючы высокаму ціску і слабым вятром, стаяць прыгожыя бязвоблачныя ясныя дні, а ў ночы што раз то часыёй здаряюцца прымараразкі. Гэтую пару восені папраўдзе лічаць найпрыгажэйшую парою году ў Беларусі.

У каstryчніку неба хмурнее, пачынаюцца дажджы, разам з якімі прыходзіць другая пара восені — позная восень. Наагул лік ападкаў ад ліпеня кожны месяц правільна зьмяншаецца аж да лютага; але ў каstryчніку, як вынятак, ападкаў больш, чым у верасьні. Тэмпэратура ў позную восень значна ніжэйшая — ўжо менш $+5^{\circ}$. Чарадуючыся з дажджом, пачынае зьяўляцца першы снег, дарога робіцца моцна гразкаю, а ў вільготным васенінім паветры гэтае гразь ужо ня сохне. Лісьце ablѧцела. Неба ўвесе час захмуранае. Ясныя дні здаряюцца вельмі рэдка. Вось як выглядае ў нас позная восень. Гэтая няпрыяятная пара году цягнецца некалькі тыдняў. Часамі яна расьцягаваецца і на некалькі месяцаў, часамі-ж вельмі скарочуецца, і пасля ясных дзён восені тэмпэратура спадае ніжэй 0° , зямля замярзае ў груду, замярзаюць рэкі, вазёры, выпадае снег, адным словам, пачынаецца зіма.

Прынада, як мы бачым, надзяліла Беларусь дужа прыгожым і карысным кліматам. Сонца грэе ў нас якраз умёру. Ня

бывае ў нас лютых палярных марозаў, спыняючых жыцьцё, а ні тропічных съпякотаў, што перашкаджаюць працы ды шкодзяць здароўю. Буйныя вятры прачышчаюць паветра, прыносяць нам ападкі, дый наагул карысныя ўплывы акеану. З аднаго боку маем нашу цудоўную зіму з мérнымі марозамі, з сталай сънегавою посьцілкаю, якое блізка што ня бачаць далей ад нас на захад ляжачыя краі, і нашую прыгожую ясную восень. З другога боку мы ня цéрпім ад лішняга контынэнтальнага, які дрэнна ўпłyвае на нэрвы і шкодзіць гаспадарцы. Мérная вільготнасць паветра толькі памагае жыцьцю жывёлаў і асабліва карысна для расылінаў; нашыя ж пляшчаныя грунты лёгка прапускаюць праз сябе лішнюю вільгасць з павёрхні зямлі, і гэта бароніць Беларусь ад малярыі. Клімат Беларусі, адным словам, вельмі здоровы для чалавека і карысны для гаспадаркі.

Клімат Беларусі моцна розніца ад клімату навет суседніх з Беларусю краёў: і чиста акеанічнага клімату нашых заходніх суседзяў, і халоднага контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны, і сухога стаповага ўкраінскага клімату. Бела-русу нялёгка навет бывае прывыкнуць да клімату гэтых старонак. Шмат ёсьць людзей, гадаваных у Беларусі, якія іншы раз мо'й забыліся аб сваёй беларускасці; але трапіўши, прыкл., ў Польшу ў часе яе гразкое дажджыстае зімы, яны з вяліка тугою ўспамінаюць аб роднай старане, пакрытай у гэты час бліскучымі белымі шатамі сънегу; альбо ізноў-жа трапіўши ў Маскоўшчыну ды ціснучыся ад сярдзітага ўсход-няга холаду, з нямéншаю тугою думаюць аб лагодным паветрами сваё Бацькаўшчыны. Гэтак, чиста фізычна зрастаетца беларус з прыродою сваё Бацькаўшчыны, а перад усім з яе кліматам, яе паветрам, у якім найлягчэй яму дыхаецца, найздаравей пачуваецца.

РАЗДЗЕЛ III.

Абводненне Беларусі.

§ 17. БЕЛАРУСКІЯ РЭКІ.

Беларусь абыймае вέрхнія часткі вадазборнікаў Дняпра, Нёмана і Дзвіны; апроч таго, да Беларусі належаць і часткі вадазборнікаў іншых рэк, як Віслы, Волгі і г. д. Большая частка гэтых рэк цячэ ў Балтыцкае мора, Дняпро-ж цячэ ў Чорнае мора. Вялікі ўропейскі вададзéл, які дзéліць вадазборнікі паўночных і паўднёвых мораў Эўропы, ў даным выпадку — Балтыцкага і Чорнага, праходзіць праз сярэдзіну Беларусі ў кірунку з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад і дзéліць

Беларусь якраз блізка папалам. Праходзіць ён у большасці па вяршынам нашых узгор'яў, але далёка не заўсёды; часта йдзéць вададзéл па нізкім забалочаным раўнінам, як, прыкл., — паміж Бугам і Прыпяцю. Наагул у Беларусі эўропейскі вададзел на ўзгор'ях з'яўляецца; гэта дало магчымасць аж у некалькіх мяйсцох перакапаць яго каналамі, злучаючы гэткім чынам вадазборнікі Балтыцкага і Чорнага мораў.

Вадазборнік Волгі, якая плыве ў Каспійскае мора, захапляе толькі невялічкую частку беларускага простору, так сама, як і вадазборнікі р. Леваці ды р. Вялікае. Да таго-ж вададзéлы паміж гэтymi рэкамі ды Дняпром і Дзвіною наагул шмат вышэйшыя, чым галоўны эўропейскі вададзéл, дый ідуць у значнай меры па мяжы Беларусі ці каля яе; гэта паказуе, што беларускі народ, разсяліўшыся па вадазборніках Дняпра і Дзвіны, дайшоў тут да сваіх натуральных мяжоў. З другога боку вышыня вададзéлу не даець магчымасці звязаць каналамі Волгу з нашымі рэкамі і яшчэ пабольшую значэнне вададзéлу, як натуральнае мяжы. Аднак у некаторых мяйсцох беларусы пераступаюць праз вададзéльную мяжу і займаюць часткі вадазборнікаў чужых рэк, найбольш, подлег свайго прызываю, вярхоўі гэтых рэк. Дый наагул, як бачым, беларусы, адціснутыя ад мора, пашыраліся на вярхоўі рэк, займалі вададзéлы і вялікія іх вузлы.

Рэкі вельмі моцна ўпłyваюць на ўвесь характар прыроды краю і культуры народу, які той ці іншы край засяляе. І ў даным выпадку палажэнне Беларусі на вададзéльных вузлох моцна адбліасце на гісторычнай долі беларускага народу і ў пэўнай мере характарызуе прыроду Беларусі і яе культуру.

Усе важнейшыя рэкі Беларусі стварыліся не раней як ў лядавіковыя часы. Рэкі, якія ісцінавалі перад лядавіковаю эпохай, мёлі іншы кірунак. Лядавікі пазасыпалі іх сваімі асадамі, а з другога боку папракопавалі глыбокія боразны — рабы на паверхні зямлі; воды-ж таючых лядавікоў паразмывалі шырокія лядавіковыя даліны ў адложаным уперад морэнным матар'яле. Новыя рэкі па стараліся выкарыстаць і лядавіковыя даліны і боразны, але не заўсёды плывуць яны па іх дне. Найчасцей сучасныя нам беларускія рэкі самі вышукуюць сабе дарогу ў абрэзкіх паміж морэннымі ўзвышшамі ды іншымі няроўнасцямі павёрхні зямлі. Дзеля гэтага кірунак рэкаў вельмі моцна залéжыць ад раскладу ўзвышшаў, асабліва канцавых морэнаў, па павёрхні Беларусі.

Па свайму характеру рэкі Беларусі далёка ня роўныя; залéжыць гэта і ад іх паходжання і ад выгляду павёрхні краіны, па якой яны плывуць. Рэкі пакрытага густой сёткай вазёраў морэннага краю пачынаюцца найбольш з вазёраў ды балотаў; часта гэта толькі пратокі, што злучаюць суседнія вазёры. Большаясць морэнных рэкаў, прынамсі ў сваім вέрхнім

цячэнныі, праходзіць праз адно ці нéкалькі вазёраў; а калі прыгледзіцца да берагоў іхняе даліны, якія то зыходзяцца, то далёка разыходзяцца адзін ад аднаго, дык зъяўляецца думка, што ня толькі вярхоўі, а і значныя часткі сярэдняга, а можа, і ніжняга цячэння гэтых рэкаў стварыліся з ланцугоў побач ляжаўшых большых і мénшых вазёраў, злучаных пратокамі. На паверхні, толькі што аслабоненай ад лядавіка, вазёры, якія зымалі тады без параўнання большыя прасторы, чым цяпér, ляжалі адны вышэй, другія ніжэй. Вада з вышэйляжачых вазёраў пералівалася па чарзé ў усé ніжэйшыя, аж пакуль не даходзіла да мора ці да вялікага ракі. З часам праз вазёры ўстанаўлялася сталае цячэнне ракі, якая, збіраючы ўсё новыя прытокі, паглыбляла сваё карыта і разам з гэтым пакрысé съязгавала ваду з вазёраў, праз якія працякала, аж пакуль тыя саўсім ня счэзлі ці, прынамсі, значна не змялчэлі; дно вазёраў, што пасплювалі, зрабілася паверхняю прырэчнае даліны, берагі возера — берагамі гэтае даліны, значнымі і да нашага часу.

Гэтае паступéнне сплыванье вазёраў у рэкі йдзéць і да сёнішняга дня. А дзеля таго, што розныя часткі морэннага краю аслабаніліся з-пад лядавіка ў розных часе (Лядавіковая эпоха цягнулася пэўне мілёны гадоў), дык старэйшыя морэнныя краіны ўжо пазбавіліся вазёраў (прыкл., Мэнская ўзгор'е), тады як малодшыя (прыкл., Віцебска-Нéвельская града) яшчэ маюць іх шмат.

Большасць рэк Беларусі пачынаецца ў краінах бéдных вазёрамі і выцякае звычайна з балотаў; магчыма, аднак, што шмат якія з гэтых балотаў стварыліся на мéйсцы даўнéйшых вазёраў. Балоты, так сама як і вазёры, доўга пераходзілі ў сабé вільгаць з растаяўшых сънягоў ды з дажджоў і стала ды раўнамéрна жывіць рэкі вадою. Затым рэкі балоцістых і вазёрных краінаў толькі нязначна мялчэюць улётку, а з другога боку і ў часе ўléваў мала падымаюць ровень сваё вады.

Саўсім іншае паходжанье і харэктар маюць рэкі лесастэпу (так сама, як і стэпу). У гэтай краіне няма вазёраў, а балоты спатыкаюцца толькі на ўз্বярэжжах рэк, у рачных далінах. Уся краіна зэрзана ярамі, якіх пракопуе веснавая і дажджавая вада. Яр досіць хутка расце ў кірунку вададзéлу і адначасна заглыбляецца. Калі яму ўдаецца дакапацца да ваданоснага пластву, ў ім зъяўляюцца крынічкі, ад якіх па днé яру ўвесь час бяжыць ручайнік. Ручайнікі, зліваючыся разам, твораюць становыя рэчкі і рэкі. Вясною, як тae сънег, па ярох бягучы вялізарныя патокі вады, а становыя рэкі робяцца многаводнымі і шырака разъліваюцца; улётку-ж, калі няма дажджоў, яны моцна мялчэюць, а то і перасыхаюць. Але рэк такога тыпу ў нас ня шмат; спатыкаюцца яны ў краінах, пакрытых лёссам, на паўднёвым усходзе Беларусі.

Скатуючыся з увышкаў, набіраюць рэкі тым больш сілы, чым большы спад, і тым больш магутнасці, чым больш далучылася да іх прытокаў. Чым большы спад і большая скорасць цячэння, тым ўсё больш павялічуецца і работа ракі.

Яна размывае берагі, глыбака закапуецца ў дно даліны, выносіць у сваёй вадзé шмат скаламучанага матар'ялу. Пры асабліве вялікім спадзе яна робіцца горнаю ракою, якая рвэцца па камяністым днé, падмываючы высокія берагі, пераносічы масы гліны, пяску і навет буйнога камéнья. Здарыцца ў нас такога тыпу рэчкі, найбольш на заходзе і поўначы.

Але вось спад робіцца лагаднéйшым, рака трапляе ў раўнейшую мяйсцовасць — і яé бéг цішэе, а з скаламучанае вады пачынаюць асядаць пяскі ды гліны, творачы сярод ракі астравы ды мялізны. Цячэнне ракі дзéліцца астравамі на цэлую сéць рукавоў, рака ўшыркі робіцца ўсё большаю; перад намі нізінная рака.

Пры саўсім нязначным спадзе мы пабачым палéскую раку. Ляніва і ціха паўзé такая рака пасярод балоцістых, саўсім плоскіх берагоў, паабрастаўшых сітнікамі ды чаротамі; вады ў ёй звычайна роўна з берагамі. Часамі здарыецца, што берагі палéскіх рэк вышэйшыя навет за акалічныя раўніны. Рака ўздоўж сваёй берагоў кладзé цэлья в а лы з асадаў. Паміж гэтых валоў яна плыўе быццам паміж штучных грэбляў (дамбаў), якіх насыпаюць уздоўж берагоў рэк, каб адбараніцца ад паводак або падняць ровень вады ў судаходнай рацэ. З гэтае прычыны бывае, што палéскія нізіны ляжаць ніжэй роўня вады ў суседніх рэках і, зразумéла, вéльмі лёгка заліваюцца. Трэба толькі, каб нéкі выпадак, прыкл., дождж ці вясною — таянне сънё гу, крыху павысіў ровень вады ў рацэ, як яна выліваецца з сваіх берагоў і затапляе значныя прасторы вады. Калі-ж вада спадзé, часта можна заўважыць, што рака плыўе нéкалькімі рукавамі па саўсім новым карыце, якое яé цячэнне пракапала за час паводкі. Дзякуючы гэтаму палéскія рэкі, хады ў іхняй на выгляд цёмнай вадзé і на шмат скаламучанага матар'ялу, дзéліцца звычайна на шмат рукавоў, творачы затокі ды астравы. Астравы гэтых бываюць ужо ня толькі пяшчаныя, але і тарфяністыя, моцна забалочаныя, паросшыя алéшнікам ды лазою.

Саўсім іншы выгляд маюць рэкі лесастэпу, што нясуць свае заўсёды мутныя воды (ад размытага лёссу і вапнякоў) па днé глыбокага яру або сярод даліны, аблéжанае высокімі лёсавымі берагамі. Урэшце асобна сярод нашых рэк трэба паставіць пра падаючыя ў вапельных падзямельлях рэчкі Вокаўскага лесу.

У краёх, пакрытых значнымі пластамі вапнякоў, як, прыкл., на паўночным узбрэжжы Адрыятыцкага мора, спатыкаецца шмат г. зв. карставых зъявішчаў. Вада, насычаная двутленістым вугалем, як вéдама, лёгка расчыняе ў сабé вапну. Такая вада, прасочуючыся праз ґрунт у нíжэйляжачыя вапельныя пласты, цячэ па шчэлінах у вапняку (якіх бывае тут заўсёды шмат), увесь час расчыняючы і размываючы іх сънені, аж пакуль на створыць сабé значныя падзéмныя ходы, а то дык і цэлья

пячоры. Часамі вέрхнія пласты правалююща ў пячору і творыща г.зв. воўчая яма, або лéйка. Бывае, што ў такую пячору ці навет у размытую шчэліну сходзіць цэлая рака. Праз нейкі час цячэ яна па падзёмных ходах, а пасля ізноў выходзіць наверх, найбольш у відзе крыніцаў.

Падобныя зявішчы спатыкающа ў нас на Вокаўскім лесе, які ляжыць, як вёдама, на вапнякох Вуглявое эпохі. Адна з прападаючых рэчак, Панікля, ў часе разводзьдзяў цячэ ўвесь час па паверхні зямлі, як і звычайная речка. Калі-ж вада ў ёй спадае, яе цячэнне счазае перад съцяною, што мае ў вышыню больш сажана і зложана з гліны, над якою ляжыць вапняк. Рака гіне ў ходах, якія сама пралажыла ў гэтым вапняку, і выходзіць толькі праз нéкалькі вёрст у відзе крыніцаў, з якіх робіцца невялікае возера; выцекшы з гэтага возера, р. Панікля цячэ ўжо далей без прэрэвry і ўпадае ў р. Мяжу (прыток Дзьвіны). Гэткіх рэчак на Вокаўскім лесе ёсьць нéкалькі, а карставых зявішчай, пэўне, можна было-б, пашукаўши, знайсці там шмат.

У канцы трэба адзначыць, што шмат якія з нашых рэкаў на працягу свайго цячэння па нéкалькі разоў зъмяняюць свой характар, робячыся з горнае речкі — вялікою нізіннаю, а

Рыс. 22. Дняпро на ўсходній мяжы Беларусі, вышэй Дарагабужу.

то дык і палёскаю ракою, ці наадварот. Асабліва цікава з гэтага боку Вяльля, аб якой будзе гутарка далей.

Пярайдзэм цяпёр да апісаньня паасобных рэкаў Беларусі.

§ 18. ВАДАЗБОРНІК ЧОРНАГА МОРА.

Дніпро. Найвялікшая рака Беларусі, Дняпро, належыць да найвялікшых рэк і ўсяе Эўропы, сярод іх пасля Волгі ды Дунаю займае Дняпро па сваёй вялічыні трэцяе мéйсца. Уся яго даўжыня перавышае 2.000 вёрст, а вадазборнік Дняпра па свайму прастору бязмала ў два разы перавышае прастор самое Беларусі. Да Беларусі належыць вéрхняя палавіна цячэння Дняпра, нíжня-ж палавіна ляжыць ужо ў Украіне.

Дняпро пачынаецца на Вокаўскім лесе, каля самае мяжы Беларусі. Выцякае ён каля в. Клéца в. Бельскага павету, з невялікае (варсты 2 шырыні) імшары, якая ляжыць на мéйсцы даўней тут быўшага возера, ды так і называецца Імшара. Ляжыць гэтая мяйсцовасць у вéльмі лясістай ды глухой ваколіцы, досіць высака, як і ўвесь Вокаўскі лес, паднятай над роўнем мора. Спачатку Дняпро ў відзе невялікае балотнае речкі ўе́цца па шырокай (да 3-х вёрст), мяйсцамі забалочанай даліне і цячэ, наагул кажучы, на паўдня якраз па ўсходній мяжы Беларусі. Зъбягаючыя да Дняпра з суседніх балотаў прытокі значна яго павялічуюць (рыс. 22), і каля Дарагабужу Дняпро ўжо робіцца судаходнаю ракою для малых судзінаў. Недалёка ад Дарагабужу ён крута заварачаеца і пачынае цéкci на захад; адразу-ж яму прыходзіцца перарэзаць узвышшо Вокаўскага лесу, дзеля чаго даліна яго робіцца вузкою (усяго на $\frac{1}{2}$ варсты), а берагі, асабліва лёвы, становяцца высокімі і стромкімі. Хутка, аднак, Дняпро трапляе ў шырокую лагчыну паміж Смалёнскім і Дняпроўскім узгор'ямі; ад вусця р. Вопі аж да Смалёнску цячэ ён па шырокай балоцістай даліне і мае дужа няроўную глыбіню, што перашкаджае судаходству. Але ад Смалёнску Дняпро, падыйшоўшы да самага краю ўзгор'я, ізноў трапляе ў вузкую даліну, і яго лёвы бераг робіцца высокім, мяйсцамі скалістым і дужа прыгожым на выгляд, як, прыкль., каля самага места Смалёнску. Недалёка ад Воршы, каля в. Кабялякі, Дняпро такі перарываецца праз узгор'e, што ўвесь час на пускалі яго цякci на паўдня. Тут на ім творацца ўспамінаныя вышэй Кабяляцкія прагогі (зложаныя з дэвонскіх вапнякоў і пяшчанікаў). Адгэтуль Дняпро ўжо цячэ ўвесь час на паўдня; але яшчэ да Шклова, пераразаючы Дняпроўскае ўзгор'e, рака цячэ ў цéснай даліне з высокімі стромкімі берагамі. Нíжэй даліна Дняпра пакрысé шыре (рыс. 13).

Вышыці ўзгор'я і трапіўшы на Раданскую раўніну, Дняпро шырака разыліваецца. Нíжэй Магілёва ўзгорокі трапляюцца яшчэ часамі на лéвым беразе, а пасля і саўсім счазаюць. Дняпро вялічавымі закрутамі ўе́цца па раўніне, сярод забалочанай ўжо сваёй даліны, прарэзанае старымі рэчышчамі ды вазяркамі, што маюць звычайна выгляд вéтaha.

Ад вусця р. Друці берагі Дняпра пачынаюць прыймаць палёскі выгляд. Ужо пад Жлобінам спатыкаецца Дняпро з пérшымі палёскімі балотамі. Што раз іх робіцца больш. У гэтым мéйсцы ў Дняпро ўліваецца Бэрэзіна, пérшы вялікі ягоны прыток. Нясе яна з сабою вéльмі многа вады, і Дняпро адразу робіцца магутнаю многаводнаю ракою. Даліна яго даходзіць шырынёю да 5 вёрст, а судаходства павялічуеца ўдвай. Яшчэ большым робіцца Дняпро пасля ўпадзення ў яго з лéвага боку Сожа і ўжо саўсім прыймае выгляд палёскага ракі. Яго пакрываюць лічныя нíзкія астраўкі. Рака дзéліцца на шмат рукавоў, выпускае далёка ад сябе сваё

затокі. Чым бліжэй падыходзе Дняпро да Прыпяці, тым больш зьяўляеца навокала яго балотаў, вазёраў ды старых рэчышчаў. Урэшце пры вусьці Прыпяці значны прастор паміж абедзвюма ракамі пакрыты цэлым лябірінтом звязаных між сабою рачных рукавоў. Гэткім уваходзіць Дняпро ў мяжы Украіны. Тут ён каля Кіеву прыймае апошні свой вялікі прыток Дзяну, якая таксама шмат беларускае вады ў сабе нясе; ад яе ўпаду ўжо мала павядічаеца Дняпро аж да самага свайго вусьця. Усю сваю сілу і магутнасць дастае Дняпро з беларускіх прастораў і папраўдзі можа быць называны — сынам Беларусі. Прабегшы тысячу вёрст па краіне, пераліўшыся праз вялікія парогі ніжэй Кацярынаслава, Дняпро падыходзіць да Чорнага мора і ўліваеца ў яго праз свой ліман.

Хаця Дняпро судаходны ўжо ад Драгабужу, але ў верхній яго часьці, аж да Воршы, судаходства мае шмат перашкодаў, дзякуючы каменіям, парогам і мялізnam, і адбываеца найбольш у часы веснавога разводзідзя. За тое ад Воршы ўстанаўляеца сталае і вέльмі жывое судаходства ўніз па Дняпру аж да Магілава; ходзяць тут і параходы. Ніжэй Магілава рух на рацэ слабé йши, бо тут дно ракі не прачышчанае і ёсьць на ёй асабліва шмат мялізнаў, праз якія іншы раз даводзіцца параходы на лінах перацягаваць. Часта пасажырскі рух тут улетку саўсім спыняеца. Затое ад вусьця Бярэзіны і пасажырскі і таварны рух моцна ўзрастоюць; тут судаходства ўжо адбываеца без вялікіх перашкодаў і пярэрваў. Значнейшыя беларускія прыстані на Дняпры вось якія: Смалéнск, Дуброўна, Ворша, Копысь, Шклов, Магілев, Стары Быхаў, Рагачоў, Жлобін, Рэчыца і Лоеў.

Важнейшыя беларускія прытокі Дняпра: з правага боку — Воп, Хмосьць, Друць, Бярэзіна і Прыпяць; з левага — Сож і Дзясна.

Воп цячэ ля падножжа Вокаўскага лесу. Яе шырокая даліна дзяліць Вокаўскі лес ад Смалéнскага морэнага. Хмосьць — невялікая рака, праразаючая Смалéнскага ўзгор'я, якое ў яе вярхоўях даходзіць найбольшасць вышыні. Друць пачынаеца на спадах Дняпроўскага ўзгор'я на балоцістай раўніне і цячэ паралельна Дняпру па днё лядавіковага даліны. У ніжнім сваім цячэнні Друць пераразае малазначнае тут падніцце Наваградзкага гарба; берагі яе пры гэтым робяцца вышэйшымі і сухімі*).

Бярэзіна (рыс. 23) выцякае з Менскага ўзгор'я, з тae яго часьці, якою яно злучаеца з Свянцянскі-Докшыцкага морэнаю. Пачынаеца яна каля м. Докшыцаў; на пачатку мае хуткі бег і размывае сабе досіць глыбокую даліну. Гэтак скатуеца яна з ўзгор'я ў старую лядавіковую даліну, што ідзе з пад Лепеля (гл. вышэй); па гэтай даліне калісь воды Полацкага лядавіковага возера сцякалі на паўдня ў Палескага возера.

Рыс. 23. Бярэзіна (на мяжы Барысаўскага ды Ігуменскага паветаў).

Лядавіковаю далінаю плыўе Бярэзіна аж да самага Палессяя, да Бабруйску. Берагі яе тут звычайна досіць высокія, часамі вельмі стромкія, паабрастаўшыя лесам. Дзе-ня-дзе берагі ніжэюць і на іх зьяўляюцца балоты. Асабліва балоцісты — пачатак лядавіковае даліны, там, дзе ў ёй ляжыць в. о. Пялік і р. Сэргу ч, ўваходзячая ў систэму Бярэзінскага канала. Толькі ад Барысава па Бярэзіне адбываецца регулярнае судаходства, ды ходзяць навет і пароходы, хаця з перарывамі ўлетку, бо на сярэднім Бярэзіне трапляеца шмат мялізнаў, дый наагул яе карыта не прачышчанае і занядбанае. Перасекі вышэй Бабруйска морэнную граду (Наваградзкі горб), Бярэзіна трапляе на прасторы Палессяя і цячэ па дні даунейшага лядавіковага возера. Ведама, што ўвесь яе выгляд зъмяніяеца. Бярэзіна робіцца палескаю ракою, якая ціха цячэ ў нізкіх берагох сярод балотных нізінаў, дэсліца на рукавы, мае на сабе шмат астравоў і г.д. Агульная даўжыня Бярэзіны — 590 вёрст; шырыня яе пад Барысавам — каля 20 саж., а ніжэй Бабруйску даходзіць 70 і больш сажняў.

Бярэзіна мае дужа важнае ваеннае і гандлёвае значэнне. Берагі яе шмат дзея блізка што няпрыступныя; або высокія і стромкія, або нізкія, пакрытыя непраходнымі балотамі ды лесамі. Бярэзіна мае досіць значную глыбіню, а зімою на ёй шмат незамярзаючых мяйсцаў. Усё гэта робіць з яе значную перашкоду для руху з заходу на ўсход, ці наадварот. А дзеля таго, што якраз у гэтым кірунку няраз перасоўваліся па Беларусі значныя масы войска, дык Бярэзіна мела сваё значэнне ў ваеннай гісторыі сходу Эўропы. Экономічнае значэнне Бярэзіны ў тым, што праз яе найлягчэй злучаюцца вадазборнікі Дняпра і Дзвіны Бярэзінскім каналам, які цяпер, на жаль, закінуты і блізка таго што ня ўжываецца; з другога боку сам вадазборнік Бярэзіны вельмі багаты лесам, які ў значным ліку сплаўляеца па рацэ ўніз і ўверх па канале.

З прытокаў Бярэзіны найвялікшы — Свіслач (мае ўдаўжкі 250 вёрст), над якою стаіць Менск. Пачынаеца яна на Менскім узгор'і, і так сама, як і Бярэзіна, мае хуткі вэрхні бег. Значна абмиялеўши, цяпер яна пад Менскам не судаходная; але вясною і ў часе паводак яна моцна разьліваеца і затапляе частку мesta, прыпамінаючы, відаць, часы лепшае сваё мінуўшчыны. У сваім ніжнім цячэнні Свіслач плыўе па палескай мяйсцовасці; тут дауней, відаць, было лядавіковае возера, што займала паўднёвую частку Ігуменскага пав. У гэтае возера ўпадала Свіслач, а можа, і сама Бярэзіна.

Прыпяць (рис. 24) пачынаеца сярод вялікіх палескіх вазёраў, што ляжаць недалёка ад Бугу, на паўдня ад Берасця. На ўсім сваім працягу (каля 600 в.) ёсьць яна найбольш тыповаю балотнаю ракою ў Эўропе і агульна ведама па сваёй някранутасці і дзікасці. Прычынаю гэткага харектару Припяці ёсьць перад ўсім яе дужа малы спад; у вэрхнім цячэнні

Прыпяці агульны схілак Палескае катліны на ўсход яшчэ ня вельмі выразны, дзеля чаго цячэ Припяць дужа павольна і сонна. Ўжо недалёка ад пачатку на Припяці зьяўляюцца астраўкі, створаныя з чорнае, грузкае зямлі ды пазараставшыя ўлетку буйнымі балотнымі расылінамі. Чым больш расыце рака, чым больш прыймае ў сябе прытокаў, якія прыносяць у яе з акружальных узвышшаў шмат вады і шмат размытага ёю матар'ялу, тым астравоў ды мялізнаў робіцца ўсё больш. Рака распаўзаеца лічнымі рукавамі па акружальных балотах. Рукавы гэтыя часта маюць свае назовы, так што

Рис. 24. Р. Припяць ля Турава.

сярод іх мяйсцамі траціца навет імя самое Припяці, а ўжываюцца замест яго імёны яе рукавоў (Парок, Струмень). Да таго-ж рукавы Припяці ня маюць пэўнага карыта, а ні пэўных берагоў; яны выгінаюцца сярод берагоў, якія рака сама сабе стварыла з асадаў, укладаючы гэтыя асады грэблямі ўздоўж свайго цячэння, або з рачных траваў, і забалочуюць мяйсцовасць на дзесяткі вёрст навокала. Рака лёгка выступае з гэтых берагоў, затапляе акалічныя балоты ды прабівае сярод іх новыя карыты для сваіх рукавоў. Асабліва рэзка такі харектар ракі выступае на паўдня ад Пінску, на прасторах вышэйапісанага Заречча. Тут Припяць прыймае цэлы рад вялікіх прытокаў і становіцца магутнаю шырокую ракою, але яе балотны харектар не зъмяніяеца, а навет павялічujeца.

Ад Пінск у Прывпяць робіцца судаходнаю: ходзяць па ёй тут ужо значныя судзіны і параводы. Плаванью па Прывпяці найбольш перашкаджаюць карчы і калоды, якіх шмат спатыкаеца ў карыце гэтае балотнае ракі, а таксама мялізны; затое перашкаджаючых плаванью парогаў на Прывпяці няма. Каля вусьця р. Гарыні Прывпяць перасякае вёльмі нязначны парог, але ад яго ўсяго знаку толькі, што на рацэ робіцца больш астрравоў, а берагі робіцца крыху сушэйшымі, ды абрастаюць дрэвамі. Гэткі характар рака мае аж да Пётрыкава. Далей, падыходзячы да Мазырскага ўзвышша, яна мае берагі значна вышэйшыя і сухія. А прабіваючыся праз гэтае ўзвышшо пад Мазыром, Прывпяць мае дужа высокія стромкі правы бераг, які падымаетца над вадою бязмала на 50 саж.

Мінуўшы Мазырскі ўзвышшо, Прывпяць ізноў разъліваецца па нізіне і, збліжаючыся да Дняпра, дзеліцца на множства рукавоў, як і сам Дняпро ў гэтым мэйсцы. Шырыня ніжняе Прывпяці даходзіць да 200 саж. У веснавое-ж разводзьдзе яна разъліваецца на 10—15 вёрст. Вады ў ёй тады бывае гэтулькі, што параводы могуць хадзіць па тых мяйсцох, дзе ўлётку аралі ці касілі. Варта заўважыць, што веснавое разводзьдзе на Прывпяці дзеля таго яшчэ бывае асабліва значным, што вярхоўі яе паўднёвых прытокаў раней аслабаняюцца ад лёду, чым сама рака, дзеля чаго, як рушыць лёд на Прывпяці, ў яе трапляе адразу масса затрыманае лёдам вады і рака шырака разъліваецца па Палескай нізіне.

Апроч свайго цікавага прыроднага характару Прывпяць мае дужа важнае экономічнае значэнне як вадзяны шлях. Яе прытокі Ясельда і Піна злучаныя каналамі з рачнымі систэмамі Віслы і Нёмна. Гэта надае Прывпяці шырэйшае значэнне ўжо міжнароднага вадзяного шляху. Праз яе злучаюцца вадаэборнікі Чорнага мора і Балтыцкага, збажжавая ўкраінскія стэпы ды багатая лесам паўднёвая Беларусь з Заходняю Эўропаю, якая патрабуе і нашага лесу і ўкраінскага хлеба. Важнейшыя прыстані на Прывпяці — Пінск, Тураў, Пётрыкаў і Мазыр, дый яшчэ Даўыд-Гарадок на прытоку Прывпяці Гарыні.

З правага боку Прывпяць прыймае прытокі: Стакод, Стыр, Гарынь, Вубарць і Славечну. Першыя троі — гэта вялікія судаходныя рэкі; пачынаюцца яны на Валынскім ўзвышшы, дзеля чаго іх верхнія цячэнні хуткое, берагі высокія і сухія. Трапляючы-ж на прасторы Палескага нізіны, гэтыя рэкі саўсім зъмяняюць свой характар, съцішаюць бег і робіцца палескімі рэкамі; зразумела, што пры гэтым з іх асядае шмат скаламучанага ў вадзі матар'ялу, які яны прынеслы з ўзвышша. Рэкі Стакод і Стыр іграюць важную роль у стварэнні балотаў Зарэчча і наагул у сваім ніжнім цячэнні вызначаюцца асабліва дзікім, балотным характарам. Вубарць і Славечна на ўсім сваім працягу застаюцца тыповымі палескімі рэкамі.

Левыя прытокі — Ясельда (яе прыток — Піна), Лань, Случ і Птыч пачынаюцца на розных беларускіх узвышшах і таксама разка дзеляцца на дэльце часткі — ўзвышшовую і пале скую. З усіх іх найбольшы — Птыч; пачынаецца ён недалёка ад Менску на Менскім узгор'і, але хутка трапляе ў Палесце, якое якраз уздоўж яго вадаэборніка асабліва далёка языком высоўваецца на поўнач (Гуменская Палесьце). Тут, як ужо ўспаміналася, было даўней асобнае лядавіковое возера, аддзеленае з паўдня Наваградзкім гарбом ад вялікага палескага возера. Спад Птыча досці значны, як на палескую раку. Судаходства па ім блізка што не адбываецца. Ясельда з Піна абыймаюць з двох бакоў Загародзьдзе. Ясельда злучана Агінскім каналам з Шчараю, прытокам Нёмна, а Піна — Каралеўскім каналам з Мухаўцом, прытокам Бугу. Наагул большая часць успомненых прытокаў Прывпяці судаходная, па Стыру-ж, Стакоду, Гарыні і Ясельда ходзяць параводы. Ў варунках палескага бездарожжа гэта надае ім вялізарнае значэнне: толькі па гэтых рэках жыхары Палесцісь могуць рэгулярна зносіцца з суветам.

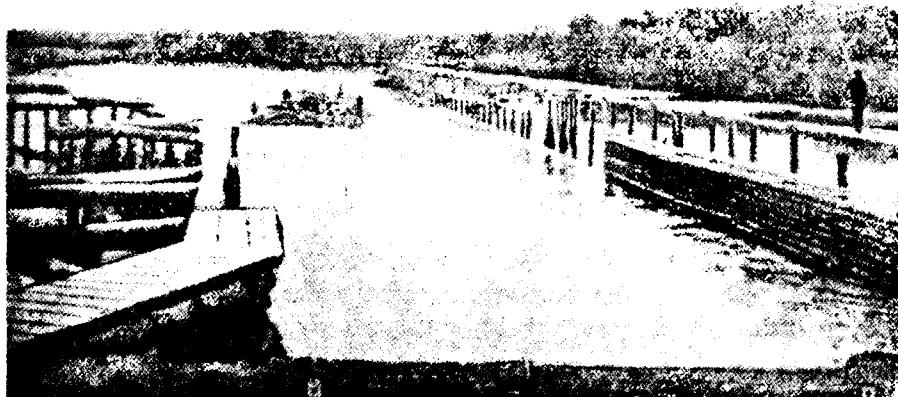
Левы прыток Дняпра, Сож, пачынаецца пад самым Смаленскам, нéкалькі вёрст на паўдня ад яго. Скатуючыся з Дняпроўскага ўзгор'я, вéрхні Сож хутка цячэ ў досці глыбокай даліне; берагі даліны стромкія, зрезаныя ярамі. Сярэдні Сож цячэ ў широкай (да 4-х вёрст), крыху балоцістай даліне. Ніжні-ж Сож узыходзіць на Палескую нізіну і пакрысе набывае прымёты палескіх рэк; бег яго робіцца цішэйшим, берагі — нízkімі, а часам і балоцістымі, сярод ракі зьяўляеца ўсё больш астрравоў і мялізну. Шырыня ракі ўзрастает да 70—100 саж., і яна дзеліцца на рукавы. Адным словам, пайтараюцца, толькі ў мénшым разъмеры, тыя самыя зъмёны, праз якія пераходзіць цячэнне Дняпра.

Агульная даўжыня Сожа 552 вёрсты. Ад м. Крычава ён робіцца судаходным, а ад м. Прапойск — ходзяць па ім і параводы. Моцна перашкаджаюць судаходству па Сожу — мялізны. Важнейшыя прыстані на Сожы — Крычав, Чэркаск, Прапойск, Вéтка і асабліва Гомель. Пад Лоеvам Сож упадае ў Дняпро, значна павялічуючы яго воды.

Важнейшыя прытокі Сожа: Асьцер, Бéседзьды, Іпуць, так сама, як і сам Сож, выцякаюць з Дняпроўскага ўзгор'я. Гэта досці вялікія рэкі, па якім сплаўляюцца шмат дрэва з глухіх закуткаў Раданскае нізіны і суседніх краінай. Сіла цячэння р. Іпуці, апроч таго, недалёка ад яе вусьця выкарыстана Добрушскімі фабрыкамі; дзеля гэтае мэты шырокая рака перагароджана грэбллю (рыс. 25). Разам з сваім прытокамі Сож абвадняе значны прастор паўднёва-ўсходняе Беларусі і ў гэтай краіне, саўсім яя маючай чыгунак, ёсьць дужа важнымі шляхамі.

Дзясна, найбольшы з усіх Дняпровых прытокаў (936 в. даўжыні), выцякае з Ельнінскага вузла і хутка трапляе на ўсходнюю мяжу Беларусі; уздоўж гэтае мяжы цячэ

яна каля 250 вёрст, дзелячы Беларусь упэрад ад Маскоўшчыны, а далёй ад Украіны. Цячэ яна тут шырокаю далінаю. Правы, беларускі, бераг яе — высокі, з багатаю гляістай зямлёю, густа засёлены. На ім пабудаваліся мэсты Бранск і Трубчавск. Левы бераг нізкі, пышчаны і лясісты. Штогод Дзясна залівае яго на дзесятак вёрст сваімі грознымі разводзьдзямі. Звычайна-ж шырыня Дзясны каля 70 саж. Ад Бранску яна робіцца судаходнаю, а вышэй Бранску часта бывае запруджаная бярвёньнем, якое па ёй сплаўляюць розсыпам. З беларускіх прытокаў Дзясны варта

Рыс. 25. Р. Ізуць і грэбля на ёй каля м. Добрушу.

адзначыць рэкі лесастэпу Сноў і Судасць. Ніжнєе цячэнне Дзясны належыць ужо саўсім да Украіны.

Калі мы цяпёр абвядзём на карце вадазборнік Дняпра, дык пабачым, што вадою Дняпра і яго прытокаў жывіцца ўся паўднёва-ўсходняя палавіна Беларусі. Паўночную і заходнюю Беларусь займаюць вадазборнікі Нёмана і Дзвіны.

§ 19. ВАДАЗБОРНІК БАЛТЫЦКАГА МОРА.

Нёман (рыс. 26) па сваёй вялічыні і па экономічнаму значэнню на можа раўнавацца да Дняпра. Аднак-жа спаміж рэк Беларусі якраз Нёман акружаны асабліваю пашанаю сярод беларусаў, авбёяны і народнаю, і навéйшаю мастацкаю паэзіяю. Прычына гэтага, мусіць, тая, што на берагах Нёмана ўзгадаваўся дух беларускага адраджэння; бо-ж то яго хвалі моліць-просіць вуснамі свайго песніара абуджаны Беларускі

Рыс. 26. Нёман па Аргзгёнікамі.

Народ, «каб расказалі чужому краю пра жыцьцё сваіх сыноў». І Нёман зрабіўся сымболем сувязі нашага адраджэнскага руху з Захадам, з шырокім съвётом.

Выцякае Нёман з паўднёва-ўсходняе часткі Менскага ўзгор'я. Мейсца, дзе пачынаецца Нёман, не саўсім яшчэ высьценена. Адны ліцаць за пачатак Нёмана р. Вусу, якая выцякае з-пад Святое гары (на поўнач ад м. Койданава) і, скатуючыся з высокага ўзгор'я, аж да м. Пясочнага цячэ на паўдня, а там злучаецца з другою значнаю рэчкаю Лошую, пачынае цекці на паўночны заход і ўжо адгэтуль ўвесь час носіць назоў Нёмана. Іншыя за пачатак Нёмана ўважаюць невялічкую рэчку, якая пачынаецца ўжо ля падножжа Менскага ўзгор'я, ў балоцістых лясох каля м. Вузды і, працэшы каля 20 вёрст, таксама пад Пясочным злучаецца з Вусаю і Лошую. Ўсё ўспомненныя рэкі съяўгуюць воду з досіць значных лясных прастораў, акружаючых Ігуменскае Палессе, і дзеля таго пад Пясочным, пасъля злучэння ўсіх трох рэчак, Нёман ужо досіць вялікі ды многаводны. Тут ён якраз узыходзіць на шырокую лядавіковую даліну, па якой яму даводзіцца цекці бязмала да самага Горадні.

Трэба адзначыць, што і геолёгічная гісторыя і цяперашні выгляд Нёмана асабліва моцна звязаны з лядавіковай эпохай і яе рэзультатамі. Ўвесь час, плывучы па Беларусі, Нёман старанна выкручуецца паміж морэнных узвышшаў заходняе Беларусі, па съядох, якія пакінулі па сабе лядавіковыя рэкі. І ня толькі сам Нёман, але і ўсё яго правыя прытокі плынуць у лядавіковых далінах; берагі гэтых далінаў робяць крыху весялэйшим выглядом. Лідзкае раўніны.

Ад м. Свяржаня Нёман робіцца судаходным, шырыня яго тут каля 20 саж.

Плывучы па шырокай даліне, сярод падмочаных сенажацій ды зялённых гаёў, атгінаецца Нёман з поўначы Наваградзкае ўзгор'е. Берагі яго тут няроўныя. На левым беразе, які досіць высака падымаетца над далінаю ракі, ляжыць барагая, густа заселеная і блізка бязъесная Наваградчына; на нізкім правым беразе, на пяскох і болотах раскінулася Налібока. Каму пушча, абышырнымі болотнымі сенажаціямі падыходзячая да самага Нёмана. Трэба лічыць, што і на мейсцы цяперашняе Налібоцкае пушчы нéкаласі было няглыбокае лядавіковое возера, ў якім сабіраліся воды з лядавіка, што ляжаў на паўночных ўзгор'ях; цяпёр на памятку аб гэным возеры засталіся вялізарныя прасторы пяскоў, досіць значныя болоты ля Нёмана ды нéкалькі вазёраў, з якіх найбольшае Кроман вызначаецца сваёю глыбінёю (каля 12 саж.).

Выпаўзаючы з пушчы, уліваецца ў Нёман Бярэзань*, якая блізка праз ўвесь час цячэ ў лядавіковай даліне; даліна гэтая з Бярэзані пераходзіць далей на паўночны ўсход аж да Вяльлі і гэтым даводзіць, што ў часы лядавіковыя вέрхняя

Вяльля мела сток праз Бярэзань у Нёман. Бярэзань з сваймі прытокамі праразае ўса ўсіх кірунках Налібоцкую пушчу, забіраючы ў сябе яе воды. Ад вусьця гэтае многаводнае ракі Нёман становіцца ўдвай шырэйшы (да 40 саж.) і ўжо мае выгляд запраўды вялікай ракі, а досіць хуткі бег яго робіць тое, што праз некалькі дзесяткаў вёрст, аж да м. Дакудаў а, на рацэ німа мялізнаў, гэтак звычайных і вышэй і ніжэй гэнага кавалка ракі. Нéйкі час яшчэ плыў Нёман на паўночны заход, а пасъля, дайшоўши да канца Наваградзкага ўзгор'я, завяртаецца на паўднёвы заход і яшчэ з другога боку абымое гэтас-ж ўзгор'е. Прыйгожаю, глыбокаю і съвётаю ракою плыў Нёман сярод дубовых Дакудаўскіх лясоў, а прыймаючы ў сябе ўсё новыя прытокі з правага боку, робіцца ўсё шырэйшым; ды, на жаль, пачынаюць ізноў на ім спатыкацца мялізы, моцна перашкаджаючы судаходству.

Яшчэ большым робіцца Нёман пасъля ўпаду ў яго Шчары. Зъмяніўшы ізноў свой кірунак на паўночна-заходні, ды шырака разыліўшыся сярод пяшчаных берагоў лядавіковае даліны, цячэ тут Нёман аж да самага Горадзенскага ўзгор'я, якое загароджуе яму дарогу. Тут съяды лядавіковае даліны, па днё якое плыў Нёман аж да Пясочнага, пачынаюць губляцца. Праразаючы Горадзенскае ўзгор'е, Нёман на працягу дзесятку вёрст каля Горадні цячэ ў значна вузэйшай (каля 30 саж.) даліне з высокімі і вёльмі стромкімі берагамі; на гэткіх берагох разбудавалася Горадня — ў тым якраз мейсцы, дзе Нёман ізноў крута паварачуе, каб далей плысыці праста на поўнач. Выгляд круты Нёмана пад Горадняю наводзіць на думку, што Нёман ужо ў пасъляладавіковыя часы сам прабіўся праз съянью Горадзенскага ўзгор'я, адсякаючы ад яго, праўда, досіць нязначную паўночную частку. А лядавіковая даліна, якою ён дагэтуль ўвесь час плыў, відаць, аблінала Горадзенскае ўзгор'е і кіравалася на паўдня да Нарві, пад Белысток. Зъяўляецца дзеля таго саўсім зразумёлае запытанье, якія-ж прычыны змусілі Нёман прабівацца праз ўзгор'е замёста таго, каб спакойна плысыці старым съледам лядавіковае ракі? Галоўнымі прычынамі, відаць, былі — абліленыне лядавіковае даліны ад заносу яе асадамі і, з другога боку, — агульнае падняцце паверхні зямлі пад ланцугом паўднёвых ўзгор'яў, сярод якіх ляжала ды з якімі разам мусіла падыміцца і лядавіковая даліна, аб якой мова; цяпёр съяды гэтас даліны на лёгка разшукаць. Апроч таго, магчыма, што даліна Нёмана ў тым мейсцы, дзе ён праразае ўзгор'е, была пракапана самім лядавіком альбо патокамі вады, якія цяклі падысподам лядавіка пад яго значнымі ціскамі. У кожным разе пад Горадняю Нёман досіць глыбака раскапуе навет старэйшыя геолёгічныя пласты (Крэйдава ды Нумулітычнае эпохай), якія выступаюць тут часамі на яго берагох у відзе, прыкл., крэйдавых скалаў ніжэй Горадні і г.д.

* Называюць яе яшчэ Бярэзінаю Заходнюю, ці Нёманскаю.

Перасéкшы Горадзенскае ўзгор'е, Нёман ізноў трапляе ў лядавіковую даліну, якая гэтым разам ідзе ўжо ўпоперак яго кірунку. Па днe гэтае даліны цяпér плывуць з правага боку Нёмана — р. Марацанка, з левага — р. Чорная Ганжа, дый пракапаны Аўгустоўскі канал. А ў лядавіковую эпоху па ёй сцыкала вада з Віленскага ўзгор'я ў даліну Бабра і далей у Нарву і Буг. Пераплыўши гэтую даліну, кіруеца Нёман далей на поўнач, у Літоўскую зямлю да Коўны, таксама пракопуючы сабе вузкую ды глыбокую даліну сярод старэйших геолёгічных пластоў, а ад Коўны, прыняўши там да сябе Вяльлю, плыве Нёман на захад, спакойна разліўшыся па нізіне, і ўпадае ўжо ў Усходній Прусіі ў затоку Балтыцкага мора Курыш-Гаф.

У ніжнім сваім цячэньні Нёман дзэліца на два вялікіх рукавы — Р у с і Г і льгэ (Л я л ё я). Недалёка ад вусьця Нёмана знаходзіцца над Курш-Гафом порт К л а й п э д а, якога нёмцы называюць Мэмель (гэтак сама панямэцку называецца і сам Нёман).

Агульная даўжыня Нёмана 821 вярста; з гэтага на Беларусь прыходзіцца каля палавіны, рэшта на Літву. Шырыня Нёмана ў нас даходзіць да 70 саж. улётку; у часы-ж разводзьдзя ў Нёмані міясцамі разъліваецца на 8 вёрст. Як ужо ўспаміналася, ад Сьвёра жа Нёман робіцца судаходным. Ходзіць па ім нěкалькі відаў непаравых судзінаў (баркі, байдакі, галяры, стругі, віціны), з якіх найбольшыя, віціны, падыймаюць да 12.000 пудоў; будуюцца гэтыя судзіны ў вярхоўях Нёмана і Шчары. Парады ў беларускай частцы Нёмана ходзяць толькі па некаторых кавалках ракі, бо па ўсім блізка цячэнні Нёмана ў Беларусі трапляецца шмат падводнага каменяня і мялізны, а галоўнае, што карыта Нёмана неагледжанае і непрачышчанае. Толькі ў Нямеччыне Нёман прачышчаны і абвёдзены грэблямі ячэ ў XVII сталецца. Ў даунейшыя часы значэннне Нёмана, як вадзяного шляху, і ў нас, відаць, ляпей разумёлі. Аб гэтым сьведчыць факт: у палове XVI в. Адам Тарло сваім коштам прачышчаў карыта Нёмана, каб зрабіць яго больш прыдатным для судаходства. Грамадзянства, відаць, ацаніла гэту ахвяру, бо навéт шмат пазыней паэты ўкладалі вéршы на чэсьць Тарла.

Цяпёр па беларускай частцы Нёмана ідзець значны сплаў лесу з вярхоўя ракі. Значнейшыя прыстані — Стоўбцы (адгэтуль найбольш адпраўлялася даўней тавараў), Масты, Горадня, Коўна.

З прыткаў Нёмана адзначым: левыя — Шчару, Зэльву і Чорную Ганжу і правыя — Бярэзань, Марачанку і Вяльлю.

Шчара (рыс. 27) мае досіць дзіўны кірунак цячэння. Пачынаецца яна на Наваградзкім узгор'і з невялічкага, на палавину заросшага возера Ка ўды ча ўскага і цячэ спачатку на паўднёв. Перасекшы морэнную граду Наваградзкага

ўзгор'я, што адыходзіць у Случчыну. Щара трапляе ў паўночнае Палессе, але пасля замёста таго, каб плысыці да Прыпяці, як можна было-б спадзявацца, завяртаецца назад і плыве на паўночны захад да Нёмна, яшчэ раз пераразаючы сваёю глыбокую тут далінаю Паўднёвы ланцуг узгор'яў. Берагі Щары найбольш пяшчаныя і лясістыя. Асабліва каля Нёмна Щара стварыла значныя пяшчаныя прасторы, на якіх разъяглася Ліпічанская пушча. Ў большай сваёй часыці Щара судаходная. Агінскім каналам яна звязана праз воз. Выганошчы з Ясьельдаю.

Чорная Ганжа гэтак сама служыць для злучэння Немна Аўгустоўскім каналам з сыштэмаю Віслы. У сваім вέрхнім цячэнні яна плаве па Сувальскім узгор'і сярод лічных вазёраў; цераз найбольшае з гэтых вазёраў, Ві́герае,

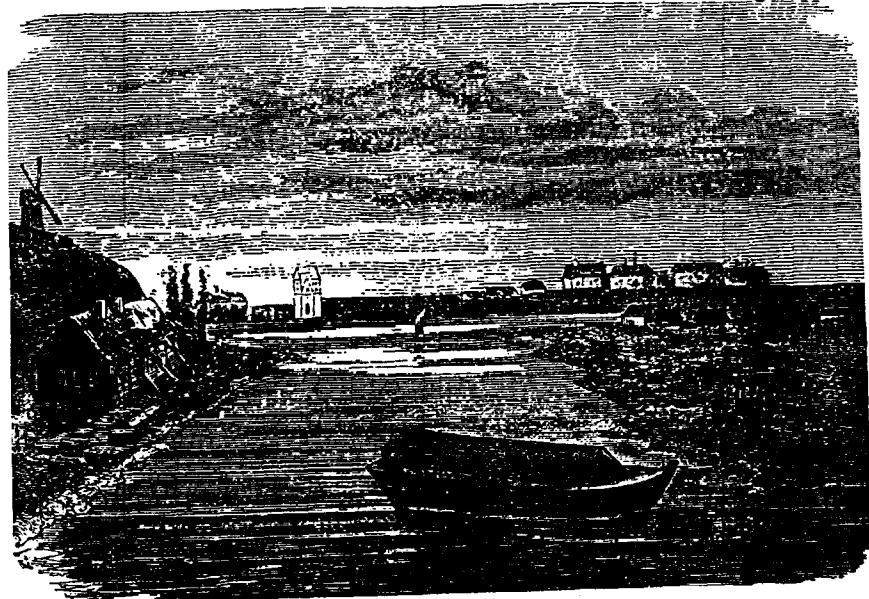
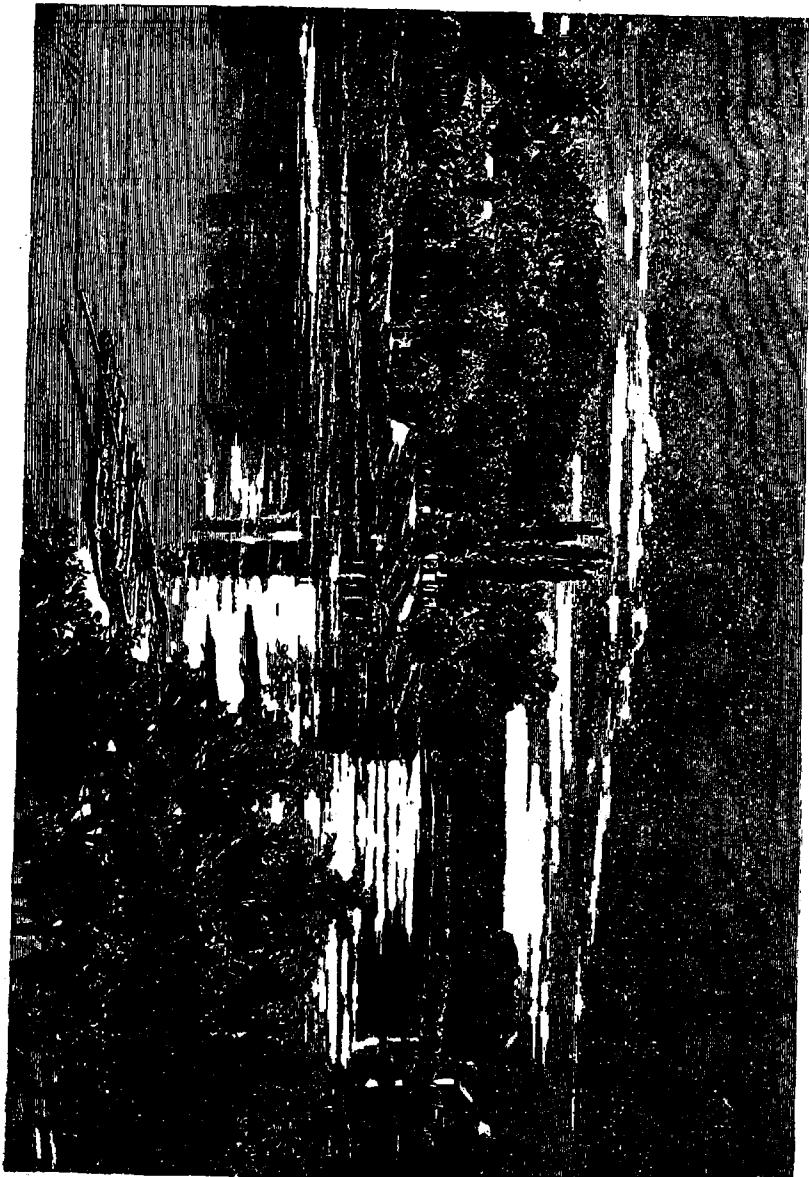

Рис. 27. Р. Шчара пад Слонімам.

рака праходзіць, а крыху ніжэй трапляе ў шырокую лядавіковую даліну, па якой і даплывае да Нёмана. **Мараchanка**, якая цячэ ў гэтай самай даліне, а толькі на другі бок ад Нёмана, пачынаецца пад Ашмянью. Яе шырокая, з высокімі берагамі даліна, па якой калісь плыла адна з найбольших лядавіковых рэк, цяпёр дзёліць раўнінную Лідчыну ад Віленскага ўзгор'я. Уздоўж правага берагу гэтае даліны ляжаць пяскі, на якіх раскінулася Рудніцкая пушча.

Вяльч (рис. 28) найпрыгажэйшая з беларускіх рэкаў. Вялікі Міцкевіч ды іншыя паэты Беларусі складалі аб ёй поўныя захвту і замілаванья песні, а ў даўныя часы над яе ўзьбядрэжкамі будавалі нашыя продкі сваё паганская сьвятыні.

Цячэ Вяльля ў шырокай лагчыне, паміж Сьвянцянскай-Докшыцкім, Віленскім ды Менскім узгор'ямі, якія, абкру-

Рыс. 28. Вяльля пад Вільню.

жуочы гэтую лагчыну, ляжаць навокала яе ў форме падковы. Вяльля выцякае з Менскага ўзгор'я, ў Барысаўскім пав., каля

в. Шылінцы (на паўдня ад Докшыцаў). Верхняя Вяльля аж да Смаргоняў цячэ па лядавіковай даліне, ў балоцістых берагох, сярод шырокіх пяшчаных і лясістых прастораў. Дно яе тут часта бывае грузкае, заваленое карчамі, а шырыня даходзіць да 15 саж. Недаходзячы м. Вялейкі, Вяльля прыймае з правага боку досіць значны прыток р. Сэрвач^{*}) і робіцца глыбокаю і шырокаю (18 саж.) ракою. Правы бераг яе робіцца вышэйшим, пяшчаным, на ім досіць густа пабудаваліся вёскі; левы-ж пакрыты вялізнымі балотнымі сенажаціямі, пасярод якіх па раскіданы паадзінокія дубы. Ніжэй Вялейкі пльве Вяльля сярод досіць значных балотаў, выходзячы з якіх, зъмяняе свой пачатковы паўднёва-заходні кірунак — на паўночна-заходні. Разам з тым яна пакідае лядавіковую даліну, якая і далей кіруецца на паўднёвы захад, ды, перасекшы ўзгор'е, трапляе ў вадазборнік Бярэзані Нёманскага; гэта апошняя рака выкарыстуе лядавіковую даліну і цячэ па ёй аж да ўтоку ў Нёман.

А Вяльля tym часам ад Смаргоняў пракопуе сабе сваю ўласную, досіць глыбокую, але вузкую даліну сярод узгор'яў, якія тут падыходзяць часамі да самых яе берагоў, робячы іх высокімі (да 35 саж. над вадою, як, прыкл., каля м. Жодзіша к.), ды стромкімі. На гледзячы на гэта, берагі Вяльлі тут найбольш пяшчаныя, мяйсцамі толькі гліністыя; яны застаюцца стромкімі і мала абысыпаюцца толькі дзякуючы вільготнасці нашага клімату. Дно Вяльлі тут засéяна камéньнямі ўсякае вялічыні, а навет парогамі, з якіх найбольшы — Прывітальня, і гэта ёсьць паважна перашкода судаходству, якое пасялья прачысткі ракі было-бмагчымым прынамсі ад вусьця Сэрвача. Шырыня Вяльлі ў сярэднім цячэнні ўжо досіць значная; пад Вільню, прыкл., яна даходзіць да 45 саж. Пад Вільню берагі Вяльлі асабліва прыгожы; тут яе няшырокую даліну акружаюць высокія, стромкі горы, часамі навет няпрыступныя скалы, часта пакрытыя густым лесам ды закіданыя рознае вялічыні камéньнем. Ніжэй Вільні Вяльля, выйшаўши з Панарскіх цясьнінаў, значна шырэе (даходзіць да 130 саж.), а яе берагі ад Кернава робяцца ніжэйшымі і пяшчанымі. Пад Коўнаю Вяльля ўліваецца ў Нёман.

Як бачым, цячэнніне і, асабліва, берагі Вяльлі па свайму характару дзеляцца на троі часткі; адрозніваюць: вéрхнюю Вяльлю — балотную, сярэднюю — камяністую і нíжнюю пяшчаную.

Агульная даўжыня Вяльлі 430 вёрст. Лічыцца яна судаходнаю ад м. Вялейкі. Спрабы наладзіць шырэйшы паходны рух па Вяльлі не ўдаліся з-за яе невялікае глыбіні і асабліва дзеля падводных камéньняў. У 1851 годзе была навет створана спэцыяльная паходная кампанія, але і яе старанні не далі рэзультатаў; пérшы паход быў падняўся з Вільні да Вялейкі ў часе веснавога разводзяця, аднак, як вада спала, ён ужо ня мог навет вярнуцца назад у Вільню. Цяпер па Вяльлі

^{*} Ёсьць яшчэ адзін Сэрвач; пльве ён па Наваградчыне і ўпадае ў Нёман.

ходзяць пароходы толькі па невялічкім кавалку ракі каля Вільні. Затое па Вяльлі сплаўляецца шмат лесу плытамі.

З прытокаў Вяльлі варта адзначыць: Сэрвач, які плыве ў шырокай лядавіковай даліне сярод вялікіх балотаў (Га-б-с-к-ія балоты), што ляжаць на спадах Сьвянцянска-Докшыцкае морэны; многаводную, сплаўную р. Ільлю; р. Нарач, што, прабіваючыся праз узгор і, ў сваіх стромкіх берагох нясé да Вяльлі воды вялікага возера Нарачы; р. Жаймяну, праз якую злучаюцца з Вяльлёю шмат вазёраў, ляжачых у морэнай краіне каля Сьвянцянаў, ды р. Вяллею, пры ўпадзеніі якое ў Вяльлю ляжыць Вільня.

На паўднёвы захад ад вадазборніка Нёмна ляжыць вадазборнік Бугу, прытока Віслы; частка вярхоўя гэтага вадазборніка заселеная беларусамі. Налéжыць да яго мénш, як /10 частка ўсяго прастору Беларусі (каля 20 тыс. кв. вёрст). Значэнне яго для Беларусі, аднак, не малое. Тут ляжыць і Беласток, і Белавежская пушча, і важнейшая нашыя каналы.

Буг пачынаецца ў украінскай Галічине, а ўпадае ў Віслу ўжо ў Польшчу. Толькі нéйкаю часткаю свайго сярэдняга цячэння (каля 170 в.) датыкаецца ён Беларускае зямлі, плынучы па яé заходнім мяжы. Яго даліна тут шырокая, але няглыбокая і часта, асабліва на паўдня ад Берасця, моцна забалочаная. Выгінаючыся ў шырокія лукі, плыве ён па безграницай Падляскай раўніне паміж зялённых сенажацяў, праз ѿчмыны гаі ды лясы. На поўнач ад Берасця яго берагі падымаютца і робяцца сушэйшымі. На высокім правым беразе Бугу пабудавалася шмат вёсак, ды найдалей на захад высунутыя нашыя старыя мёсты і мястэчкі, як, прыклад, Драгічын.

Правыя прытокі Бугу, ляжачыя ў Беларусі, Нарва, Ну-рец і Мухавец, ды прыток Нарви Бабёр маюць выгляд тыповых нíзінных балотных рэкаў, асабліва Нарва і Бабёр. Сонна цякуць гэтые рэкі па шырачэнным, але плоскім лядавіковым далінам, далёка навокала сябе забалочуючы суседнія раўніны ды робячы гэтым сваё берагі няпрыступнымі.

Нарва, пачаўшыся і даўті час плынучы сярод Белавежскага пушчы, прыймае ў сябе шмат багатых на ваду лясных рэчак і такім способам робіцца значнаю ракою. Да Беларусі Нарва налéжыць толькі сваім верхнім цячэннем; нíжніе ж яé цячэнне знаходзіцца ўжо ў межах Польшчи. Па свайму харектару гэтые дзвіні часткі ракі саўсім адна да аднаé непадобныя. Беларуская Нарва (да вусця Бабра) цячэ павольна па абшырнай балотістай нíзіне сярод бязъмежных лазовых зараснікаў, падмоклых лясоў і сенажацяў. Дзéліцца яна тут на множства рукаў, а па яé ўзьбярэжжах па раскіданы невялічкія вазяркі, пазарастаўшыя чаротам, сітнікам, вадзяною мятаю і г. д. Каля вусця Бабра гэтые балоты прасторы разыходзяцца ўжо на дзесяткі вёрст і твораць натуральную беларуска-польскую мяжу.

Увайшоўшы ў Польшчу, Нарва замыкаецца ў вузкой даліне з высокімі і сухімі берагамі, навет ня прыпамінаючымі таго балотнага раздолля, якое мае рака ў Беларусі*).

Уздоўж прытока Нарви Бабра, які сцягае ваду з Аўгустоўскага пушчы, ды вазёраў Сувальшчыны, ляжыць яшчэ шырэйшы паяс няпрыступных балотаў. Характар берагоў Нарви і Бабра робіць іх вельмі важнымі натуральнымі межамі Беларусі з Заходу; у значнай сваёй частцы яны й плынуць па этнографічнай мяжы Беларусі.

Правыя, беларускія прытокі Бугу і Нарви, збіраючы сваё воды з балотных лясоў, балотаў і вазёраў, хая і дзéліцца на рукавы, застаюцца, аднак, глыбокімі, многаводнымі і прыдатнымі да судаходства. Два з іх — Бабёр (з сваім прытокам Нéтаю) і Мухавец уваходзяць у систэму каналаў: першы — Аўгустоўскага, а другі — Каралеўскага.

Вадазборнік Дзвіні, большая частка якога належыць да Беларусі, а меншая — да Латвіі, мае выгляд досіць

Рыс. 29. Дзвіна пад Віцебскам.

даўгое, але няшырокое паласы; тумачыцца гэта тым, што Дзвіна ня мае гэткіх значных прытокаў, як Дняпро або Нёман.

Дзвіна (рыс. 29) пачынаецца на паўночнай мяжы Беларусі. Невялікаю ручайніку выцякае яна з воз. Дзвініца, ды праз некалькі вёрст ізноў упадае ў вялікое воз. Жадзéньне (Ахват); абодвы вазёры ляжаць на заходніх спадах Вокайскага лесу і Валдайскіх гораў; з воз. Жадзéньне Дзвіна выходзіць

* Rehman. Niżowa Polska.

ужо досіць значаю ракою (8 саж. шырыні) з високімі прыгожымі берагамі.

У сваім вέрхнім цячэнныі Дзывіна кіруеца на паўдня, пазней-жа — на паўднёвы заход. Мае яна тут значны спад, хутка цячэ, скатуючыся з узвышша, і перакопуе наскрозь няглыбокія тут лядавіковыя пласты, ды навет уразаеца глыбей, у старыя геолёгічныя^{*)} пласты, адкрываючы часамі значныя мінеральныя багацьці. Цячэ яна тут у глыбокай даліне; лясістых берагі яе высокімі вапенными ды даламітавымі скаламі падымоюща над далінаю ракі. Каля вёскі Веражуня ёсьць скала 60 саж. вышынёю; там-же на рацэ ёсьць парогі. Наагул дно Дзывіны ў вέрхнім цячэнныі няроўнае, цвярдое, закіданае каменьнямі, якія робяць на рацэ г. зв. за боры; а часта спатыкаоюща і досіць значныя парогі, створаныя старымі геолёгічнымі скаламі**).

Мінуўшы Веражунскія парогі, Дзывіна робіцца сплаўную ракою. Нéйкі час яна пльве па даўгой ды шырокай лагчыне, нéкалісі, відаць, занятай возерамі, можа, радам вазёраў, вéльмі шырака разъліваеца і робіць уражаныне вялікае ракі, а яе берагі пакрытыя заліўнымі сенажаціямі. Паслья берагі яе звужаюцца.

Ад вусця р. Мяжы на Дзывінэ пачынаеца судаходства. У гэтай судаходнай часці верхнія Дзывіны найбольшыя парогі: каля Вяліжу (Пушкарскія) ды вёрст 20 вышэй Віцебску (Руба, Капачы і ін.). Апошнія парогі цягнуцца па рацэ на якіх 15 вёрст. Стварыліся яны, відаць, дзякуючы нéйкаму выгінанью ў гэтых мейсцы старых (дэвонскіх) пластоў, дзеяя чаго рака, размыўшы лядавіковыя пласты, уразаеца ў цвярдь долёміты. Ня могуучы іх адразу пераплаваць, Дзывіна ля в. Руба марудна падымоюща на перагараджуючы яе каменны вал, а пераплыўшы праз яго, з вялікою скорасцю спадае ўніз; творыцца тут быццам невялічкі вадапад. Толькі ў адным мейсцы сярод ракі вада здалела прарэзаць сабе глыбокі, але вузкі ход праз парог і тут ляціць яна з шалёнаю скорасцю.

Іншыя парогі больш пераплаваныя, і там вада цячэ спакайней. У даўнейшыя часы, калі вышэйапісаны вал быў яшчэ не пераплаваны, на мейсцы цяперашніх парогаў, відаць, быў цэлы рад большых і меншых вадападаў; гэта былі часы моладасці ракі Дзывіны. Цяпер яна, што раз то больш размываючы сваё дно, робіцца спакайнейшаю. Ўсё-ж парогі, аб якіх была мова, і цяпер яшчэ моцна перашкаджаюць судаходству.

Вéрхняя Дзывіна прыймае шмат невялікіх прытокаў, па якім у яе цякуць воды лясістага ды багатага вазёрамі паўночнага ўсходу Беларусі. Найбольш дадаючы ёй сілы і павагі яе левая судаходныя прытокі Мяжа і Каспля. Пад Віцебскам ужо шырыня Дзывіны каля 50 саж., а пад Полацкам — да 120

саж. Прамінуўшы Віцебск, Дзывіна пакрысае спускаеца на Полацкую нізіну. Пад м. Бешанковічамі яна заламоюща ды цячэ адгэтуль ужо на паўночны заход. Крыху ніжэй гэтага залому ў Дзывіну упадае р. Вул; гэтая рэчка пльве па днё лядавікове даліны, якою сцякала ў Бярэзіну Дняпроўскую ды ў Палескае возера вада з Полацкага лядавіко-вага возера.

Прамінуўшы парогі, што пад Віцебскам, Дзывіна пльве шмат спакайней сярод берагоў, зложаных з лядавіковых пяскоў ды чырвонае гіны, часамі досіць высокіх і стромкіх. Камéння ў рацэ мала, парогаў саўсім німа, за тое шмат мялізнаў. Мяйсцамі да яе берагоў падыходзяць морэнныя грады і робяць краявід весляйшым.

Ад вусця р. Дзісёнкі пачынаеца ѹзноў парожыстая частка Дзывіны. Каля самага мesta Дзісны на рацэ ёсьць досіць трудны для плаванья і небяспечны парог; у гэтым мейсцы якраз Дзывіна спускаеца ў найглыбейшую частку Полацкага нізіны, і яе дно завалена камéннем, праз якое, разъбіваючыся, з шумам і вéльмі хутка бяжыць вада. Далёй Дзывіна пэўны час пльве спакойна па пляшчаным днё.

Прамінуўшы вусце р. Дрысы, Дзывіна выходзіць з Полацкага нізіны і перасякае Дзывінскае ўзгор'е. Дно яе ѹзноў робіцца цвярдым ды камяністым; часта яно бывае зложанае з старадаўніх вапенных і даламітавых пластоў, якія твораць на рацэ ў мейсцы яе пералому праз узгор'е группу Краслаўскіх парогаў. На працягу бязмала 20 вёрст рака скрэз закідана камéннем і на ёй творыцца цэлы рад забораў ды парогаў. Высокія прыгожы берагі Дзывіны (рыс. 12), зложаныя тут з глінай ды вапенных пляшчанікаў, густа засéяныя морэнным камéннем, паабрасталі лесам, або пакрыты ўраджайнымі паліямі. Ваколіцы Краслаўкі адзначаюцца вялікаю прыгожасцю.

Падыходзячы да Дзывінску, Дзывіна прыймае выгляд вяліке, шыроке і многаводнае ракі. Ад Дзывінску ж і пачынаеца найбольш жывы рух па рацэ ўніз, а шмат судзінаў, што падымоюща ўвёрх па рацэ, ў Дзывінску перагружаюць тавар на чыгункі; ўсё гэта моцна павялічuje гандлёвае значэнне Дзывінску.

Ніжніе цячэнныне Дзывіны знаходзіцца ўжо ў прасторах Латвіі. Пераваліўшыся праз парогі каля Ілукштаду, на самай мяжы Беларускага прастору, ды праз асабліва вялікія і небяспечныя парогі каля Крэйцбургу і Якобштату (Перакорыш), Дзывіна каля м. Рыгі некалькімі рукавамі упадае ў Рыжскую затоку.

Агульная даўжыня Дзывіны — 920 вёрст; з гэтага ліку каля 600 вёрст цячэ Дзывіна па Беларусі. Як ужо адзначана, судаходна яна робіцца ад вусця р. Мяжа. Вясною судзіны сплаўляючыся па Дзывінэ навет ад вусця р. Таропы, што ляжыць крыху ніжэй Веражунскіх парогаў. За тое ўлётку большыя судзіны падымоюща ўвёрх па рацэ толькі да Дзывінску, а там павінны перагружаць тавары на чыгунку.

^{*)} Дэвонскае ды Вуглявое эпохай.
^{**) Дэвонскімі.}

Агульны харктар Дзьвіны, асабліва-ж яе камяністашць і парожыстасць, робіць шмат перашкод судаходству па ёй. Ня гледзячы на гэта, ў мінуўшчыне Дзьвіна была адным з важнэйшых вадзяных шляхоў, якія злучалі Эўропу з Усходам; у наш час таксама пры ўсёй конкурэнцыі чыгунак судаходства па Дзьвінэ досіць разьвітае; а пры належным выпраўленыні берагоў і дна ракі, пры яе урэгуляванні, што пэўне будзе зроблена ў недалёкай будучыне, значэньне Дзьвіны, як вадзяного шляху, звязаўчага з морам паўночную і ўсходнюю Беларусь, будзе вялізарнае. З непараевых судзінаў найбольш ходзяць па Дзьвінэ невялікія лайбы. Даўней шмат хадзіла вялізарных с тругоў; звычайна яны толькі сплаўляліся ўніз і ў Рызе прадаваліся на дровы. Параходы ходзяць ад Вяліжа ўніз аж да самага Дзьвінску. Бярэзінскім каналам Дзьвіна праз р. Вулу, Лепельскае возера ды р. Эсу злучаная з систэмай р. Бярэзіны. Важнейшая прыстані на Дзьвіне: Вяліж, Сураж, Віцебск, Бешанковічы, Полацак і Дзьвінск, ды Лéпель на Бярэзінскім канале, Парэчча на Касплі, а Бéлы на р. Вобши, прытоку Мяжы.

З прытокаў Дзьвіны адзначым: правы — Таропа, Усьвят, Вобаль, Полата і Дрыса, левы — Мяжа, Каспля, Вула і Дзісенка. У большасці гэта невялікія рэчкі, выцякаючыя з вазёраў морэннага краю і выносячыя іхнія воды ў Дзьвіну. Віцебска-Нéвельская града ды іншыя ўзгор'і, падыходзячы досіць блізка да Дзьвіны, не дазваляюць ёй мέць вялікія прытокі. Найбольшым з прытокаў Дзьвіны ёсьць р. Мяжа, якая з упадаючай у яе Вобшай цякуць па глухой, лясістай краіне на захад ад Вокаўскага лесу. З прычыны багацця гэтае краіны лясамі сплаў лесу па абедзвею рэкам надта вялікі. Каспля выцякае з досіць значнага Касплюскага возера, якое ляжыць сярод Смаленскага морэны. Па ёй так сама, як і па р. Мяже, з прычыны адсутнасці ў паўночнай Смаленшчыне чыгунак, ідзець досіць жывы рух непараевых судзінаў. Р. Дзісенка цікавая тым, што кірунак яе бέгу блізка што процілéжны бéгу самога Дзьвіны. Верхняе яе цячэнне знаходзіцца на Дзьвінскім узгор'і; перасякаючы яго Дзісенка дакапуеца мяйсцамі да старых геолёгічных пластоў, якія паказуюцца ў яе глыбокай даліне. У ніжнім сваім цячэнні, на просторах Полацкае нізіны, Дзісенка мае выгляд балотнае ракі. Р. Дрыса таксама ў большай часці плаве па Полацкай нізіне; аднак яе правы бéраг высокі і сухі, а гэта паказуе, што гэтую раку трэба лічыць паўночнаю граніцю даўнейшага лядавіковага возера і цяперашняе Полацкае нізіны. Прыток Дрысы Сволна звязаны каналам з Асьвейскім возерам, а вазёрнамі пратокамі — з воз. Сёбежскім; па ім сплаўляеца шмат лесу.

З усіх прытокаў Дзьвіны судаходныя толькі Мяжа, Каспля і Вула.

На поўнач ад вадзборніку Дзьвіны праз нявысокі вададзéл ляжаць падзёленыя між сабою Віцебска-Нéвельская градою вадзборнікі рэк Ловаці і Вялікае. Беларусы жывуць па вéрхніх частках гэтых вадзборнікаў. Пачынаюцца абéдзіве ракі паміж узгоркаў і вазёраў нашага морэннага краю, а ўпадаюць: Ловаць праз воз. Ільмень і р. Волхав, а рака Вялікая праз Пскоўскую возера і р. Нарову — у Фінскую затоку Балтыцкага мора. У старыя часы па пéршай ішоў вадзяны шлях у Ноўгарад, па другой у Пскоў, а далей і па аднай і па другой — у мора; абодвух шляхі мусіць быті часткамі меўшага гэткае важнае тады значэнне вялікага вадзяного шляху «з Варага ў Грэці». Далей на паўдня гэты апошні шлях пераходзіў на прытокі Дзьвіны, на самую Дзьвіну і яшчэ далей — у систэму Дняпра, па якому варажскія чаўны даплывали да Чорнага мора і Бізантыі. Цяпер аб гэтым шляху засталіся толькі гістарычныя ўспаміны. Аднак і нядаўна быті праекты, каб злучыць каналам р. Ловаць з прытокам Дзьвіны Вобальлю, што можна было-б лёгка зрабіць, бо абедзве ракі вéльмі блізка адна да адной падыходзяць.

Урэшце на паўночным усходзе мяжа Беларусі на працягу нéкалькіх дзесяткаў вéрст ідзé правым бéрагам вéрхнєе Волгі, найбольшае ракі Маскоўшчыны і ўсяе Эўропы. Беларусы, дайшоўшы да Волгі, разсяліся па яе невялікім правым прытокам р. Моладому Туду і р. Жукопе, якія выцякаюць з Вокаўскага лесу. Таксама з Вокаўскага лесу, з Ельнінскага вузла выцякае яшчэ адна рака систэмы Волгі — Вугра, прыток Окі. Вадзборнік Волгі займае нязначную частку беларускага прастору; дзякуючы досіць высокаму вададзéлу дый, відаць, і гістарычным прычынам каналы ня звязаюць яго з іншымі вадзборнікамі Беларусі.

§ 20. ГІСТАРЫЧНАЕ ЗНАЧЭНЬНЕ РЭКА.

У старадаўняя часы ўвесь наш край быў пакрыты непраходнымі балоцістымі лясамі — пушчамі. Вéльмі многа трэба было патраціць часу і працы, каб праз туго нéтру пралажыць хоць якую-такую дарожку. Дзеля гэтага людзі пераяжджалі з аднаго мéйсца ў другое па рэках і наагул — вадою. Гэта была лёгкая і хуткая дарога. Ня йначай-жя як па рэках перавозілі і ўсё тавары. На берагох рак будавалі мéсты, а ў іх на рынках ішоў торг, мéна тавараў. Можна сказаць, што ўсё жыццё нашых продкаў адбывалася каля рак і на рэках, на гэтых вадзяных шляхах.

Вось-жя Дзьвіна была вéльмі важным вадзяным шляхам: па ёй вéзылі тавары з усходу, з Азіі да культурных заходніх народаў — у Нямечыну, Скандинавію, і наадварот. Дзеля гэтага першыя беларускія гарады — Полацк ды Віцебск пабудаваныя над Дзьвіною.

Вялікае значэнне мέў і Дняпро. Па ім ішла дарога з Бізантый (Грэцы) у Скандынавию. Бізантыйскія або кіеўскія госьці (гандляры) падымаліся ўверх па Дняпру, ці па якім з яго прытокаў, аж пакуль можна было плысці, а пасля перацягвалі сваё чаўны ў бліжэйшы прыток Дзьвіны або Нёмна і плылі далей. Тое мэйсца, па якому цягнулі (валаклі) чаўны, называлася волакам. Між іншым успамінае ўжо намі ўзышто — Вокаўскі лес называўся даўней Валокаўскім дзеля таго, што цераз яго якраз ішло шмат волакаў.

Цяперарака няма даўнейшых лясоў, высыхаюць і рэкі. Апроч таго людзі папракладалі новыя, нязнаныя ўпярод дарогі — чыгункі, па якіх ёздзіць і выгодна і скора. Дык цяпёр рэкі ня маюць ужо ўсяго даўнейшага значэння.

Але ўсё-ж значэнне гэтае вялізарнае. Ня гледзячы на тое, што нашымі вадзянымі дарогамі мала апекаваліся і яны, неагледжаныя, пакрысé псоваліся, ўсё-ж па іх ішла ў чужыя краі большая частка важнейшага нашага вывознага тавару — лесу і дрэва.

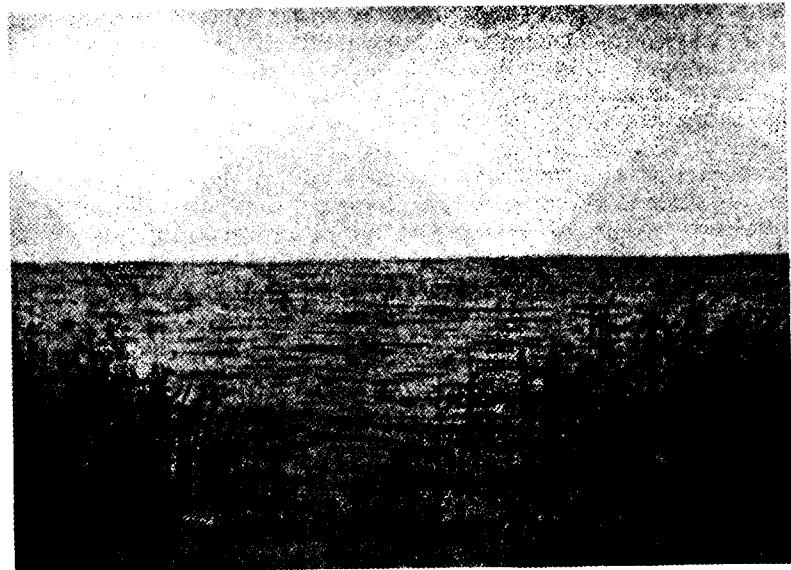
А шмат якія майсцоваясьці, дзе няма чыгункі, і дагэтуль яшчэ звязаны з рэштаю сьвету толькі вадою. Прыходзіць параход — прывозіць почту, тавары, новых людзей. У надречным мястэчку адрозу ўсё ажывае, пачынае крататца, мітусіца. Хто прадае, хто купляе, хто збираецца ў дарогу — на параход. Адыйшоў параход — і йзноў ціха ў мястэчку, усё занятыя сваёй штодзённаю працою.

Каб больш увагі ў нас зварочавалася на вадзяныя шляхі, шмат багацьця знайшлі-б мы ў нашым глухім і дзікім Палесьсі.

§ 21. В А З Ё Р Ы.

У Беларусі трапляюцца вазёры нéкалькіх відаў. Найбольш розньніца між сабою морэнныя і палескія вазёры. Вазёры морэннага краю займаюць звычайна заглыблёныя лядавіковага паходжання. Лядавік, пасуваючыся па прасторы Беларусі, часта выкапаваў або, як кажуць, выораваў глыбокія і даўгія равы, якія бываюць выцягнутыя з паўночнага заходу на паўднёвы ўсход, значыць, у тым самым кірунку, у якім пасуваўся па Беларусі лядавік, што і зразумела. У гэтых равы сабралася вада і стварыліся даўгія вузкія вазёры, як прыклад. **воз.** Бéлае (на паўн.-ўсх. ад Горадні), **воз.** Сьвірскае (у Свянцянскім пав.). Выцягнутыя на дзесяткі вёрст і ня вельмі шырокія (1—2 вер. шырыні), яны робяць уражанье нéйкіх вялізарных рэк. Але большая частка вазёраў морэннага краю ляжыць праста ў найніжэйшых майсцох, у лагчынах між морэннымі ўзгоркамі; ад разъмяшчэння гэтых узгоркаў ды наагул ад выгляду паверхні акружуючае возера майсцоваясьці залéжыць форма возера, і зразумела, што гэтая форма звычайна бывае дужа неправідовая, дзіўная, з зубцамі, затокамі, паўвастравамі і астрравамі. Гэткія зрэзаныя вазёры звычайна спатыкаюцца ў майсцох з добра выяўленым морэнным

краявідам, там, дзе ляжаць канцавыя морэны. Там-же, дзе морэнны краявід нявыразны, а таксама ў краінах падысподніе морэны форма вазёраў робіцца значна больш правідоваю, закругленаю, падобнаю на кола, эліптычнаю і г. д. У кожным разе вазёры морэннага краю, лéжачы між лясістых узгор'яў, маючы сухія, а часамі высокія ды стромкія берагі, моцна адрозніваюцца ад палескіх вазёраў (рыс. 18). Апошнія ляжаць на вялізарнай нíзкой раўніне Палесься і зьяўляюцца рэшткамі вялікага лядавіковага возера, якое ў даўнейшыя часы пакрывала бязмала ўсю паўднёвую Беларусь. Вакола кожнага з іх абручом у нéкалькі вёрст шырыні ляжаць

Рыс. 30. Палеское озеро.

непраходныя балоты, пазарастаўшыя буйнымі вадзянымі расьлінамі: чаротамі, сітнікамі і г. д.; гэтymі-ж травамі зарастае і значная больш мéлкая частка возера ўздоўж берагоў, увесь час звужаючы простор вады, вольны ад расылінаў (рыс. 30). Дно палескіх вазёраў пакрытае цэлым лесам вадзяных расылінаў, творачых тваны. Форма гэтых вазёраў звычайна досіць правідовая, круглая ці эліптычная, бяз рэзкіх выступаў.

Трэба яшчэ ўспомніць аб асобным відзе невялікіх вазёраў, якія ляжаць у далінах вялікіх нізінных рэк. Ствараюцца яны звычайна з ракных пратокаў і рукавоў, занесеных мулям і пяском ды аддзéленых такім чынам ад ракі. Гэткія азяркі маюць звычайна форму в е т а х. Уздоўж берагоў Прыпяці, Нарви і Дняпра ў яго палескай часыці гэткіх вазёраў ёсьць бяз ліку.

Трэба адзначыць, што шмат якія з вазёраў Беларусі злучаюць у сабе прымёты нéкалькіх тыпаў вазёраў і да нíводнага ў цэласці іх аднéсці нéльга.

Найвялікшым з беларускіх вазёраў ёсьць воз. **Нарац**, якое ляжыць у вадаэборніку Вяльлі на поўнач ад яе і злучанае з Вяльлёю праз р. Нарац. Возера гэтае мае закругленую форму, і тыповым морэнным возерам лічыць яго нэльга. Займае яно 72,4 кв. вярсты прастору; яго даўжыня больш 12 вёрст, а шырыня даходзіць да 10 вёрст. Дзеля гэтага процілегнага берагу возера саўсім блізка ня відаць, асабліва пры пахмурным надвор'і. Калі-ж да гэтага вέцер узбурыць паверхню вады і па возеры пачнуць хадзіць высокія хвалі, робіць яно ўражаныне вялікае ды дужа харошае марское затокі, акружанае вянком залёных бароў. Гэтае ўражаныне яшчэ пабольшуецца дзеля таго, што хвалі выкідаюць на бераг шмат вадзяных расылінаў, творачы ўзбярэжны вал, які прыпамінае такія-ж валы на марскіх узбярэжжах*).

З аднаго боку возера акружана нявысокімі ўзгор'ямі, з другога — вялікімі балотамі ды лясамі. Ўзгор'і перасечаны няглыбокімі ярамі, якія пазарасталі цёрнамі ды дзікімі рожамі. З заходняга бéraгу ў возера спускаецца даўтая каменная грэбля, называная Скок. Цягнецца яна да невялікага каменчага востраву, што ляжыць сярод возера. Возера досіць глыбокае (да 20 саж.). Дно яго наагул цвярдое, гліністое, вада вέльмі чистая. Воз. Нарач вέльмі багатае на рыбу; у часе бураў вада выкідае на бéraг шмат рыбы; істнue навет легенда аб tym, як у адзін неўраджайны год возёра, выкінуўшы на бéraг шмат рыбы, выратавала акалічнае насяленыне ад голаду.

У сусéдстве з воз. Нарач ляжыць цэлая група досіць вялікіх вазёраў; з іх вызначаецца сваім харастром **воз**. Баторын. Акружанае высокімі ўзгор'ямі да адвéчнымі барамі, з нязвычайна чыстаю вадою, яно вéльмі надаёцца на ўстройства тут нéйкага курорту з вазёрнымі купальнямі. На поúач ад воз. Нарач ляжыць адзéленае ад яго высокою камяністую морэнную градою **воз**. Мядзёл; яно налéжыць ужо да вадазборніку Дзёзвіны, зрэзана паўвастравамі і мае выгляд тыповага морэннага возера. На захад ад Нарачы ляжыць ужо ўспомненае даўгое Сьвірскае воз., а каля яго круглае Вішнеўскае **воз**.

На поўнач ад гэтае групы вазёраў ляжаць вазёры чыста морэннага тыпу. У Браслаўскім павéце вéльмі шмат вазёраў. Некаторыя з іх досіць вялікія, як, прыкл., воз. Дрысвяты (41 кв. вяр.), Дрысвяты і Снуды (22 кв. вяр.). Воз. Дрысвяты вéльмі глыбокі; мяйсцамі глыбіні яго даходзіць да 25 саж. Усё гэтая вазёры багатыя на рыбу. Часамі ў іх знаходзяць шчупакоў па пуду вагі дай большых.

Віцебшчына ўся засéяна большымі ды мénшымі вазёрамі. Ў адным толькі Лéпельскім павéце іх налічуюць нéкалькі сотняў. Большая частка іх мае тыповы морэнны выгляд.

З паўночных беларускіх вазёраў трэба адзначыць воз. Лéпельскае — невялікае, але важнае з таё прычыны, што праз яго праходзіць Бярэзінскі канал, у систэме якога гэтае возера іграе далёка не апошнюю ролю; над гэтым возерам стаіць м. Лéпель. Досіць значнае Сéбежскае воз. акружвае сабою паўвостраў, на якім стаіць м. Сéбеж. У Сéбежскім-жа павéце, на мяжы з Нéвельскім ляжыць рыбнае воз. Сыvіблá (14 кв. вёрст), слauнае з сваіх вялізарных і тлустых ляшчоў; ў яго ўразаецца каменная града, як яé называюць Чортава Грэбля. Недалёка ад гэтага возера, ужо ў Полацкім пав., ёсьць досьць вялікае (24 кв. в.) і выцягнутае воз. Няшчорда. Яго паўночны бераг абкіданы прыгожымі ўзгоркамі, на якіх густа пабудаваліся вёскі. Возера рыбнае, водзяцца ў ім вялікія ляшчы. Рыбалоўства дае добры зарабатак акалічнаму насяленню. На паўвостраве, што далёка ўразаецца ў возера, віднеюцца руіны старасьвіцкага замку, якога пабудаваў калісць Іван Грозны на страх нашым дзядом. Недалёка ад руінаў ёсьць г. зв. княжая маўля. Лéгенда кажа, што нейкі князь напаў на замак, што ўпярод тут стаяў, узяў яго дый перабіў безміласэрна ўсіх людзей. За тое Бог пакараў яго, — паслаў мор, ад якога паўмірала ўся дружына князева. Сам князь закапаў сваё скарбы ў гары ды хацёў уцякаць адгэтуль; але захварэў і таксама памёр.

Да найбольших вазёраў морэннага краю налέжыць воз. Асьвейя — у Дрысенскім павеце; цягнецца яно праз 12 вёрст і займае 49 кв. вёрст прастору. Возера гэтае глыбокое і бурнае. Пасярод яго ляжыць значны востраў, які называецца Д. У. Сваёй моцна закругленай формаю гэтае возера адрозньоєцца ад тыповых вазёраў канцавое морэны. З акружаючых воз. Асьвейю балотаў пачынаецца р. Сіняя, прыток р. Вялікае. Само возера каналам злучана з р. Сволнаю і Дрысой. Па канале сплаўляецца шмат лесу. Рыба ў возеры нясмачная і рыбалоўства на ім неразвітае.

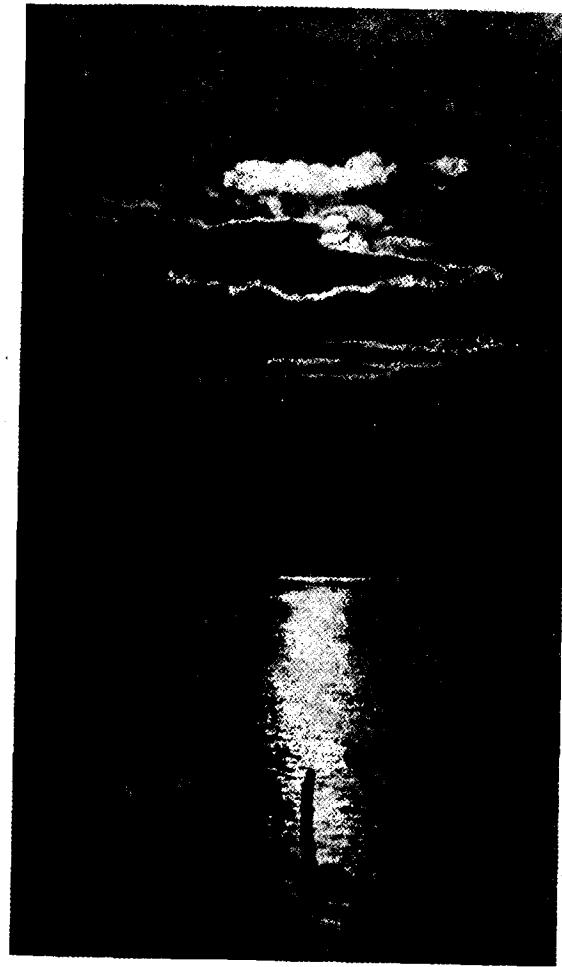
На паўднёвы ўсход ад Лепеля морэнны край заканчуецца групаю вялікіх вазёраў, з якіх найбольшыя Лукомскае (каля 30 кв. вёр.); вазёры гэтыя ляжаць яшчэ ў вадазборніку Дзьвіны.

Цэнтральная Беларусь наагул вёльмі бέдная на вазёры. Паверхня яе пакрытая морэнамі старэйшага вёку і з яе вазёры ўжо пасьпёлі пасьцякаць у рэкі ды павысихаць. Пазаставаліся цяпёр толькі дзе-ня-дзé невялічкія азяркі, даючыя, вёдама, толькі слабое ўяўленыне аб даунейшым багацьці краіны вазёрнымі водамі. Да такіх вазёраў належала вазёры Наваградчыны — Світазь, Каўдычаўскае і Кроман, цікавыя і па сваёй прыродзе і па культурна-гістарычным успамінам.

^{*)} Rehman, Polska Niżowa.

Сьвітазь (рыс. 31), невялічкае дужа прыгожае вазярко, ляжыць сярод старых мяшаных лясоў у Наваградчыне, каля м. Валеўкі (на паўдня ад Наваградку). Берагі яго абружаныя елкі, дубоў, бярозы, ліпы, грабу, ясені ды іншых дрэваў. Возера на мае стоку ні ў адну раку. Заўважана, аднак, што яно пашираецца ў паўночным і паўднёвым кірунках, падмываючы высокія берагі, а за тое яго ўсходні і заходні берагі адступаюць, пакідаючы па сабе на берагах возера, балота, заросшае бліжэй да вады лазняком і чаротам, а далей — пераходзячае ў звычайную імшару, з баґуном, якога тут называюць ца́рэльлем. На мейсцы даўнейшых берагоў возера застаюцца валы, створаныя з выкінутых на бераг вадзяніх расьлін на вазёрнае муле.

Глыбіня Сьвітазі даходзіць да 6 сажанёў. З берагу возера зарасло шмат дзё чаротамі ды іншымі травамі; таксама мае Сьвітазь і багатую падводную расьліннасць. Спатыкаюцца на Сьвітазі між іншым некаторыя рэдкія расьліны. З іх асабліва

Рыс. 31. Воз. Сьвітазь у начы.

цікавая Лёбэлія (*Lobelia Dorthmani* — з сям'і *Campanulaceae*). Яе сіняя квёткі надзвычайна прыхарошуць паверхню вады ў Сьвітазі. Вада ў Сьвітазі вельмі чистая і смачная, як у кропніцы, берагі і дно высланыя шмат дзе, быццам сумысьля, разнакалёрнымі каменічкамі. Робіць Сьвітазь, адным словам, чаруючое ўражаныне асабліва на людзей, якія з вялікіх местаў прыяджаюць сюды, каб паглядзець на возера.

Сьвітазь праславіў на ўвесь сваі творамі вялікі Міцкевіч, які ў Наваградчыне радзіўся і пражыў лепшыя часы сваё моладасці. Над Сьвітазю, пэўне, пісаў ён не адзін з сваіх няумірушчых твораў; некаторыя з іх беспасярэдна ёй пасвячаны. Затым падарожныя, якіх шмат ёзьдзіць аглядаць цудоўную бацькаўшчыну Міцкевіча, ніколі ня мінаюць Сьвітазі; з гэтай-же прычыны возера добра апісаны ў навуковай літаратуры ды ў красным пісьменстве. А об'ектыўна кажучы, шмат ёсьць вазёраў на Беларусі, на мяенш прыгожых за Сьвітазь, на мяенш цікавых з навуковага боку; толькі няма каму звязніцу на іх належнае ўвагі.

На паўдня ад Сьвітазі ляжыць воз. Каўдычаўскае, гэтак сама звязанае з імем Міцкевіча, які радзіўся ў невялікім засыценку Завосьсі, што ляжыць над гэтым возерам, ці, ляпей кажучы, над аkrужаючаю возера шырокім абручом балотнаю сенажацю, што на мяенш даўно пэўне была дном возера. Праз Каўдычаўскэ возера працякае р. Шчара; недалёка адгэтуль яна і пачынаецца. Возера наагул мае падобны да палескіх вазёраў харктар. У ім таксама спатыкаецца шмат рэдкіх расьлін.

Варта яшчэ адзначыць воз. Кроман, якое ляжыць на правым беразе Нёмна, ў Налібоцкай пушчы. Аkrужанае з усіх бакоў нізкою роўнаю мяйсцоўшчыю даліны Нёмна, яно аднак вызначаецца сваёю глыбінёю (12 саж.). Такую глыбіню нізіннага возера можна вытлумачыць тым хіба, што ў часы лядавіковыя тут быў стварыўся нейкі вір, можа дзякуючы лядавіковому вадападу, і размыў глыбокую яму, у якой цяпер зъмяшчаецца возера.

Іншае цікавае возера, гэтак сама ляжыць на ўзьбярэжжы Палескага нізіны, на паўночны ўсход ад Гомеля. Гэта возера Равучае. Часамі чутно, што гэтае возера быццам раве́ць; мягчыма, што гэта звязана з нейкімі карставымі зьявішчамі і што возера злучана падзёмнымі ходамі з недалёка ляжачаю р. Іпуццю. Так сама, мусіць, трэба тлумачыць і тое, што на дні возера ляжыць цэлы лес нейкіх затопленых дрэваў, а мяйсцовая лягэнда кажа, што тут адбыўся ўжо ў часы гістарычныя правал мяйсцоўшчы.

З паміж палескіх вазёраў важнейшыя: воз. Князь, якое ляжыць на поўнач ад Прыпяці паміж Случам і Птычам; паміж Ясельдаю і Шчараю ляжыць воз. Выганошчы і група Зыдзітаўскіх вазёраў, ды воз. Пагоскае. А найбольш вазёраў на Палессі (некалькі дзесяткі) ляжыць уздоўж вέрхняе Прыпяці. Ужо каля самага Бугу ляжыць група ладаўскіх вазёраў, займаючыя лагчыну, якою некалісь, мусіць, злучаліся воды лядавіковага возера з Бугам. Урэшце па ўсім Палессі па раскідана нямала невялікіх напоўзарастаючых вазёраў, наагул кажучы, мала даследжаных.

Возера Князь ляжыць у самым глухім Палессі, значную частку году адrezаным ад усяго съвёту вялізарнымі балотамі. Берагі возера кропніцы, і на іх пабудавалася некалькі вёсак. Цягнецца возера праз якіх вёрст 15, мае круглаватую форму і займае простору каля 45 кв. кілометраў. Ня звязанае яно

ні з якою ракою; толькі ўпадае ў яго невялікая рэчка Ям а. Ў канцы прошлага вёку возера было злучана каналам з Прыпяцю, і тады шмат вады з яго сплыло, а ўперад возера займала ўдвая больш прастору. Воз. Князь вельмі рыбае; ёсё акалічнае насяленыне жыве́ць з рыбы. Засталося на возеры ад старадаўных часоў шмат паляў, на якіх даўнёй, мусіць, была нейкая будоўля. Легенда кажа, што сярод возера слуцкі князь (да якога ваколіцы возера належылі) пабудаваў замак, ды ў гэтых замку замкнуў свайго брата. А ў часе разводзьдзя вада затапіла гэты замак, дык утапіўся й той князёў брат; нібы-то дзеля гэтага і возера называюць Князем. Магчымы, што тут было адно з старэйших дрыгвіцкіх пасяленняў.

Воз. Выганошчы ляжыць на мяжы Пінскага і Слонімскага пав., нéкалькі вёрст на паўдня ад р. Шчары; праз яго-ж праходзіць Агінскі канал, злучаючы Шчару з Ясельдаю. Возера знаходзіцца ў вельмі дзікай мяйсцавасці: з усіх бакоў на якіх 10—15 вёрст яно акружана непраходнымі, грузкімі балотамі, што паразылі лазовым заразнікам, і да яго з сухаземля ў ўплую пару году немагчыма даступіцца. Толькі ў чаўні па канале можна дастацца ў возера і ляпей яго разгледзіць. Возера мае дзікі, гмуры выгляд. Займае яно каля 30 кв. вёрст прастору, але ў часе разводзьдзя залівае суседнія лясы на шмат вёрст навокала. Воз. Выганошчы, на гледзячы на сваю вялічыню, няглыбокае, але дно яго надта грузкое; дзялтая жэрдка апускаецца ў яго і не дастае да цвярдога дна. Мусіць, дзеля гэтага ў часе буры на возеры ўздымаюцца высокія ды моцныя хвалі, небяспечныя для рыбацкіх чаўноў. Воз. Выганошчы звязана з систэмамі рэк толькі каналамі; ляжыць яно да таго-ж вышэй акалічных рэк, і яго вадою карыстаюцца для павышэння роўня вады ў Агінскім канале. Возера багатое на рыбу, а таксама і на птаства; паляванье і рыболовства даюць значны зарабатак рэдкаму тутэйшаму насяленню.

У Палесі спатыкаюцца яшчэ вазёры навежшага паходжання — вяжары. Ў балотах часта глыбокім пластом ляжыць торф. Улетку торф падсыхае, а ў часе пажараў у акалічных лясох — навет выгарает. Тады на мейсцы яго застаецца яма, ў якую пасъля набіраецца вады і творыцца выжар.

§ 22. БАЛОТЫ.

Мала якая старана мае гэтулькі балотаў, як нашая Бацькаўшчына. Восьмая частка Беларускае зямлі ляжыць пад балотамі; варта дзеля таго з імі бліжэй пазнаёміцца.

Балоты бываюць розныя. Галоўныя іх віды гэта — балоты сфагнавыя (імшары) і травянныя.

Сфагнавыя балоты называюцца гэтак затым, што паразылі мохам с фагнумам (*Sphagnum*). Гэты мох мы ёсё добра вéдаем: гэта белаваты мох, які кладуць у нас у съёны

дзераўляных будынкаў. Трапляюцца сфагнавыя балоты досіць часта ўсіх частках Беларусі, асабліва-ж на поўначы, і маюць вельмі характэрны выгляд, па якому іх лёгка пазнаць. Паастаюць яны звычайна нізкою, карлаватаю, хаця ўжо і старою, на палову засыхаючы хвойкаю. На цэлья вёрсты і дзесяткі вёрст цягнуцца гэтыя прасторы, пакрытыя маленъкаю хвойкаю, знаёмыя з выгляду кожнаму беларусу. Гэта сфагнавае балота; называюць такое балота у нас часта імшараю, або мохам. Ляжаць гэтыя балоты найчасцьцей паміж лясоў; а як лясы высякаюць, дык пакрысё высыхае і сфагнавае балота.

Сфагнум мае вялікую здольнасць прыцягаваць вільгаць і навет паглынае яе з паветра. Затым тамака, дзе пасяліўся і разрастается сфагнум, пакрысё робіцца ўсё вільгатней і творыцца сфагнавае балота іншы раз навет на саўсім роўным мейсцы, дзе-небудзь у глыбіні палескіх бароў. Але творацца сфагнавыя балоты яшчэ і накшымі спосабамі — праз зарастанье вазёраў; у гэтых выпадку, аднак, уперад творыцца травяное балота, якое ўжо пасъля перарабляеца ў сфагнавае балота.

Травяныя балоты часта займаюць мейсца заросшых вазёраў. А зарастаюць вазёры і з берагоў і з сярэдзіны. Вазёры, асабліва палескія, бываюць акружаныя з берагоў паясом буйных балотных траваў — чароту, сітніку, прыгожых касачоў, аеру, асакі і г. д., якіх карані ўперад знаходзяцца пад вадою, пасъля-ж падымоюцца пакрысё наверх, звужаючы прастор возера і займаючы яго травяным балотам — дрыгвою, якая ўгінаеца пад нагамі чалавека. Пасярэдзіне возера расыцё ці шмат падводных раслінаў; кожную восень яны адміраюць і кладуцца на днё, творачы тое, што мы называем тварынью (цина). Праз даўгія гады гэтае тварыні збіраеца ўсё больш і больш, возера з кожным годам мялчэць; урэшце і пасярод яго пачынаюць расыці такія расліны, якія, ўкараняючыся ў днё возера, выносяць сваё лісцё над паверхню вады — тыя-ж самыя чароты, сітнікі і г. д. Гэтак у пэўным часе выявіцца, што ўся паверхня даўнёйшага возера пакрыта лесам высокіх балотных траваў; на мейсцы возера мы ўжо маем травяное балота.

Творацца так сама травяныя балоты на ўз্বярэжжах рэк з нязначным спадам і цячэннем; уз্বярэжжы гэтыя заліваюцца вадою, падмочуюцца, у іх пачынае пераважаць балотная расліннасць і творыцца торф; яны, адным словам, забалочуюцца.

Калі возера досіць глыбоке, яно зарастае галоўным чынам з берагоў. Прастор вольнае ад раслінаў вадзяное паверхні ўвесь час звужаеца, і ў канцы ад яе застаецца толькі невялікае «вакно», ляжаче сярод вялізарных прастораў дрыгвы. Гэткіх вокнаў ёсьць шмат сярод палескіх балотаў. Паляшукі лічаць іх бяздоннымі; гэта ведама, няслушна, але ёсё-ж трэба адзначыць іхнюю значную глыбіню. Акружаючая іх дрыгва, якая ёсьць як-бы таўстым дзёрнам, сплещеным з каранёў, моху і торфу, ляжачым на паверхні вады, часта

бывае гэтая моцная, што па ёй ідуць вялікія шляхі; у некаторых мяйсцох навет чыгунка праходзіць па дрыгвэ.

Травяное балота, што стварылася ад зарастання возера, можа і надалей заставацца травяным, а можа абрнуща ў сфагнавае. У апошнім выпадку паміж чаротаў і асакі зьяўляецца сфагнум і што далей — усё больш разрастаетца ў балоце, выціскаючы балотныя травы. Дзяякуючы сваёй жывучасці, робіць ён гэта лёгка, і такім спосабам на мейсцы травяного балота маем сфагнавае. Але сфагнум ня ў кожным травяным балоце можа пасяліцца. Ня любіць ён праточнае вады, а таксама мутное і цвёрдае вады (цвёрдая вада тады, калі ў ёй распушчана вапна, або іншай якай соль). А любіць ён пасяляцца ў ціхіх прэсных вазёрах з чыстаю вадою і пяшчаным дном; гэткія вазёры, зарастаючы, звычайна абрнущацца ў сфагнавыя балоты.

У вазёрах-же і балотах з цвёрдаю або праточнаю ці мутнаю вадою сфагнум не расьціе: няма яго і ў мяйсцох, якія заліваюцца ў вясну рачнымі водамі; тамака могуць існаваць толькі травяные балоты. Усьлед за буйнымі балотнымі травамі зьяўляюцца драбнейшыя — асокі, курасльепы і Г.Д.; растуць тут і некаторыя імхі — прыкл., мох Нурпіт. З часам і гэтая балоты зарастаюць хмызньякамі, але ўжо ня хвойкаю, а больш лазою, бяроза ды алешнікам (гл. рыс. 4).

З травяных балот лёгка можна скрыстаць для гаспадаркі, калі яны крыху падсохлі: выцерабіў лазу і ўжо ёсьць сенажаць. Трава там ня дужа добрая, ба лотніна, але скацина ёсьць. На сфагнавых-же балотах трава па большай часці не расьціе. Ляжаць іхнія вялізарныя прасторы ў нас цяпёра без усялякае карысці для людзей. А ўсё затым, што ня ўсюдых яшчэ навучыліся нашыя людзі карыстацца з вялікага скарбу, які схаваны ў гэтых балотах, з торфу. Торф робіцца з адміраючых частак расьлінаў, як траваў, так асабліва імхой, якія перагніваюць на дні балотаў пры недахваце паветра. У сфагнавых балотах пласт торфу бывае звычайна большы, чым у травяных, з прычыны асаблівае жывучасці і буйнога росту сфагнуму; апрача таго, спаліўши сфагнавы торф, дастаётца мэнш попелу, значыць, гэты торф чысьцейшы. У травяных-же балотах, хаця і творыцца торф, але ён начысты, з пяском і мулам, якога сюды прыносяць паводкі ды наагул даець шмат больш попелу ўжо дзеля таго, што ў травяных балотах вада цвярдая (гл. вышэй). Затым торф з травяных балотаў звычайна ня йдзé на апал, а затое выкарыстуецца для гнаення зямлі, ды наагул для земляробства.

Сфагнавыя балоты найбольш пашыраны ў морэнных краінах Беларусі, а таксама і ў Палесці, дзе займаюць ніжэйшыя мейсцы ў паясে палескіх пушчаў. Бліжэй-же да Прыпяці, там, куды даходзяць веснавыя разводзьдзі гэтае ракі і яе прытокі, пануюць травяные балоты.

Найвялікшы прастор (каля 1400 кв. вёрст) займаюць травяные балоты Зарэчча, аб якіх успаміналася вышэй, на стр. 37. Значную частку году Зарэчча бывае залітае вадою, над якою падымамаюцца высокія чароты ды іншыя вадзяныя расыліны. Сярод лесу траваў прарабіаюцца пратокі, ўвесь час зъмяняючыя сваё карыта. Ўздоўж берагоў гэтых пратокаў, сярод чаротаў і сітнікаў трапляюцца і невялікія нядайна намытыя астраўкі, пазарастаўшыя мягкую, зялёнаю травою. Часта балоты гэтых косяць; прыходзіцца рабіць гэта сточы ў чоўне, альбо — да паяса ў вадзé. Дзе-ня-дзе над балотам высяцца большыя пяшчаныя грудкі, паабрастаўшыя борам; на такіх-же астравох будуюцца і палескія вёскі.

На ўсход ад Зарэчча травяные балоты, якія ляжаць крыху вышэй і радзей, заліваюцца разводзьдзямі, маюць ужо іншы характар. Вялізарныя прасторы балотаў пакрытыя тут купінамі і густою травяной расыліннасцю, сярод якое мяйсцамі толькі паднімаюцца лазынякі. На гэтых балотах ручай праточнае вады спатыкаюцца рэдка, часта, затое, можна спаткаць вонкы, акружаныя паясом чаротаў; гэта любімае мяйсца балотнага птаства, якога тут зьбіраецца вельмі многа. Гэтага тыпу балоты называюцца ў нас галамі. Чым далей на ўсход, тым яны займаюць усё большыя прасторы. Асабліва шырака расьцягнуліся яны між Гарынем і Вубарцю, ды гэтак і называюцца Вялікія Галы (немцы называюць гэтых балоты — Ракітненскімі). Падобны-же выгляд маюць балоты вакола воз. Князь. Пад галамі ляжыць досіць глыбокі пласт торфу, які тут хутка нарастает.

На поўнач ад Зарэчча гэтаксама ляжаць вялікія травяные балоты, пакрытыя звычайна масаю астравоў, паабрастаўшых цёмным хваёвым борам, які прыдае асаблівы характар усяму тутэйшаму краявіду. Найбольш гэтых астравоў на самым паўночным заходзе Палесці, ў вадзборніку Ясельды, каля м. Зьдзітава, дзе ляжыць балота Малочкава. Далей на ўсход ляжыць вялізарнае балота Качайла. Яно акружанае воз. Выгношчы і праразаецца Агінскім каналам. Лічаць, што гэтае балота займае больш 1000 кв. вёрст прастору. Яшчэ далей на ўсход, паміж р. Цною і Случаю, ляжыць балота Грычын; цікаўнае яно тым, што цягнецца ўвесь час без перарыву, непраходнае і адкрытае. Прастору яно займае каля 500 кв. вёрст. З берагоў балота косяць, трава тут расьціе добрая; ніколі, аднак, не дакошаваліся да сярэдзіны балота.

Спаміж балотаў паўночнае Беларусі найвялікшае — Верайцьскае балота, у Аршанскім павеце, цягнецца на якіх вёрст 25 удаўжкі, балота Лоныніца ў Полацкім пав. паміж рэкамі Дрысаю і Полатаю, пасярод Полацкае нізіны; яно займае каля 75 кв. вёрст прастору. Па ім раскідана сём невялікіх вазёраў. У паўночнай Смаленшчыне ляжаць значныя балоты Жакаускі Мух і Свіцкі Мух. Першое ляжыць на мяжы Парэцкага і

Бельскага пав., а другое — ў Бельскім пав. Абодвы яны цягнущца ўдаўжкі на вёрст 15.

У заходній Беларусі значнейшыя балоты — ў Вялійскім павеце — Габскія балоты (ў вадазборніку р. Сэрвача), балота Чысьці — на ўсход ад Маладэчына і балота Ўюнішча ў Налібоцкай пушчы.

Балоты, якія дагэтуль у нас саўсім мала выкарыставаліся, пры налéжнай гаспадарцы могуць даваць вялікі прыбытак. Перад усім т орф ёсьць вельмі важным апаловым матар'ям; важна яшчэ, што ён хутка расьцё. Лічачы навет, што торф дае большы гадовы прырост, чым найлепшы лес. У некаторых мяйсцох ў Эўропе ўжо гадуюць торф, запускаючы кавалкі зямлі пад балота; праз 25—30 гадоў тарфянік ужо гатовы і з яго можна карыстацца*). Ў паўднёвай Нямеччыне палавіну ўсяго апалу складае торф. Ідзέць торф яшчэ і ў

Рыс. 32. Асушанае Пале́сьсе.

дэстыляцыю (сухую перагонку), прычым з яго атрымліваюцца розныя хімічныя прадукты, як парафин, крезозот і г. д.

Балоты лёгка можна выкарыстаць і для гаспадарскіх мэтаў. Шмат якія з балотаў ужо і цяпér косяць. Асушыўшы-ж балота, можна зрабіць з яго ня толькі добрую сенажаць, але й добрае ворнае поле. Аднак першым варункам для таго, каб можна было карыстацца з балота, ёсьць яго асушэннне.

Ў апошній чвэрці XIX вёку ў Пале́сьсе вялікія работы па асушцы балот урадоўшы экспедыцыю пад загадам ген. Жылінскага. Было тады пракапана каля 4500 вёрст каналаў, якімі падсушана каля 3-х міліёнаў дзесяцін. Асушка вялася

* Rehmian. Polska niżowa.

найбольш у скарбовых лясах. Вялікая карысць ад яе хутка выявілася. На мейсцы непраходных балот — цяпер багатыя сенажаці, якія даюць вялікі даход скарбу (рыс. 32); мокрыя лясы, ў якіх дауней вельмі блага расло дрэва, цяпér паправіліся ды сталі шыбка расьці. Апроч таго, па каналах сплаўляеца дрэва з такіх мейсцаў, да якіх уперад ніяк нёльга было даступіцца. Вартасць усяго асушанага прастору паднялася больш як у дзесяць разоў. Зрасходавана-ж было на ўсю асушку каля 4 міл. руб. Асушка 1 дзесяціны каштавала такім чынам 1,33 руб.

Апроч таго, экспедыцыя зрабіла і другую вялікую работу: яна добра абслéдавала і апісала Пале́сьсе, адкрываючы тым вочы грамадзянству на вялікія яго багацьці. Экспедыцыя залажыла і нéкалькі вельмі патрэбных навуковых установаў, напр. — мэтэоролёгічныя станцыі ў Васілевічах, у Пінску, прыблыя гаспадаркі на балотах і г. д.

У апошнія часы ў Менску залажылася балотная пробная станцыя, якая робіць навуковыя дасыледы над балотамі і способамі іх выкарыставанья.

РАЗДЗЕЛ IV.

Жывая прырода.

§ 23. ГРУНТЫ БЕЛАРУСІ.

Грунтам называецца вéрхні пласт зямное кары, той, у якім пашыраеца карэніне расылінаў, які жывіць гэтае карэніне сваёй вадою і мінеральнымі солямі. Усім добра вéдама, што ад таго, які дзе ёсьць грунт, залéжаць і ўраджаі і дабрабыт вясковага насялення. У Беларусі, экономічнае жыццё якой заснавана на гадоўлі расылінаў, грунты ѹграюць асабліву важную ролю, а іхня надзвычайная рознароднасць на самых невялікіх прасторах кладзé свой рэзкі знак на беларускія краявіды; гэта ўсё прымушае нас звязаныць асаблівую ўвагу на беларускія грунты.

Мы ўжо ведаем, што першыя часы пасыля лядавіковага перыоду ўвесь прастор Беларусі быў пакрыты лядавіковым (морэнным) матар'ям і што зверху каменьне, прынесенае лядавіком, пакрысé разсыпалася, аж пакуль з яго не зрабілася ўперад жарствам, а пасыля гліна і пясок. Ведаем яшчэ, што на паўднёвым усходзе Беларусі ляжаў між іншым і лёс, які асеў у відзе пылу, што прынесены быў ветрам з поўначы. Вось на гэтых глінах, пяскох ды лёссе і павырасталі грунты.

Грунты ствараюцца з горных пародаў*) пры помачы

*) Гліна, пясок, усялякае каменьне ды іншыя матар'алы, з якіх складаеца зямная кара, называюцца горнымі пародамі.

расылін і мікроорганізмаў. На дзікай скалэ пасяляюцца ўперад самыя непераборлівяя расыліны — лішайнікі, імхі ды інш. Пасолья зьяўлююцца ўсё больш і больш пераборлівяя, вышэйшыя расыліны. Ўсё яны, ўміраючы, перагніваюць на зямлі і ўгніваюць яе для тых расылінаў, што растуць пасолья іх. Вось-ж а дзікая гліна, або жвір, угноены рэшткамі перагніўшых расылінаў ці перагноем, і робіцца грунтам. У грунце пашыраецца карэнъне траў і збожжа, ворны грунт пераварачуе гаспадар саходу і бараною, гатуючы яго да сяўбы.

Характар і якасць грунту залежаць перад усім ад того, з якое горнае пароды ён стварыўся: на цяжкім гліі — творыща глія і ты грунт, на пяску пышчаны. Як бачым, навет назывы грунтоў часта паходзяць ад горнае пароды, з якое яны стварыліся. Апроч таго, характар грунту залежыць ад клімату, ў якім грунт стварыўся, бо кожны клімат мае сваю расыліннасць і пры помочы яе на аднай і тэй самай горнай пародзе розныя кліматы ствараюць розныя грунты; ад клімату залежыць і запас вільгаці ў грунце, дый наагул, ўвесе ход выветравання горных пародаў.

Мы ўжо казалі, што ў стараадаўныя часы ўся Беларусь была пад лесам, апрача паўднёва-ўсходняга краю, тамака ляжалі стэпы. Прауда, пасолья і там парос лес, але ўсё-ж стэп пакінуў па сабе вельмі значныя съяды, дзеля чаго і паўднёва-ўсходні край завуць лесастэпам. Грунты лесастэпу моцна розніцаюцца ад грунтоў лясное Беларусі, і дзеля таго мы іх будзем разглядаць асобна.

Грунты лясное Беларусі (Дзярновыя) ня вельмі багатыя перагноем. Хаця ў лесе перагнівае досіць многа рэштак расылінаў, але перагною шмат ня зьбираецца. Гэта дзеля таго, што тут вельмі многа вільгачы.

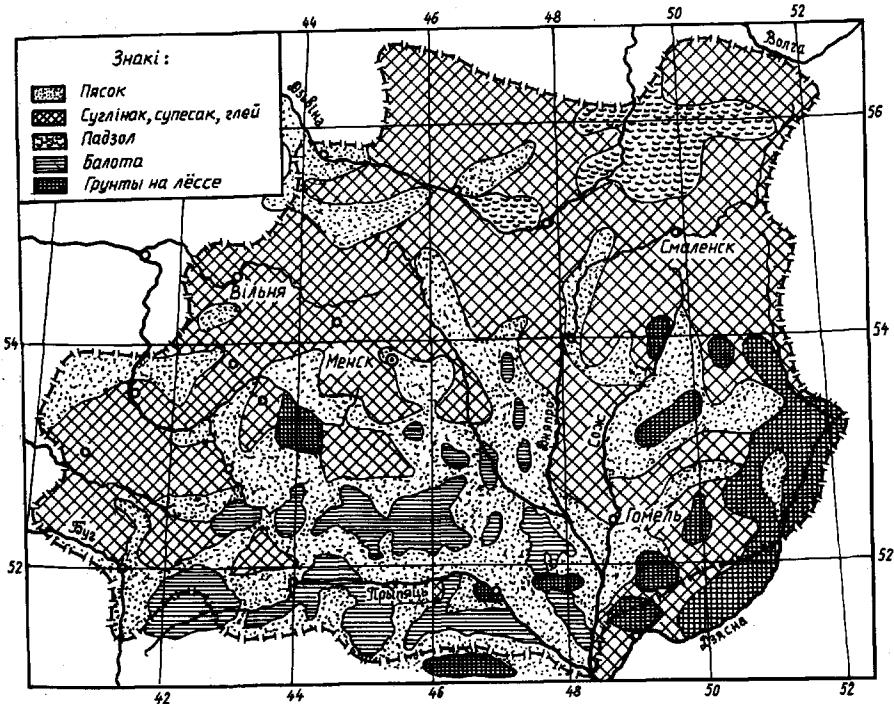
Дзякуючы вільгачі робіцца перагнойныя кіслі. Гэтыя кіслі апушчаюцца ў ісподнія пласты грунту, вымыываючы з усяго грунту шмат частак яго, пажыўных для расылінаў. Ад гэтага грунт робіцца блізкім, асабліва яго ісподні пласт; гэткі пабялеўшы, выпаласканы грунт завецца падзолістым.

Бывае, што грунт блізкі да самага вёруху і падобны звёрху на попел. Тады яго завуць падзолам. Падзол, калі ён мокры, — сілізкі, як высахнене — цвярдзее, і з яго пры расыціраныні робіцца пыл. Гэтым ён прыпамінае гляисты грунт. Але з яго ўсё пажыўныя для расылінаў часткі выпаласканы. Дык падзолы — вельмі бедныя і благая грунты. Па ўраджайнасці яны стаяць, можа, ніжэй навет за пышчаныя грунты. Падзолы ляжаць у паўночнай Беларусі, іх там досіць многа. Найбольш іх на поўначы Парэцкага і Бельскага пав., ў Вілейскім і Полацкім паветах (рыс. 33).

Найбольш ўраджайным грунтом лічыцца ў нас гляисты грунт. У ім, так сама, як і ўса ўсіх іншых грунтоў, ёсьць шмат і пяску (да 40 %, рэшта 60 % — глей). Гэты пясок яму, вёдама, толькі памагае, бо інчай-бы ён, высахнешы, быў цвярды, як скала. І так ён да вырабу цяжкі, асабліва ў сушу.

Але ў ім ёсьць шмат пажыўных для расылінаў частак, і дзеля гэтага ён дае добра ўраджай, якія аплачуваюць цяжкую працу. Гляістага грунту найбольш ёсьць у паветах Слуцкім, Наваградзкім, Мёнскім, Невельскім і Гарадзецкім. Слуцкі і Наваградзкія грунты лічыцца самымі ўраджайнымі на ўсю Беларусь.

Сугліністы грунт мае ў сабе больш пяску. Тут пяску роўна з глём, або й больш чымся глёю. Праз гэта сугліністы грунт лягчэйшы за гляисты. Ён таксама лічыцца добра ўраджайным. Гляисты і сугліністы грунты завуць цяжкімі

Рыс. 33. Грунты Беларусі.

грунтамі і яшчэ завуць пшанічнымі грунтамі, дзеля таго што на іх добра ўдаецца пшаніца. З лясных дрэваў на гэтых грунтох растуць: елка, дуб, асіна, ляшчына і інш. Сугліністых грунтоў на Беларусі шмат. Найбольш іх у цэнтральнай Смаленшчыне, паўночнай палавіне Магілёўшчыны, Віленшчыне і паўночна-заходній Горадзеншчыне.

Супяшчаны грунт мае ў сабе яшчэ менш глёю, а больш пяску. Гэты грунт дае вельмі добры ўраджай, калі яго акуратна гнаіць. Аднак ён па ўраджайнасці лічыцца горшым за першыя два. Яго завуць жытнім грунтом.

Супяшчаных грунтоў у Беларусі яшчэ больш, як сугліністых. Iх ёсьць вέльмі многа ўсіх частках Беларусі, апрача Прыпяцкага і Дняпроўскага Палесся.

Пяшчаныя грунты маюць у сабе мала глею (ня больш за 5—7 %), рэшта пясок. Таксама мала ў іх бывае і перагною, і дзеля гэтага яны даюць ураджай толькі, калі іх добра гнаіць. Іначай ня толькі нічога не парасьцё, але яшчэ да таго зямлю, непакрытую расылінамі, вέльмі лёгка разводзьмухае вέцер і зробіць з поля пескавую пустыню, выдму (рыс. 34). На гэтых грунтох добра ўдаецца толькі грэчка (дзеля чаго іх завуць грачанымі). З лясных дрэваў на пяску добра расьцё хвоя. Пяшчаныя грунты найбольш паастаюць чыстымі хваёвымі барамі.

Рыс. 34. Пяшчаная выдма.

Пяшчаныя грунты параксіданы па ўсёй Беларусі, асабліва каля вялікіх рэкаў. Але найбольш іх у паўднёвай Беларусі. Тут яны, перамяжаючыся з балотамі, запаўняюць ўсё Палессе — Прыпяцкае, Бярэзінскае і Дняпроўскае, г. зн. вялізарныя прасторы на паўдня ад лініі Берасцьце—Магілёў.

Грунты, што стварыліся з горных пародаў (маргеліяў), у якіх ёсьць шмат вапны, наз. маргельны мі. Яны належаць да цяжкіх грунтоў і досіць ураджайныя. Ёсьць іх шмат у Наваградчыне.

Прырэчныя грунты, якія ляжаць у далінах рэк і заліваюцца веснавымі разводзьдзямі, ў нас звычайна бываюць занятыя сенажаціямі (паплавы); расьцё на іх трава вέльмі

добра, дзякуючы багатаму мулу, які ў часе разводзьдзяў прыносяць сюды ракі з акалічных палёў. Пад мёстамі на гэтых грунтох часта разводзяць гароды. Найбольш прырэчных грунтоў ёсьць у нас у Палессе ды ўздоўж большых рак.

Пасъля асушэння ды пры ўмелай гаспадарцы і балотныя грунты (тарфовыя) даюць добрыя ўраджай траваў і збожжа.

Грунты лесастэпу. У лесастэпе сустракаецца шмат пяшчаных, супяшчаных і сугліністых грунтоў, зусім ня розынячыхся ад толькі што апісаных. Але побач з імі ёсьць новыя грунты — гэта грунты, ляжачы на лёссе.

Лёссы багацейшы за морэнную гліну вапнаю і іншымі пажыўнымі матарыламі. Апроч таго, пад стэпам грунт ня гэтак выпаласкуецца, як у лясах. Дзеля гэтых прычын стаповыя грунты на лёссе, — чарназёмы, зьяўляюцца вέльмі багатымі і даюць найвялікшы ўраджай. У лесастэпе на даунейшых стаповых грунтох, чарназёмах, калісь парос лес і гэнныя чарназёмы пад ім балей ці мэней выпаласкаліся і пашарэлі. Вось гэткія выпаласканыя грунты завуцца шэрымі суглінкамі. А калі грунты выпаласкаліся да таго, што аж ніжэйшы іхні пласт пабялеў, дык яны лічацца ўжо падзольістымі суглінкамі. Уся розніца іх ад звычайных падзолістых суглінкаў тая, што яны ляжаць на лёссе.

Шэрыя суглінкі ляжаць у нашым лесастэпе астравамі. Найвялікшыя такія астравы ёсьць: 1) у Старадубскім павеце, дзе займаюць каля палавіны гэтага павету, 2) на мяжы Клімавіцкага і Чэрыкаўскага паветаў, 3) у Мсціслаўскім павеце, каля самага мёста.

Суглінкі на лёссе займаюць вялікшыя прасторы. Яны пакрываюць увесь правы бераг Дзяяны і пашыраны ў паветах — Рослаўскім, Бранскім, Мглінскім, Трубчавскім, Старадубскім, Ноўгарад-Северскім; крыху мэней іх ёсьць у паветах Новазыбкаўскім, Суражскім і Гараднянскім і ўрэшце ёсьць трох іхніх большых астраваў — ў Мазырскім павеце (каля мёста), ў Рачыцкім і ў Наваградзкім пав.

Хаця гэтые грунты стварыліся пад лясамі, аднак цяпёр на іх лясоў блізка што ніяма. Iх, як і ўсё наагул багацейшыя грунты, чалавек расьцерабіў і загараў у першы чарод.

§ 24. РАСЫЛІННАСЦЬ БЕЛАРУСІ.

Расылінная вонратка краёў, а разам з тым і харктаў краявіду змяняецца ў залежнасці ад клімату і ад грунтоў. Кожны з кліматычных паясоў зямлі мае сваю расыліннасць. Беларусь ляжыць галоўным чынам у паясі мяшаных лясоў, якія займае большую частку Сярэдняе Эўропы, а ў ўсходній Эўропе клінам уразаецца паміж тайгою — чистым шылнікавым (хвойным) лесам, і стэпам, якія, такім чынам, абмежаюць паяс мяшаных лясоў з поўначы і паўднёвага ўсходу.

Грунты, іхні склад і асабліва большая ці мέншяя іх вільготнасыць таксама ўпłyваюць на характар расылінасыці. Дзякуючы ім, найбольш, іншую расылінасыць мае бор, іншую сенажаць, ці балота, ці поле, ці зрэшта пяшчаная выдма. У кожным з гэтых выпадкаў мы спатыкаем нейкую асобную группу расылінаў, ці як кажуць, расылінае згуртаванне. З тae прычыны, што характар грунтоў у нас вельмі хутка зъмяняецца на самых невялікіх адлегласыях, у кожным блізка нашым краявідзе выступае па нéкалькі расылінных згуртаваньняў, якія ўвесь час чарадуюцца між сабою, што дадае нашым краявідам шмат разнавобразнасыці і хараства.

Важнейшымі расыліннымі згуртаваньнямі Беларусі ёсьць: лес, балота, сенажаць ды расылінасыць вадзяная.

Лес. У старавечныя часы бязмала ўся Беларусь была пакрытая бязъмежнымі лясамі; як слабы ўспамін аб іх пазаставаліся нашыя цяперашнія пушчы. Паверхня зямлі ў Беларусі тады была падзёлена паміж лесам і балотам*); узвышшы былі пакрытыя лесам, а нізіны — балотам. І толькі на паўднёвым усходзе, за Сожам, ляжалі бязълесныя стэпы, ад якіх у прасторы лясоў заходзілі затокамі ды астравамі кавалкі таго-ж стэпу

Рыс. 35. Тайга зімою (у Віцебшчыне). пад назовам палеё.

Гэткія палі займалі звычайна прасторы, дзе ляжаў лёс. У працягу вякоў, аднак, лясы адваявалі сабе ў гэтыя невялікія кавалкі беларускага стэпу і даішлі да Дзясын; стэпы засталіся толькі за межамі Беларусі. Цяпер значная частка лясоў павысякана, а з пасекаў зроблена поле. Усё-ж лясы і ў нашыя часы з'яўляюцца ў Беларусі, можа, найбольш, харастваўным дый найбольш важным з натуральных згуртаваньняў.

Хаця большая частка Беларусі ляжыць у паясে мяшаных лясоў, аднак у Беларусь заходзяць ды займаюць невялікія яё

* Гл. вышэй, на стр. 17, апісаныне Гэродота.

часткі і тайга і стэп (лесастэп). На поўначы, галоўным чынам у вярхоўях Дзівіны, ды на Дзівінскім узгор'і досіць вялікія прасторы займаюць лясы тыпу тайгі (рыс. 35). У тайзе — скрэзь шыльнікавыя лясы, ў якіх пераважае ёлка, часта на забалочаных грунтох; паміж лясоў ляжаць імшары. Лясоў тут вельмі шмат, за што адну з краінаў беларуское тайгі навет і называюць Бéльскім Палéссе.

Большую частку прастору Беларусі займаюць мяшаныя лясы. Побач з імі растуць і чистыя шыльнікавыя ды ліставыя лясы. На поўначы Беларусі шыльнікавыя лясы пераважаюць над ліставымі; чым далей на паўдні, тым % лістагора лесу робіцца большым. Узяўшы для прыкладу 4 павецы, што ляжаць мénш-больш на адным мэрыдыяне, мы пабачым: у Барысаўскім павеце — 15 % лістовых лясоў, у Ігуменскім і Бабруйскім па 20 %, а ў Рачыцкім 30 %.

Рыс. 36. Мяшаны лес у Наваградчыне.

Аднак і на поўначы Беларусі ёсьць цэлья краіны, дзе ліставыя лясы маюць пераважаючае значэннне. Гэтак, Вокаўскі лес — у значнай частцы пакрыты бярозавымі ды асінавымі лясамі з невялікаю домешкаю ёлкі. Старыя бярозавыя ды асінавыя лясы з домешкаю дубу і ёлкі пакрываюць і ўзгор'е каля Невеля. Тамака трапляюцца таксама і чистыя дубнякі ды наагул чистыя ліставыя лясы.

У мяшаных лясох большае часыці Беларусі найчасьцей спатыкаюцца гэткія дрэвы: ёлка, бяроза ды асіна, а таксама бэлая вольха; радзей спатыкаецца хвойка, а яшчэ радзей — дуб, клён і ліпа. У цені гэтых дрэваў густа растуць хмызнякі, асабліва ляшчына (арэшнік), малина, лаза, крушына (*Rhamnus frangula*), брухмёнь

(*Eupatorium europeaeus*) ды інш., ствараючы часамі непраходныя гушчары. Чым далёй на паўднёвы захад, тым домешка лістовых дрэваў робіцца большаю і больш рознароднаю (рыс. 36). Да ўспомненых дрэваў далучаючца новыя, якія ня зносяць клімату паўночна-ўсходняе Беларусі, — перад усім граб (*Quercus petraea*), а таксама — вяз (*Ulmus effusa*), ясень (*Fraxinus excelsior*), ясакар (*Populus nigra*), топаль бёлы (*Populus alba*), ціс (*Taxus baccata*), явар (*Acer pseudoplatanus*). Затое ёлка, гэтае найважнейшае дрэва поўначы, чым далёй на паўдня, тым усё мénчае значэнне мае ў мяшаных лясох, спатыкаецца астравамі і ўрэшце ў паўднёвым Палесьсі саўсім счазае, дайшоўшы паўднёва мяжы свайго пашырэння.

Мяшаныя лясы паўднёва-заходняе Беларусі ўжо маюць

Рыс. 37. Хваёвы бор.

шмат супольнага з лясамі сумежнае — заходне-эўропейскае расцяліннае краіны, ў якую ўваходзіць, прыкл., Польша. Тамака, аднак, у мяшаных лясох вельмі віднае мейсца займае бук (*Fagus sylvatica*). Дрэва гэтае даходзіць да саме мяжы Беларусі, у Беларусі-ж не расцці. Наагул у мяшаных лясох Заходняе Эўропы шыльнікавыя дрэвы займаюць малазначнае мейсца, што ў нас здараецца рэдка.

Лесастэпе лясоў засталося мала — і то найбольш у далінах рэк, ды на стромкіх спадах, у ярох і г. д. Рэдка яны выходзяць з далін і лагчынаў і сярод палёў зьяўляюцца ліставыя лясы, найбольш дубровы. У ярох ды на стромкіх спадах расцяліннасць таксама складаецца найбольш з дубу, бярозы, асіны ды іншых дрэваў і хмызнякоў звычайных у паўднёвой Беларусі.

У старадаўнія часы, пакуль уплывы чалавéка на харектар лясоў былі нязначнымі, апісаныя паясы расцяліннае вондраткі

Беларусі выдзяляліся, выразна, адбіваючы ў сабе харектар клімату краінаў. Чалавéк-жа, каб найлепш выкарыстаць грунты, расцяярэбліваў лясы на лéпших грунтох, а пакідаў на горшых; з гэтае прычыны ў нашыя часы харектар ляснога пакрыцця краіны можа найбольш залéжыць ад яé грунтоў.

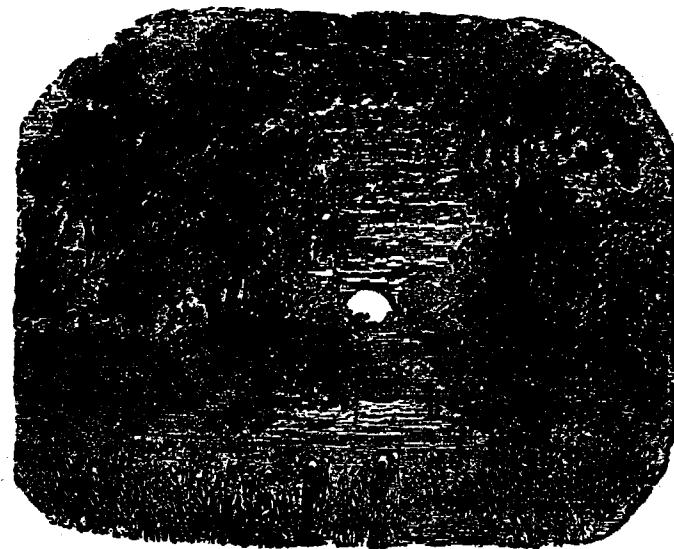
Усім вéдама, што на пяскох саўсім добра расццé хвоя і што з усіх дрэваў толькі яна зносіць самы бéдны пяшчаны грунт, ды навет любіць яго: вільгаць, якая ў ім знаходзіцца, ня мае ў сабе лішне шмат расчыненых мінеральных матар'ялаў, і гэта падабаецца хвойцы; з другога боку, яна вельмі глыбака запускае сваё карэніне і дастае сабе ваду з самых глыбокіх пластоў зямлі. Мы бачым, што хвоя, як ня трэба лéпей, дапасаваная да пяшчаных грунтоў. У нас на гэтых грунтох яна творыць чыстыя хваёвыя бары (рыс. 37), ў якіх апрача хвойкі іншых дрэваў ды навет і хмызнякоў саўсім блізка не спатыкаецца. Высака падымамоцца роўныя, гонкія, бранзовыя хвойкі, быццам колюмны, выцягнуточы да сонца сваё галылё; а пад імі на вялізарных прасторах звычайна растуць толькі ягадныя поўхмызнянкі — чарніцы, брусыніцы, ды апрач таго — вёрас, папараць і г. д. Частва расццéць тут і хмызняк ялавеч (Juniperus communis). На самых бéдных пяскох грунт пакрыты толькі шыльнікам і пад высокім хвойкамі ніякіх расцялінаў не расццé. Там, дзе пяшчаны грунт больш вільготны, да хвойкі дамéшуецца гэтак сама непераборлівая на грунты — бяроза. На больш ураджайных пяскох і супясковых да хвойкі дамéшуецца ўжо шмат іншых дрэваў, перад усім ёлка, а паверхня зямлі пакрытая багатаю травяною і хмызняковую расцяліннасцю: гэта ўжо мяшаны бор.

Хваёвыя бары займаюць пяшчаныя грунты па ўсёй Беларусі — і на поўначы сярод вазёраў ды ўзгоркаў морэннага краю, і на заходзе ды паўдні — ў Палесьсі, і ўрэшце — у шырокіх рачных далінах лесастэпу. Дзеля таго-ж, што пяскоў у Беларусі ёсьць шмат, і як раз яны пакідаюцца чалавéкам бяз ужытку дзеля сваё беднасці, — бароў у Беларусі ўва ўсіх краінах ёсьць вельмі шмат. Асабліва шмат іх у Заходній Беларусі ды Палесьсі, дзе яны зьяўляюцца пераважаючым расцялінным згуртаваньнем, чарадуючыся ў Заходній Беларусі і лесастэпе з загасладаранымі палямі і сенажацямі, а ў Палесьсі — з дзікім балотам ды балотнымі сенажацямі. Трэба адзначыць у канцы, што расцяліннасць старадаўніх бароў была наагул багацéйшая; чалавéк і хатняя жывёла шмат дапамаглі зъяднёньню бароў расцяліннасці. У глухіх, маладаступных палескіх закутках, асабліва-ж — на астравох, раскіданых між балотам, і цяпéр на досці бéдных навет пяскох у бары растуць і ліпы, і кляны, і шмат хмызнякоў.

На цяжэйшых грунтох расццé ў нас найбольш ёлка, а таксама — дуб, асіна, граб, ды наагул іх пакрываюць ужо апісаныя мяшаныя лясы. Грунты мокрыя маюць сваю асобную

лясную расыліннасьць, звычайна вёльмі багатую (рыс. 38). Каля ручаёў і рэк любяць расыці вольхі, вёрбы ды лаза. Асабліва цікавую расыліннасьць маюць алéшнікі.

Расыцэць чорная вольха на мокрым пышчаным грунце і навет у ня вёльмі глыбокай вадзé; у апошнім выпадку яé карэніне моцна разрастаетца на паверхні вады і каля кожнае вольхі творацца маленкія, але высокія астрафікі. Для расылінаў тут шмат раскошы, шмат святла, якое не зачымняюць рэдкія алéшны, вады ўволю, бясыпечнасьць ад жывёлаў і чалавека, якім трудна бывае сюды далезыці, бо паміж вольхамі грунт надта грузкі; ўсё гэта спрыяе развіццю багатае і буйное расыліннасьці. Тут густа растуць парэчкі, маліны, лаза, па пнёх

Рыс. 38. Расыліннасьць у даўніне Прыпяці.

дрэваў паўзе дзікі хмель, а ў вадзé каля вальховага карэнія — поўна незабудак. Аб алéшніках Палесся польскі географ Рэман піша вось што: «Від высокіх траваў і шыракалістнага зэльля, што буйна расыцэ сярод хаотычнае блутаніны карэнія, на палавіну пакрытага вадою, ды высокіх пнёў дрэваў, пакрытых празрыстым дахам надзвычайнае зялёнасьць, робіць такое ўражаныне, якое можна прыраўнаваць толькі да ўражаныя ад згуртавання мангляў і бананаў». Ведама, на паўдні расыліннасьць алéшнікаў багацейшая, на поўначы — крыху бяднейшая.

Прастор лясоу. Чалавéк у беларускім прасторы з самага пачатку свайго тут істнавання вёў заядлую барацьбу з лесам,

які адгароджаваў яго ад сывéту, зарастаў узаранае поле, акружай старасьвéцкага чалавека і яго гаспадарку масаю ворагаў — дзікіх звяроў. Найважней, што лес быў перашкодай для вольнага пашырэння і развіцця даўнёйшае гаспадаркі. І чалавéк палажыў канéц яго панаванню. Ён павысякаў лясы, вырабіў пасекі на поле, парасыцярэбліваў балоты і зрабіў сенажаці. І цяперака, ў нашыя часы, ужо і палавіны даўнёйших лясоў не засталося, а мяйсцамі дык і саўсім на цэлых дзесяткі вёрст няма лесу (як, прыкл., у Наваградчыне). Заставаўся фактычна лес толькі на такіх грунтох, якія ня прыгодныя да палявое гаспадаркі. Цяпер лясы займаюць усяго толькі каля трэцяе часці ўсяго прастору Беларусі (каля 10 міл. дзесяцін). Найбольш ёсьць лясоў — у Бярэзінскім, Прыпяцкім і Дняпроўскім Палесісі, на Вокайскім лесе і ў вярхоўях Дзьвіны ды Дняпра. Ўсіх гэтых краінах лясы займаюць больш за 40 % усяго іх прастору. У Заходній Беларусі і ў лесастэпе лясоў мала — толькі на пышчаных грунтох. Таксама ня шмат засталося лясоў і каля вялікіх местаў — прыкл., Віцебску, Смаленску, Гомеля і інш. Для патрэб гэных месцоў навокала лясы ўжо ў апошнія часы моцна павысяканы.

Значэнне лесу. Ня гледзячы на гэта, лясы ўсё-ж ёсьць галоўным багацьцем Беларусі. Хоць і ня лішне шмат іх у нас засталося, але ўсё-ж шмат больш, чым у нашых суседзяў. Дзеля гэтага Беларусь свой лес вывозіць ува ўсé бакі — і ў Нямеччыну, і ў Украіну, і ў іншыя эўропейскія краі. Да таго-ж, мусіць, дзяякуючы нашаму вільготнаму і мягкому клімату лес у нас вёльмі хутка і моцна расыцэ, шмат ляпей, чым у нашых суседзяў. У Растоі, агулам бяручи, што год прырастала дрэвяное масы на дзесяціну 5,5 куб. мэтраў, у Польшчы, ды наагул на Захадзе — толькі каля 4 кб. мэтр., а ў Беларусі 6,5 кб. мэтр. Пры гэткім прыросці ды пры нашых 10 міліёнах дзесяцінаў лесу даход ад лясное гаспадаркі бадай ці ня мог-бы зраўнаважыць увесь гадавы выдатак у дзяржаўным бюджэце Беларусі.

На жаль, лясная гаспадарка, пры якой толькі й магчыма атрымліваць сталы даход з лесу, стаіць у нас нявысока.

Апроч гэтага лясы маюць яшчэ і іншыя значэнныя. Праз увесь час гісторыі лясы баранілі наш народ ад чужазёмных нападаў, дый цяпер, лέжачы на беларускіх паграніччах, яны саўсім натуральна абараняюць нашыя межы.

Таксама трэба адзначыць вялікае кліматычнае значэнне лясоў. Яны задзёржуюць у сабе вільгаць, дапамагаюць кондэнсацыі вадзяное пары, павялічуюць лік ападкаў і не дапускаюць да нас сухмёняў. Яны раўнамерна жывяць рэкі крэйнічнае вадою і робяць іх многаводнымі. Лясы-ж бароняць пышчаныя грунты ад раздзымухання. Часта бывае гэтак, што высякаюць стары, магутны хваёвы бор і на мяйсці яго робіцца выдма (рыс. 34). У лясах, у канцы, водзіцца цэнная звярына,

паляваньне на якую ў больш некранутых лясох даё пражыў-
лённе і даход насялённю.

Үсё гэтыя прычыны прымушалі дзяржаўныя ўлады звяза-
нуць увагу на абарону лясоў. З даўных часоў было забаронена
высякаць пэўныя лясы — галоўным чынам з мэтаю, каб мець
дзе паляваць розным важным асобам, і гэткім чынам паўсталі
пушчы.

Пушчы — гэта, ўласціва кажучы, значныя прасторы някра-
нутага лесу. Цяпер у нас называюць пушчамі і наагул вялікія
лясныя прасторы.

Рыс. 39. Глухі закутак у Белавежскай пушчы.

Найбольш вядомая ня толькі ў нас, але і на ўвесь сьвет
пушча — гэта Белавежская пушча (рыс. 39). Займае
яна больш за 100 тыс. дзесяцін зямлі ў Пружанскім, найбольш,
павеце і цягнецца наагул вёрст на 50. Даўней яе прастор
быў разы ў два большы, ды пэўныя яе часткі дасталіся ў
рукі прыватных людзей і тыя іх параспрадавалі ды парасця-
рэблівалі. Як і іншыя кавалкі перавабытнага лесу, Белавежская
пушча складзена з шмат якіх пародаў дрэў. Найбольш у гэтай
мешаніне ўсё-ж ёсьць хвойкі, ёлкі і дубу, бо зямля тут
лёгкая, хация ня дужа бедная. Ёсьць у пушчы, аднак, і ўсё-
іншыя дрэвы, спатыканыя ў Беларусі, ды навет такія рэдкія,
як модрына (лістаўніца), ціс ды інш.

Белавежская пушча ёсьць найвялікшым прасторам некра-
нутага старасвёцкага лесу ўсёй Эўропе і дзеля гэтага
прыцягавала да сябё ўвагу шмат якіх вучоных і пісьменнікаў.
І запраўды тут ёсьць на што паглядзέць. «Перад падарожным,
піша ўкраінскі географ Рудныцкій, ўвесь час адкрывающа
вобразы старадаўняга лесу ўсім яго дзіўным хараствам.
Высокімі, на некалькі сажняў зваламі пакрываюць зямлю
спарахнёлыя гніючыя пні старых дрэваў, якіх павывараравала
бура. Іхняе карэніне тарчыць увёрх, а пад вывярнутым дрэ-
вам — глыбокі дол, наліты вадою, якая зарастае балотнымі
травамі. Над гэтымі балотнымі ламамі ўздымаючыя стромкімі
высокімі пнямі векавыя хвойкі ды ёлкі, дубы, ліпы і асіны.
Усё яны пнуцца ўвёрх, да сонца, бо ўнізе вέчная цёмра, і
іхняе галльл пачынаецца толькі высака над зямлёю. Навет там,
дзе вывяртнікі няма, ўвесь грунт пакрыты сухім лёташнім
лісцем, шыльнікам і парахном, якое ў начы съвёцца
таёмным сіняватым съватлом. Усюды пануе мёртвая ціша; хіба
у галльл зашуміць паважным шумам вέцер». Дрэвы ў пушчы
і сапраўды растуць нязвычайна проста. Навет ліпы, што гэтак
шырака і паважна разрастоюцца ў нашых садох, ды звычайна
выкручаныя дубы ў пушчы выцягуюцца ў гонкія высокія дрэвы.

Белавежская пушча да апошніх часоў досіць добра пе-
рахавалася. Нельга таго сказаць аб іншых нашых пушчах.
Звычайна — гэта вялізарныя лясныя прасторы, але праўдзівага
старога лесу там ужо мала. Большая-ж частка пушчы гэтак
зреджана і прачышчана, што прыпамінае сабою бардзей
пасеку.

Пасля Белавежскага — найбольшай па прастору ёсьць Налібокаўская пушча, якая раскінулася на правым беразе
вérхняга Нёмана ў вадазборніку Бярэзані. У гэтай пушчы
майсцамі пазаставаліся кавалкі вельмі старога мяшанага лесу,
акружаныя балотамі, дзеля чаго да іх трудна даступіца.
Найбольш аднак у пушчы хваёвых бароў. Цягнецца яна ў
шыркі вёрст на 40.

Горадзенская і Аўгустоўская пушчы ляжаць
на поўнач ад Горадні: пέршая па правым, другая на левым
беразе Нёмана. Каля Вільні, на паўдні ад яе, ляжыць Рудніцкая пушча, ў якой калясі мёлі звычай паляваць вялікія
князі літоўскія. Пры вусці Шчары ляжыць Ліпічанская пушча.
Вялізарны лясны прастор на ўсход ад Бярэзіны,
што цягнецца аж пад Магілеў, — называюць Любанскую пушчу.
Акуліцкая пушча ў заходніяй часці Бранскага павету;
каля яе, на ўсход ад Дзясны, ляжаць вялізарныя Бран-
скія лясы. У канцы нязымераныя лясныя прасторы твораць
Бельскую Палессю дый палескія краіны над Пры-
пяцюю і Бярэзінаю.

Вадзянная расыліннасць у нас залежыць найбольш ад глыбіні
воды ды скорасці яе цячэння. Найбольш багатую расыліннасць
маюць нашыя стаячыя воды, вазёры, якіх глыбіня

памалу павялічуюцца ад берагоў да сярэдзіны, можна заўважыць нéкалькі концэнтрычных паясоў расыліннасці. Пры самым беразе ды на саўсім мéлкіх мяйсцох, цёсна пасплятаўшыся карэннямі ў адну вялізную дзярніну, расыце аер (*Acorus*), сéчаным лісьцем якога ў вёсках пасыпаюць падлогі. Побач з ім спатыкаецца сітнік (*Juncus*), касачы (*Iris*), ежагалоўка (*Sparangium*), балотны хвощ, балотная папараць, вадзяная мята, высокія віды асакі ды інш. Самыя-ж берагі рэк і вазёраў у нас вéльмі часта прыхарошуюць вольхі, якія прысадамі цягнуцца ўздоўж берагоў, асабліва мénшых рéчак. Усé гэтые расыліны карэннямі дастаюць вады, а іхня сыцёблы паднімая ў павéтру.

Рыс. 40. Чароты ў Зарэччы.

Далей у глыбіню вазёраў і рэк ідуць чароты (*Phragmites*), рагозы-пухоўкі (*Turpha*), сітнікі (*Juncus, Scirpus*) ды інш. расыліны з высокімі цыліндрычнымі сыцёбламі, частка якіх схавана пад водою (рыс. 40). Спатыкаюцца гэтые расыліны і ля берагоў, і на мялчэйшых мяйсцох пасярэдзіне вазёраў і рэк, займаючи часта значныя прасторы, асабліва ў мéлкіх палескіх вазёрах. Побач з імі на крыху ўжо глыбейшых мяйсцох павéрхня вады пакрыта шырокімі плаваючымі лісьцямі ды пригожымі квéткамі вадзяных лялéяў (*Nymphaea alba*), гарлачыкаў (*Nuphar*), гэтак у нас усюды звычайных і кожнаму вядомых; тут-же мы спаткаем разака (*Stratiotes*), стрэлалістніка (*Sagittaria*) ды інш. На яшчэ большай

глыбіні жывуць такія расыліны, як вадніца (рдест — *Potamogeton*), што падыймаюць на павéрхню вады толькі сваё квéтки, а карэннем усё-ж прыматаўаныя да глыбокага дна. Тут часамі можна ў нас спаткаць, асабліва ў глухіх закутках Палёсься, шмат рéдкіх расылінаў, як, прыкладам, *Aldrovanda vesiculosa*, *Salvinia natans*, успамінаная вышэй *Lobelia Dorthmani*, якая прыхарошуе воды Сьвітазі, ды цікавая расыліна вадзяныя арэхі (*Trapa natans*); яе плады зъбираюць і ядуць.

Паміж усіх гэтых вышэйшых расылінаў расыце бязъмеры шматніцявідных водарасльяў, якія, сплытаючыся між сабою ды з некаторымі іншымі расылінамі, твораць г. зв. тваны; сыцёблы і карані вадзяных расылінаў пакрытыя часта діатомавымі водарасльямі, і праз гэта выглядаюць саўсім бурымі.

Расыліннасць балотаў інакшай ў сфагнавых балотах, а інакшай ў травяных. Прагавіта, паглынаючы ваду з грунту і павéтру, сфагнум (рыс. 41) гэтак сама моцна выпаруе яé, і затым сфагнаванае балота звычайна пакрысе абсыхае; тады на ім зъяўляецца цэлы рад расылінаў, ствараючых характэрнае згуртаваныне. Раствуць тут найчасцей: багун (*Ledum palustre*), з дурманячым моцным пахам, загарадушка (*Drosera*), з мясістымі лісткамі, якімі яна ловіць кузурак, ды ягаднікі — буякі (*Vaccinium uliginosum*), брусыніцы, журавіны; зъбираючы ягады гэтых расылінаў, чалавек заходзіць часамі ў самую глыбіню сфагнавага балота. А над гэтымі ўсімі дробнымі расылінамі падыймаюцца нізэнкія старыя хвойкі, паабрастаўшыя лішайнікамі, карлаватыя бярозы і вéрбы; сярод апошніх здараюцца рéдкія віды, паходзячыя з поўначы.

У травяных балотах раствуць расыліны, ў складзе якіх ёсьць шмат крамяні — асокі, сітнікі, чароты, хвашчы і г. д. Калі балота асабліва мокрае — на ім раствуць грубыя вадзяныя і балотныя расыліны. Калі-ж з такога балота

Рыс. 41. Мх сфагнум, або тарфяны (*Sphagnum*).

вада сойдзе і яно пачнё падсыхаць, грубыя балотныя травы пакрысé счазаюць; іх мейсца займае расылінасьць **балотных сенажацяў**. Раствуць тут тады асокі (*Carex*), **балотны хвашч** (*Equisetum*), **бабоўнік** (*Menyanthes*), **лататень** (*Caltha*) і маса курасльепу (*Ranunculus*). Расыцёць тут і мож, але ўжо не сфагnum, а **гіпум** (*Hypnum*); ім звычайна абрастаюць купіны, якіх у гэтых балотах спатыкаеца вέльмі шмат. Зверху травяное балота зарастае хмызнякамі — **лазою**, алешнікам ды **ніzkім бярозкамі**.

Травяные балоты такога тыпу лёгка перарабляюцца ў культурныя сенажаці. Для гэтага цярэбяць лазу і абсушуюць балота канавамі; хутка ўжо паслья гэтае мэліорацыі характар расылінасьці пачынае зъмяняцца. Тыповыя балотныя травы, як, прыкл., **бабоўнік** — прападаюць, зъмяняшаецца лік асокаў, а за тое павялічваецца % салодкіх траваў, якія складаюць ахвотна ёсьць. З дальнейшым асушэннем пачынаюць зъяўляцца ў большым ліку **матыльковыя** расыліны, ад якіх сёна робіцца значна больш пажыўным. Матыльковыя любяць ужо сухі дый добра праветраны грунт.

Травяное балота часта на нашых вачох перарабляеца ў **багатую сухую сенажаць** дзякуючы працы і ўмёласці чалавека, дзякуючы асушэнню. Ёсьць, аднак, у нас досіць сухіх сенажацяў, якія паабсыхалі бяз помачы чалавека, або навет ніколі ня былі балотамі; апошняга тыпу сенажаці, апроч пазарастаўшых травою палёў, знаходзяцца яшчэ ў далінах рэк; яны заліваюцца што год на нейкі час разводзьдзямі, якія прыносяць на іх змытыя з палёў багатыя глястрыя наносы, натуральна ўгнойваючы зямлю. З гэтае прычыны такія сенажаці, як іх называюць, **паплавы** вызначаюцца сваёю ўраджайнасцю. На іх старавечны жыхар Беларусі, які толькі што браўся за земляробства, звярнуў сваю асаблівую ўвагу. Багатая расылінасьць паплаваў давала яму магчымасць запасаць сёна для складаць, а ўраджайны іхні грунт вέльмі надаваўся для засёву ярыны. Затым-жа сушэйшыя паплавы чалавек абярнуў у полі ды гароды. З узростам насялення, ведама, паплаваў стала помала і земляроб пайшоў сячы, паліць, карчаваць ляды, каб адваяваць ад лесу мейсца для палёў. У паўднёвай-же Беларусі апроч паплаваў ужо ў самыя даунейшыя часы земляробства разьвівалася на палінах, або «палёх», кавалках і астрavoх стэпу, закінутых сярод лясоў.

§ 25. ПАХОДЖАНЬНЕ РАСЫЛІНАСЦІ ДЫ МЕЖЫ ПАШЫРЭНЬНЯ РАСЫЛІНАЎ У БЕЛАРУСІ.

У мінуўшчыне клімат Беларусі некалькі разоў зъмяняўся; разам з ім зъмянялася і расылінасьць; съяды даунейшае расылінасьці мы можам і цяпёр аглядаць у скамянёлым відзе,

а навет часамі і ў відзе жывых прадстаўнікоў. Ад перадлядавіковых часоў да нашых дзён засталася ў нас, мусіць, толькі адна **азалея**, або **турэцкі багун** (*Azalea pontica*). Гэта досіць высокая расыліна з вялікімі ды прыгожымі чырванаватажоўтымі пахнучымі кветкамі налёжыць да вялікіх рэдкасцей. Перахавалася яна на імшарах у паўднёвым Палесці і больш нідзе яе ў Еўропе няма; а можна знайсці азалею яшчэ толькі ў горах Каўказу ды Малое Азіі.

Найбольш памятак даунейшае расылінасьці ў Беларусі засталося ад Лядавікова эпохі. Разам з лядавіком у тыя часы надыходзіў полярны клімат і полярная расылінасьць, якая ішла перад лядавіком, замяняючы сабою гінучую ад лядавога холаду расылінасьць паплярднія эпохі. Полярная-ж расылінасьць панаўала ў Беларусі і пэршыя часы паслья лядавікоў, навет тады, калі клімат зрабіўся і цяплейшым, і сухім, бо іншае яшчэ ня было. Але пазней у Беларусь прыйшла з краёў, якія ня былі занятыя лядавіком, расылінасьць больш дапасаваная да панаваўшага ўжо тады мэрнага клімату і саўсім блізка выцінула полярную расылінасьць; толькі слабыя рэшткі яе перахаваліся да нашага часу, найболыш у імховых балотах, якія давалі ёй варункі існавання, падобныя да радзімае тунды. Да такіх полярных расылінаў належыць: а) прыгожая расылінка, носячая імя вялікага шведскага ботаніка — *Linnaea borealis* (рыс. 42); спатыкаеца яна толькі ў паўночнай Беларусі і на паўдня ад лініі Віцебск—Ельня — не расыце; б) два віды нізенькіх бярозак *Betula nana* і *Betula humilis*; с) *Dryas octopetala*, *Polygonum viviparum*, некалькі відаў полярных вербаў (*Salix laponica*) ды інш.

Паслья лядавіковага пэрыоду яшчэ некалькі разоў зъмяняліся і клімат, і расылінасьць Беларускага простору. Некаторыя ліцаць, што паслья тундраў значная частка Беларусі пакрылася шыльнікавымі лясамі, якія прыйшли да нас з Сыбіру і ў значнай меры складаліся з лістайніцы (мадрыны — *Larix europaea*). У нашыя часы лістайніца ў Беларусі спатыкаеца вέльмі рэдка. У часы сухога контынэнтальнага клімату, які надышоў паслья ў Беларусь, з паўдня, з краёў, куды не дайшоў лядавік, з украінскага Падольля ды з Вэнгрыі (цераз Карпацкія даліны) прыходзяць у Беларусь шмат матыльковых, губацьвётных ды інш. расылінаў.

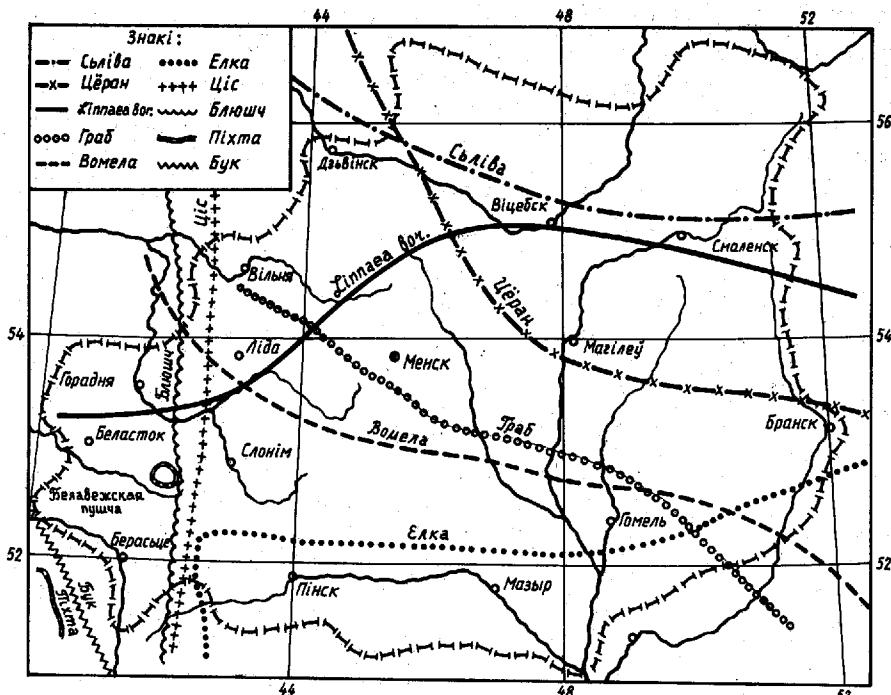

Рыс. 42. Ліннэя (*Linnaea borealis*).

Вільготны клімат, які ў канцы запанаваў у Беларусі і пануе да цяперашняга часу, дазволіў пашырыцца ў нас заходнезуропейскай расыліннасці; яна пакрыла ўсю білзка Беларусь сучаснымі мяшанымі лясамі.

Такім чынам, расыліннасць Беларусі разывівалася пад рознымі ўплывамі — ўсходу і захаду, поўначы і паўдня; яна і складаецца з расылінай, якія прывандравалі да нас з розных бакоў.

Межы пашырэння паасобных расылінай (рыс. 43) залежаць найбольш ад клімату і з свайго боку характарызуюць

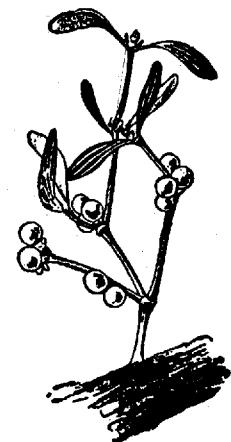

Рыс. 43. Межы пашырэння важнейших расылінай, праходзячыя праз Беларусь.

клімат краю. З расылінай поўначы і ўсходу, якіх пашырэнне канчаецца ў Беларусі, апрача вышэй упомненых полярных расылінай (*Lippaea* ды інш.), трэба перад усім сказаць а бе лы (Abies excelsa), гэтак звычайнім дрэве ў паўночнай і цэнтральнай Беларусі; яна паходзіць з ўсходу, а складае ў нас, у паўночнай Беларусі, вялізарныя лясы. У паўднёвой Беларусі яе робіцца што раз, то мёнш (тут не бяз прычыны і пяшчаныя грунты паўднёвае Беларусі), у Палесі яна спатыкаецца толькі астраўкамі і ўрэшце саўсім прарадае ў даўднёвым Палесі ды лесастэпе. Далей на паўдня, у Украіне, яе ужо саўсім няма. Там для яе замала вільгаті.

Мягкі, вільготны клімат Беларусі, асабліва паўднёва-захадніе, дазволіе расыці тут і не вымірзаць некаторым расылінам, якія далей на паўночны ўсход расыці ня могуць. Так дрэва граб (*Crpinus betulus*) спатыкаецца ўва ўсёй паўднёва-захадній Беларусі аж да Вільні, Менску і Гомеля; дауней, відаць, клімат наш быў яшчэ цяплейшы, бо граб рос аж у паўночнай Смаленшчыне. У балоце, з якога выцякае Дняпро, знойдзена насέньне граба. С ліва (*Prunus communis*) спатыкаецца ўва ўсёй Беларусі апрача паўночных узмежжакаў; далей жа на поўнач яе няма. У паўночна-ўсходній Беларусі вымірзае ўжо і хмызняк цёран (*Prunus spinosa*). Таксама далей на поўнач і ўсход ад Беларусі нядуць гэткія расыліны, паходзячыя з захаду: Топаль бёлы (*Populus alba*), ясакар (*Populus nigra*), чарэшня (*Prunus avium*), барвінак (*Vinca*), чамарычнік (*Helleborus*), *Litorella*, *Hydrilla* ды інш., і паходзячыя з паўдня: вербена (*Verbena*), *Anthericum*, *Colchicum* ды інш. Гэтых расылінай у Маскоўшчыне ўжо няма. Паразіт вамэла (*Viscum album*, рис. 44), які расыце на галылі дрэваў, творачы як-бы зялёнае памяло, добра значае на лістовых дрэвах пасъля ападу лісьця, ён гэтаксама ўжо ня выжывае ў паўночна-ўсходній Беларусі і далей Менску ў гэты бок ня йдзэ. У канцы ў паўднёвой Беларусі, у Палесі, расыце ракітнік (*Cytisus biflorus*), а на самым захадзе Беларусі ў лясох пачынае спатыкацца ўсё больш прадстаўнікоў флёры заходнезуропейскіх мяшаных лясоў. Знаходзім мы тут, напр., ціс (*Taxus baccata*), блюшч (*Hedera helix*), а ў Белавежскай пушчы спатыкаецца, хаця й вельмі рэдка, піхта (*Abies pectinata*). Вельмі цікава адзначыць, што ўсходняя граніца бука (*Fagus sylvatica*), дрэва, вельмі харacterнага для заходніх мяшаных лясоў, адпавядае якраз заходнім мяжы Беларусі і гэтым даводзіць, што этнографічна мяжа Беларусі мае тут пад сабою і пэўныя прыродныя асновы.

Аб пашыраных цяпер у Беларусі культурных расылінах будзе гаварыцца ніжэй. Тут толькі ўспомнім аб прарабах акліматызацыі некаторых культурных расылінай. Рабіліся, прыкладам, дасыледы акліматызацыі шаўковага дрэва — моравы (*Morus*), лісцем якога жывіцца шаўковая чарвякі, ў Лепельскім павеце, значыць, ужо на поўначы Беларусі. У гэтага дрэва ў нашым клімате часамі мэрзнуць вярхі і яно

Рыс. 44. Расыліна-паразіт вамэла (*Viscum album*).

не расьцé. Але ў дв. Іванску, каля Чашнікаў (Лéпельскі пав.), жыло да апошняга часу каля 10 дрэваў морвы, якія мéлі па 40 гадоў; гадавалі тут навет шаўковых чарвякоў і мéлі ад іх ужо каконы, якія між іншым былі на выстаўцы ў Віцебску. Культура морвы даючы магчымасць развязіца, гэткай даходнай галінё гаспадаркі, як шоўкаводства, заслужуе на ўсякую ўвагу. Ў Парэччы, Пінскага пав., гэтаксама разводзяць паўднёвую расыліну *Dipsacus Fullonum*, патрэбную для вырабу сукна (варсаваньня). Гэтыя цікавыя дасыледы паказуюць, што пры пэўных высліках клімат Беларусі дазваляе існаваць апрача ўсіх цяперашніх дзіка растучых і культурных расылінаў яшчэ шмат якім іншым, а між імі й вельмі важным для гаспадаркі.

Рыс. 45. Паляванье ў Белавежы.

§ 26. СВЕТ ЖЫВЁЛАЎ.

У старадаўнія, але ўжо гістарычныя часы ў Беларусі было гэтак шмат звярыны, што галоўным заняткам і спосабам пражыўлення тагачаснага досіць ужо густога насялення Беларусі было паляванье. У вялікім ліку скуры і дарагія футры лясных звяроў вывозіліся загранічнымі купцамі ўва ўсё канцы тадышняга сьвету; скуркі звяроў былі важнейшым прадметам гандлю ў Беларусі, замянялі яны сабою навет гроши; гэтак на куны ды на векшы

разылічаліся розныя дзяржаўныя падаткі і дань чужынцом. Цяпéraка няма даунейшых лясоў, няма і даунейшае звярыны; шмат відаў згінула саўсім у нас, шмат якія выміраюць. У культурных краёх Заходняе Эўропы, аднак, з гэтаю справаю яшчэ гарэй. Тамака ўжо даўно паабсушаваны балоты і вазёры, ўрэгуляваны рэкі, ў далёка большай мéры, чым у нас, павышаючыя вазёры, мы-ж tym часам маём кавалкі первобытнага лесу, недаступныя балоты і вазёры і рэдкае людзкое насяленне, — адным словам, гэткія варункі для жыцця звярыны, якія ў адным з суседніх з намі краёў; затым у нас спатыкаюцца звяры, ў іншых эўропейскіх краёх належачыя ўжо да гісторыі.

Звярыны съвёт у мінуўшчыне змяняўся разам са зменаю клімату і расыліннасці. У часы лядавіковага фауна папярэдняе эпохі счэзла і пасля лядавіковага перыоду Беларусь засялялася жывёламі на новых. Сярод жывёлаў Беларусі маём прадстаўнікоў нéкалькіх кліматычных паясоў. Маём прадстаўніка тундравай фауны ў відзе парды (белая курапатва); яна, відаць, засталася ў нас ад перыоду панавання ў нас тундры, якое было ў першыя часы пасля лядавіка. Цэлы рад жывёлаў, як, прыкл. жа ўранка, перапёлка, грак, дрохва і г. д., перабраўся да нас з стэпаў тады, калі пасля расыяробкі лясоў значна павялічыўся простор палёў у Беларусі і стварыліся варункі існаванья для жывёлаў падобныя, як у стэпу. Гэтыя жывёлы — супольныя для нашае і ўкраінскай фауны. Спатыкаюцца ў нас і звяры паўночных хвойных лясоў, або тайгі, як, прыкл., буры мяձзвéдзь, рысь, лось, і таксама звяры заходніх мяшаных лясоў (дзік, сарна ды інш.). Першыя — супольныя для фауны Беларусі і Маскоўшчыны, другія — злучаюць беларускую фауну з заходні-эўропейскую.

З важнейшых дзікіх сисуноў (*Mammalia*), апроч пашыраных па ўсёй Эўропе — ваўка, ліса, зайца і барсука, ў Беларусі спатыкаеца і больш рэдкая звярына. Як памятка мінуўшчыны перахаваўся ў Белавежскай пушчы зубр (*Bison bonasus*,rys. 46), нéкалісі вельмі пашыраны па ўсёй Эўропе і Беларусі (называлі яго таксама турам); цяпер апрача Белавежскай пушчы яго ўжо нідзе ў Эўропе няма, дый у пушчы, ня глéдзячы на людзкі догляд і апеку, лік зуброў навет у спакойныя часы, перад апошняю вайною, змяншаўся.

У глухіх лясох па ўсёй Беларусі водзіца лось. Сарны спатыкаюцца найбольш у цэнтральнай і паўднёва-заходнай Беларусі. На поўначы іх ужо няма. Гэтаксама няма там і дзіка, які часта спатыкаеца ў заходніяй і паўднёвай Беларусі, ды мяйсцамі навет значна шкодзіць палём. Бабёр (*Castor fiber*) нéкалісі быў вельмі моцна пашыраны ў Беларусі; яго імя носіць цэлы рад беларускіх рэк, мёстаў і г. д. Цяпér баброў спаткаць яшчэ можна, хаця і вельмі рэдка, ў Палесьсі, на паўночных прытоках Прыпяці, над р. Свіслачам каля яе

вусьця, ды наагул у глушэйшых закутках Палессяя. Хаця пасловіца кажа: хто заб'ецы бабра, ня будзе мέць дабра, аднак баброў не шкадуючы зьніштажаюць дзеля дарагое скуркі.

З рэдкіх відаў грызуноў спатыкаецца ў нас часамі чорны стаповы заяц — тумак.

У большых лясох, асабліва ў хвойных, спатыкаецца нярэдка і цяпёр куна, якая звычайна ловіць вавёрак і гэтым жывіцца. На ўз্বярэжжах рэк і вазёрах жывеець выдра. Ўсё гэтая зывяркі з дарагімі скуркамі ў суседніх з Беларусю краёх або саўсім счэзлі, або спатыкаюцца шмат радзей.

Вёльмі рэдка ў хвойных лясох паўночнае Беларусі спатыкаецца рысь.

Рыс. 46. Зубры.

У канцы трэба адзначыць, што ў глушэйшых ды большых лясох па ўсёй Беларусі яшчэ нярэдка можна спатыкаць гаспадара лясоў — мяядзвéдзя. Ён у нас цяпёр спакойны, шкоды вялікае ня робіць. Гадоў 50 назад, як мяядзвéдзя было больш, палажэнне было крыху іншае; тады здараліся напады мяядзвéдзя на коней і кароў.

Спаміж птушак асабліва характэрны для Беларусі тыя, што жывуць на вазёрах, болотах ды мокрых сенажацях. Там спаткаем мы кнігаўку, якая, як лічыць народ, сваім крыкам просіць дажджу, крыклівага дзяргача, што голасна дзярэцца

над балотам у лётнія ночы, нéкалькі чаек, кулікаў ды інш. З большых птушак найчасцей спаткаем на балоце шэрую ча плю. Да балотных-же птушак трэба аднесці і бусла (бацяна — *Ciconia alba*), які, аднак, гнёзды сваё робіць на стрэхах ды дрэвах каля будынкаў. Бусел далей на ўсход за Беларусь ня йдзé: ў Маскоўшчыне яго ўжо няма. Шмат ёсьць у нашых балотах дзічыны з смачным мясам, на якую старанна палююць. Найважнейшыя з такіх птушак дзікія качкі, якіх усюды ёсьць шмат, слонкі (вальдшнэпы), якія гнёздзяцца больш на поўначы Беларусі, бекасы ды інш. Вёльмі цікавая для паляўнічых і птушкі нашых хвойных лясоў, з дужа смачным мясам: глушэц, цецярук, рабéц, пардва ды інш. У мяшаных лясох большае часыці Беларусі птушыная сям'я значна большая, чым на поўначы. Спатыкаюцца тут кароза (сойка), івалга, дзяцел беласпінны, сарока, удод, сіваваронка, шпакі, салаўі, шэрая курапатва і шмат іншых плюючых і неплюючых птушак.

На палёх спаткаем найчасцей жаваранка, перапёлак, гракоў ды інш. У паўднёва-заходнюю Беларусь заходзіць вялікая стаповая птушка дрохва.

У рэках і асабліва ў вазёрах Беларусі жывé багатае рыбае нае на сяленине, ўсяго больш 40 відаў. Апрача звычайна і ўсюдых спатыканане рыбы, як шчупак, вокунь, плотка, мёнь, ўюн і інш., водзяцца ў большых нашых рэках, у Дняпры, ды Прыпяці, — асятры, сцерлядзі ды іншыя марскія рыбы. У беларускіх вазёрах жывуць у значным ліку рэдкія рыбы, як сялява, ўстянка, сея, сіг, а ў быстрых рэчках на захадзе Беларусі шмат ласосяў. Усё гэта невялікія рыбы, а вyzначаюцца сваім смакам.

Спаміж кузурак у Беларусі асабліва шмат відаў, звязанных з лесам. Важнае значэнне маюць жукі-караеды ды іншыя шкоднікі дрэваў, ад якіх моцна цéрпяць нашыя лясы, гароды і палявыя культуры. У балотах улетку разводзіцца бязьмеры камароў, мoshак, аваднёў ды інш. кузурак, якія не даюць спакою людзям і жывёлам. Мяйсцамі, відаць, пашыраны і малярыны камар; там насяленыне моцна цéрпіц ад трасцы (маляры). Аднак гэты камар далёка ня так пашыраны ў Беларусі, як можна было-б спадзявацца па яе балоцістасці.

§ 27. БЕЛАРУСЬ ЯК ФІЗІЧНА-ГЕОГРАФІЧНАЯ СУЦЭЛЬНАСЦЬ.

Апісуючы паасобныя праявы беларускае прыроды, мы ўжо звязалі ўвагу на іх харэктэрныя асобнасці, якія дазваляюць выдзеліць Беларусь з паміж акружочаючымі яе краёў ў асобную фізычна-географічную краіну. Каб харектар гэтася краіны і яе суцэльнасць ляпей вырысоўваліся перад нашымі вачамі, прыпомнім важнейшыя з гэтых адзнакаў.

Па ве́рхня Беларусі тым адрозыньюецца ад паверхні Маскоўшчыны, што мае агульны спад на заход, часткаю на паўдня, што пакрытая яна ў значнай меры морэннымі ўзгор'ямі або зьяўлецца саўсім асобнаю палескаю нізінаю. З другога боку яна значна вышэйшая за ўсё сумежныя заходнія нізіны. Асабліва харктэрна для Беларусі разнароднасць паверхні на самых невялікіх адлегласцях, частая зьмена края і дуні, чаго мы не пабачымі ні ў аднавобразным украінскім стэпе, ні ў надбалтыцкіх і літоўскіх нізінах, ні ў безгранічных прасторах плоскіх узвышшаў Маскоўшчыны. Стайць гэта, як мы ведаем, у звязку з вядома стракатасцю нашых грунтоў, якая нідзе ў нашых суседзяў гэтак рэзка ня выяўлена; вызначаецца Беларусь яшчэ перавагаю лёгкіх грунтоў. Абедзьве гэтыя прыметы адрозыньюць нашыя грунты ад чарназёмных грунтоў Украіны ды цяжкіх літоўскіх грунтоў. Грунты Маскоўшчыны гэтак сама больш цяжкі і халодныя; сярод іх вельмі значную ролю іграюць падзолы. Беларускія грунты ёсць у большасці прадоўжаньнем грунтоў Паўночна-нямецкае і Польскае нізінаў і маюць з імі шмат супольнага.

Гэтае-ж самае трэба сказаць і аб расыліннасці Беларусі, перад усім аб гэтак пашыраных і ў нас, і ў нашых заходніх суседзяў хваёвых барох. Беларуская расыліннасць нааугл вызначаецца сваёю буйнасцю і багаццем. Беларускія мяшаныя лясы і травяныя балоты робяць з Беларусі саўсім асобную расылінную краіну. Як заходнія мяшаныя лясы, так і мяшаныя лясы Маскоўшчыны адрозыньюцца ад беларускіх складам пародаў; галоўнае-ж, што нідзе ў паясі мяшаных лясоў лес не займае такога пануючага палажэння ў краявідзе, такіх прастораў, як ў Беларусі. І ў Маскоўшчыне ў паясе мяшаных лясоў і на Заходзе лясоў пазаставалася мала: іх зынштожылі растучыя мёсты, дый густое насяленыне; ў нас яшчэ на дзесяткі вёрст цягнуцца пушчы, а на паўдні, ў Палессі, лясная стыхія яшчэ пануе ў прыродзе, мала што менш, чым у старадаўнія часы. У гэтыя вялікія нашыя лясы сабралася выгнаная адусюль зьявярина, на якую мы бязумоўна багацейшыя ад ўсіх нашых суседзяў.

Вялізныя лясы й балоты ствараюць на туральныя межы, дзелячыя Беларусь ад суседніх краёў, асабліва ад Украіны, Польшчы і Маскоўшчыны. Гэткай самай мяжою трэба лічыць і зрэзаны вазёрамі ды ўзгор'ямі морэнны край на поўначы.

Аб асобнасці беларускага клімату досіць ужо гаварылася: ён вызначаецца сваёю сувяззю з Заходам, з акеанам; з другога боку, ён ужо значна больш контынэнтальны, чым клімат заходніх краёў. Выразныя кліматычныя мяжы адзяляюць Беларусь ад Польшчы, ад Украіны і ад Маскоўшчыны.

Паасобныя часткі Беларусі найбольш можа звяззуюцца ў адну сцэльнасць сётаю рэкаў. Гэтая-ж сетка і вызначыла мяжы Беларускага простору. Беларусь займае цалком верхня часткі вадазборнікаў трох вялікіх рэк: Дняпра,

Дзвіні і Нёмана, а значная частка яе мяжаў ідзе прыблізна па вададзёлам гэтых рэк. Вялікі-ж эўропейскі вададзёл перасякае Беларусь дыяганаллю праз самую яе сярэдзіну і якраз у Беларусі найбалей зыніжаецца. Яго праразаюць шмат дзе глыбокія лядавіковыя даліны і прасторы даўнейшых ды сучасных вазёраў; дзякуючы ім систэмы двух мораў звяззуюцца ў Беларусі ў адну рачную сетку, і сувязь гэтая выяўлена папракопаванымі ў некалькіх мяйсцох каналамі. Такія-ж каналы ды лядавіковыя даліны вяжуць нашыя рэкі з іншымі рэкамі Заходу; з вадазборнікам-жа Касціліскага мора гэткае сувязі няма: паміж Беларусю і Маскоўшчынаю ляжыць выразная гідрографічная мяжа. Але ад заходніх і паўднёвых краёў, з якімі Беларусь звязана рэкамі, яе адрозыньюе вадаэльнае пала жэньне, якое перад усім накладае свой знак на краявіды Беларусі, робячы іх непадобнымі да краявідаў, прыкл., Латвіі, ды нааугл прыморскіх краёў, якое гэтак моцна адбіваецца на беларускай гісторыі.

Здавалася-б, што беларускі народ, займаючы такое выгоднае палажэнье на важнейшым рачным вузьлі ўсходніяе Эўропы, павінен-бы быў вырасці ў моцную дзяржавную сілу ды ўмкніцца, каб апанаваць прасторы, ляжачыя пры вусціцах сваіх рэк. У дос্বітках беларускія гісторыі мы падобны рух і бачым. Дзякуючы яму беларускі прастор пашырыўся на заход па Нёману і Бугу аж да сучасных мяжаў Беларусі, а па Дзвіні — яшчэ ніжэй. Заваладаць вусціямі Нёмана і Дзвіні беларусы, аднак, не пасыпелі: тамака яны ўжо спаткалі дужэйшых конкурэнтаў, немцаў, — і мусілі адступіць. У іншых кірунках беларуская колёнізацыя ішла мешэн энэргічна; тут беларусы толькі займалі да канца рачныя вадазборнікі, часткі якіх ужо імі былі занятыя ўпэрад. Адрэзаная ад мора Беларусь траціць магчымасць мяць шырокія зносіны з съвітам ды іграца з значнай ролю ў сусветным жыцці. Гэта было адным з рэзультатаў вадападзельнага палажэння Беларусі.

Гэтыя асобнасці прыроды Беларусі кладуць свой знак на ўсё яе жыццё і дазваляюць нам гаварыць аб Беларусі, як аб асобнай фізычна-географічнай краіне, аб прыроднай аснове, на якой разьвіваўся беларускі народ. Пэўныя розніцы паміж прыродой асобных частак Беларусі ня толькі не перашкаджаюць, а нават памагаюць злучэнню іх усіх у адзіны нацыянальны прастор, дазваляючы абліен вытворамі прыроды і гаспадаркі. Дый нааугл розніцы гэтая не нагэтулькі значныя, каб перашкаджаць сцэльнасці Беларусі.

Мéрны, здаровы клімат, багацце і буйнасць жывое прыроды, рознароднасць краявіду і выключна шырокое развіццё вадзяных шляхоў ствараюць у Беларусі вельмі спрыяючыя варункі для разьвіцця народу. Але гістарычны і палітычныя прычыны не далі беларусам магчымасці скрыстаць з гэтых варункаў. Географічнае палажэнне Беларусі на мяжы ўсходніяе Эўропы ў сваё часы вельмі

спрыяла разъвіцьцю гандлю ў Беларусі; але яно-ж было прычынаю яе дальнейших няшчасцяў. На прасторах Беларусі адбывалася і да нашага часу адбываецца векавая барацьба паміж Усходам і Захадам, руйнуючы нашу гаспадарку, дэморалізуючы грамадзкае і нацыянальнае жыцьцё, не даючы магчымасці беларусу стаць на сваё ўласныя ногі.

З кожным сталёцем, аднак, барацьба цывілізацыяў прыймае ўсё больш спакойныя формы, а мέжы народаў робяцца выразнейшымі і трывалейшымі, нявыгоды-ж географічнага паларажэння зыніштажаюцца дарога вольных міжнародных умоваў. На даунейшых арэнах бітваў спатыкаюцца народы для абмёну культурнымі вартасцямі. Старыя ваёныя шляхі пакрысé застаюць зялёна травою. Прыйдзе пэўне час міру і спакойнае творчае працы і для Беларусі. Калі Беларускі Народ, увабираючы ў сябе ўпływy розных культурыў і цывілізацыяў, патрапіць ператравіць і пагадзіць іх у сваёй істоеце, дык зробіцца ён важнейшым звязком у сусьветнай чарадзé народаў, вогнішчам агульна-людзкае культуры. Да гэтага вядзé ў роўнай меры і географічнае паларажэнне яго краю і поўная цяжкіх дазнаньняў ягоная гісторыя.

НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСТЬ.